

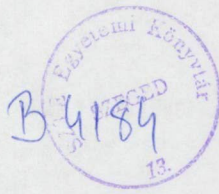
PhD-dolgozat

Pihurik Judit

**Naplók és memoárok a keleti hadszíntérről
1942**

Szeged

2005

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés	4
II. 1. A szubjektív források	7
II. 2. A téma megközelítése	10
III. 1. A felhasznált források	13
III. 2. A harctéri naplók	15
III. 3. Memoárok: emlékiratok és visszaemlékezések	18
IV. A 2. magyar hadsereg felállítása	26
V. 1. A propaganda szerepe az ellenségkép kialakításában	30
V. 2.. A Szovjetunió elleni háborúról	37
V. 3. A naplók és memoárok a háborús részvételről	41
VI. Az utánszállítás	45
VII. Élelmezés	54
VIII. 1. A 2. magyar hadseregről	66
VIII. 2. Tisztikar	68
VIII. 3. Legénység	70
VIII. 4. Nemzetiségi	75
IX. Kivonulás	76
X. 1. Hídőrs	80
X. 2. A kiképzés hiányosságai	83
XI. A szovjet hadseregről	86
XII. 1. Az 1942 őszi változások	90
XII. 2. Téli előkészületek	91
XII. 3. Egészségügyi helyzet	95
XII. 4. A pótlás	97
XIII. A harctér és a háttér	101
XIV. Az „oroszok”	104
XV. Partizánok	116
XVI. A háború	118
XVII. Munkaszolgálat, antiszemitizmus	121
XVIII. „Zabálás”	129
XIX. A nőkkel való kapcsolatok	132
XX. Költészet a fronton	135

XXI. Humor a fronton	137
XXII. Befejezés	142
A szerzők adatai	147
Szerzők – a 2. magyar hadsereg alakulataihoz való beosztásuk szerint	149
A szövegben alkalmazott rövidítések	158
Hivatkozások feloldása	161
Felhasznált források és feldolgozások	167
Mellékletek	
I. „Utasítás a hátszágba távozók számára”	175
II. Térképvázlat	180

I. Bevezetés

Dolgozatom témája a 2. magyar hadsereg történetéhez kapcsolódik, célja az 1942-ben a keleti hadszíntérre vezényelt magyar katonák által írt naplók és feljegyzéseken alapuló emlékiratok, visszaemlékezések¹ vizsgálatával annak felvázolása, hogyan élték meg a szerzők ezt az egyéni és közösségi sorsfordulót. Elsősorban a Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjteményében és egyéb állományában lévő kiadatlan, kéziratos naplók és memoárok feltárására törekedtem, de az elmúlt időszakban növekvő számban kiadott hasonló jellegű írások közül is válogattam. PhD-dolgozatom előzményének tekinthető a Magyarország második világháborús szerepvállalásával kapcsolatos, itthon és külföldön publikált magyar napló- és memoáirodalom elemzésén alapuló egyetemi doktori értekezésem.²

A Magyar Királyi Honvédség második világháborús történetének feldolgozása ma már folyamatos: e témából számos hadtörténelmi szakmunka és forráskiadvány jelent meg. Dolgozatom elsősorban társadalom- és mentalitástörténeti megközelítése miatt jelent újat. Az első világháborút követő években a háborús történetek szóban és írott formában is a közbeszéd szerves részeivé váltak, a második világháborús élményanyag azonban kényszerű okoknál fogva sokáig „kibeszéletlen” maradt. A már publikált harctéri naplókat és visszaemlékezéseket, valamint a Bús János és Szabó Péter által készített dokumentum-
emlékkönyvet³ tekintettem bátorításnak saját, az egyén személyes történetét középpontba állító kutatásaimhoz. A 2. magyar hadsereg doni harcainak és tragédiájának históriájával kapcsolatos gazdag szakirodalom – elsősorban Domrády Lóránd munkái és Szabó Péter monográfiája⁴ – valamint a források kellő alapot nyújtanak a téma tanulmányozásához, a szubjektív forrásokkal foglalkozó, történeti megközelítésű összefoglaló, elemző munka azonban eddig kevés jelent meg.⁵

Ránki György Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről című könyve az emigrációs memoáirodalom tartalmi kérdéseivel foglalkozik, a

1 Az emlékiratok és visszaemlékezések a továbbiakban: memoárok.

2 Pihurik Judit: Sodródás. Magyarország második világháborús előtörténetének és történelmének néhány csomópontja 1941-ig – magyar naplók, emlékiratok, visszaemlékezések és önéletrajzok tükrében. Szeged, 1993. Egyetemi doktori értekezés. (Kézirat.)

3 Bús János – Szabó Péter: Béke poraikra... Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Bp., 1999.

4 Szabó Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943). Bp., 2001.

5 Megjegyzendő, hogy az első világháborús forrásoknak van néprajzi szempontú feldolgozása is, ld. pl. Környeiné Gaál Edit: Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban. Debrecen, 1985.

szerző saját állítása szerint is elfogult feldolgozás, bizonyos mértékig vitairat.⁶ Ránki György elsősorban Horthy Miklós, Kállay Miklós, Ullein-Reviczky Antal, Kertész István és Adonyi Ferenc emlékiratait⁷ szembesítette levéltári forrásokkal. Mint könyve bevezetőjében utal rá, a háborús felelősség megállapítására törekedett. Bár más szempontból közelítettem forrásaimat, Ránki György munkájának tanulmányozása módszertani szempontból igen hasznos volt. Fontosak számomra az 1980-as évektől egyre növekvő számban megjelenő, a Horthy-korszakra vonatkozó naplók és emlékiratok bevezető tanulmányai⁸ is, melyek forráskritikai szempontból elemezték a szövegeket, a korban elhelyezve rajzolták meg a szerzők portréját, értékelték tevékenységüket. Közös sajátosságuk – melyet követendőnek tartok – a naplók forrásértékének vizsgálata, más forrásokkal való összehasonlító elemzése és a korképbe való illesztése.

Dolgozatom szerkezetét meghatározza a naplók és memoárok tematikája: külön fejezetekben tárgyalom a szerzők által érintett legfontosabb témákat, és azokat is, melyekről kevesebb forrásban esik szó, de biztos, hogy lényegesek voltak. Ezek a következők: a háborúval és a hadsereggel kapcsolatos vélemények; a szovjetellenes és az antiszemita propaganda hatása, a kiképzés és a kivonulás; a szállítás, ellátás, étkezés; a nyári hídfőcsaták és az őszi előkészületek; a vörös hadseregről, a partizánokról, a lakosságról és a szovjet rendszerről megfogalmazott elképzelések. Kevesebb forrásban, sokszor csak utalásszerűen említett kérdés a szexuális élet és a zabrálás,⁹ vagy egyéb, a magyar katonák által elkövetett kisebb-nagyobb törvénysértések, kihágások. A legjellemzőbb témák szerves egységet alkotva a térbeli és időbeli előrehaladás élményeit rögzítik, így összefüggő elbeszéléssé rendeződnek.¹⁰ A szerzők egyéniségétől, lehetőségeitől függően, konkrét eseményhez kapcsolódva vagy véletlenszerűen ebbe a történetbe ágyazódnak az őket foglalkoztató más tárgyú gondolatok; az érzéseiket,

6 Ránki György: 16.

7 Horthy Miklós: Emlékirataim. Buenos Aires, 1953. Nicolas Kállay: Hungarian premier. A personal account of a nation's struggle in the Second World War. (Magyar miniszterelnök. Személyes beszámoló egy nemzet harcáról a második világháborúban.) New York, 1954. Ullein-Reviczky Antal: Guerre allemande, paix russe. (Német háború, orosz béke) Párizs, 1947. Stephan D. Kertész: Diplomacy in a Whirlpool. Hungary between Nazi Germany and Soviet-Russia. (Diplomácia az örvényben. Magyarország náci Németország és Szovjet-Oroszország között. Notre Dame (USA), 1953. Adonyi Ferenc: A magyar katona a második világháborúban. Klagenfurt, 1954.

8 Pl.: Andorka Rudolf: A madridi nagykövetségtől Mauthausenig. Szerk.: Lőrincz Zsuzsa. Budapest, 1978.; Hory András: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rend., bev. tan., jegyzetek: Pritz Pál. Budapest, 1987.; Jungert-Hornóthy Mihály: Moszvai napló. Sajtó alá rend., bev. tan., jegyzetek: Sipos Péter és Szűcs László. Budapest, 1989.; Szálasi minisztere voltam. Rajniss Ferenc naplója. Szerk., bev. tan., dokumentumok, adattár összeállítása és jegyzetek: Sipos Péter. Budapest, 2001.

9 Több szerző használja eredeti naplóban is a kifejezést a zsákmányszerzéssel kapcsolatban.

hangulatukat tükröző részletek. Az 1943 januári áttörés és a visszavonulás időszakát azért nem tárgyalom, mert erre vonatkozó napló kevés maradt fenn. Az emlékiratok nagy terjedelemben tárgyalják a 2. magyar hadsereg felmorzsolódásának, veszteségeinek történetét, ezek feldolgozását későbbre tervezem.

Az idézetekben lényegi változtatás nélkül, de nem betűhíven közlöm a szöveget, a mai helyesírási és nyelvhelyességi szabályoknak megfelelő hangjelöléssel, ragozással és központosítással, a rövidítések feloldásával. A túl hosszú, többszörösen összetett mondatokat a követhetőség érdekében gondolati egységekre bontottam, indokolt esetben tagoltam a szöveget. Az előforduló személyneveket és a földrajzi neveket lehetőség szerint pontosítottam.

A szerzők névsora, a beosztásukra vonatkozó adatok, a rövidítések és a hivatkozások feloldása a dolgozat végén, külön jegyzékekben található.

10 Az első világháborús élmények feldolgozása hasonló témák elkülönítését teszi lehetővé. Ld.. Környeiné: 149.

II.1. A szubjektív források¹¹

A nyolcvanas évektől nálunk is megfigyelhető a történetírásban két olyan, több ponton érintkező irányzat, melyekkel kapcsolatba hozható kutatásom témája. Az egyik az egyént és a történelem „közszerelőit,” a másik a mindennapi élet különböző területeit, a „hétköznapi historikumát” vizsgálja. Az említett területekkel összefüggésben értékelődtek fel – más dokumentumok mellett – a szubjektív források.

Mint minden írott forrás, a napló, magánlevél, emlékirat, visszaemlékezés, oral history és az önéletrajz esetében is alapvető fontosságúak a keletkezési feltételek: mikor, hol, milyen körülmények között és milyen szándékkal fogalmazta meg mondanivalóját a szerző. Ezek a tények befolyásolják állásfoglalását, szemléletét, a közölni kívánt tényanyag válogatási szempontjait. A szubjektív források közös jellemzője, hogy az elbeszélő érdeklődése önmagára irányul, mondandóját pedig személyes hangon fogalmazza meg.

Akár alakítója, akár csupán szemlélője, átélője az eseményeknek az egyén, naplójából kiolvasható, hogyan érzett, gondolkodott, milyen értékrendhez igazodott egy adott időszakban, továbbá milyen cselekvési lehetőségekkel számolt, és milyen indokok alapján élt vagy nem élt azokkal. Mennyiben felelt meg az elvárásoknak, milyen célokat fogadott el, mi volt az, amit elutasított és miért; hogyan hatottak rá a kor eszméi, tendenciái? A naplóíró feljegyzéseit az eseményekkel szinkronban készíti, azokról őszintén, személyes hangon nyilatkozik, hiszen célja az esetek többségében nem az olvasók tájékoztatása, hanem saját élményeinek és gondolatainak a rögzítése. A közvetlen megnyilatkozások, azonnali reakciók és a kötetlen fogalmazás, élményszerűség a korkép kialakítása szempontjából olyan többletet jelentenek, amelyek a naplókat jól elkülönítik a szubjektív források más típusaitól. A történet rekonstruálása, rekonstruálhatósága szempontjából is rendkívül fontosak az átélők napi feljegyzései.

Vannak hosszabb időn keresztül rendszeresen vezetett naplók, de gyakran előfordul, hogy a szerző egy általa fontosnak ítélt időszakban, helyzetben írja le gondolatait, vagy valamilyen sorsforduló – frontszolgálat, hadifogság – készíti erre. A naplók terjedelme is nagyon eltérő: a néhány szavas, mondatos feljegyzésektől a napi több oldalas kéziratokig hozhatunk

¹¹ A témával kapcsolatban született korábbi rövid tanulmányom: Pihurik Judit: Szubjektív források. A Horthy-korszakra vonatkozó memoárirodalom néhány tanulsága. Acta Historica Tomus CII. Szeged, 1995. 69-78.

példákat. Utóbbiak sokszor visszatekintő-elmélkedő részeket, fogalmazványokat, vázlatokat vagy más dokumentumokat is tartalmaznak. Az is előfordul, hogy a naplójegyzeteket a szerző később újragondolta, kiegészítette és emlékirattá formálta.

A cenzúrázatlan magánlevél a közösségi történettel szemben többnyire szintén a magánszféra, a családtörténet bizonyos területeire nyújt alkalmi betekintést. A több éven, évtizeden át megőrzött hagyatékok összefüggő mikrotörténet megírására is lehetőséget nyújtanak, mert – hasonlóan a naplókhoz – magánhasználatra készült, a külső körülmények által legkevésbé befolyásolt dokumentumai az egyén életének.

A felnőtt életpálya egy nagyobb, jelentősebb időszakára vonatkozó emlékiratok és a rövidebb életszakaszra, egy-egy eseményre, fontosnak tartott tényre koncentráló visszaemlékezések utólagosan készülnek. Íróik kimondott célja a tudatos adatközlés, áttekintés, esetleg elemzés, de gyakori motiváló tényező az apologetikus, öngazolási szándék is. A visszatekintő az átélt történelmi események háttérének feltárását, s az általa tévesnek tartott nézetek kiigazítását vállalja, vagy azt, hogy addig nem ismert tényeket, dokumentumokat közöljön – így látszólag a tárgyalt korszak és nem a szerző személye áll az írás középpontjában. Az emlékiratok keletkezésekor sem feltételezhetünk minden esetben nyugodt alkotókörülményeket: számos visszatekintés fogságban, illegalitásban, emigrációban vagy kényszerű visszavonultságban, mellőzöttségben keletkezett. Az ilyen tényező szintén megnehezíti a higgadt mérlegelést, elfogultságtól mentes korszakleírást.

A memoárirók gyakran használnak forrásokat munkájuk során: naplót, feljegyzéseket, egyéb dokumentumokat és szakirodalmi munkákat is. Állásfoglalásukat más tényezők mellett a később szerzett ismeretek, tapasztalatok is döntően befolyásolhatják. Számolnunk kell azzal is, hogy a szerző – ha írását publikálni akarja – bizonyos mértékig igazodik, vagy igazodni kényszerül a megjelenés idején elfogadott korképhez. Előfordul az is, hogy az írók egymás munkáira vagy szakkiadványra hivatkoznak, véleményt mondanak, megerősíteni vagy cáfolni kívánják azok állításait.

Az oral history a visszaemlékezésekhez hasonlóan valamilyen korszakkal, történelmi eseménnyel kapcsolatos tudatos – nem spontán – elbeszélés, adatközlés. Jellemzősége, hogy az élőszóban, interjúszerűen elhangzó beszámoló alakulásában egy másik egyén (riporter, kutató) is szerepet játszik, aki kérdéseivel irányíthatja az emlékezőt. Az önéletrajz írójának figyelme önmagára irányul, szerző és főszereplő egy személyben, így az önelbeszélésben nem a tárgyalt korszak vagy annak egy része kap hangsúlyt, hanem az egyén élettörténete. Ez esetben az elbeszélő felfogása, ismeretei, gondolkodásmódja

még erőteljesebben befolyásolhatják az általa kialakított képet, mintha külső szemlélőként, látszólag kívülállóként emlékiratot írna.

Fentiek alapján a naplót és magánleveleket tekintem primer forrásoknak, melyek értékét növeli spontaneitásuk, és az, hogy bár tévedések, pontatlanságok előfordulhatnak szövegükben, tudatos torzítás ritkán van bennük. A memoárok és az oral history esetében a múltból utólag, tudatosan alkot képet az elbeszélő, amikor emlékeit már az eltelt idő, a jelen elvárásai és más tényezők is befolyásolják.¹² A visszatekintések éppen ezért bizonyos mértékig az írás jelen idejét is tükrözik. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk: a naplót magának, a memoárt az olvasónak írja a szerző, a naplóíró megörökíteni, a memoáíró rekonstruálni akarja az eseményeket. De a leírás tárgya is különbözik, mert a naplók elsősorban az egyént, a memoárok pedig inkább a kort állítják a középpontba.

A szubjektív források szerzői – a levélírók kivételével – különleges helyzetben vannak: történelmet írnak, de ritkán történészek, és írói szerepet vállalnak, holott többnyire nem írók. Ez a helyzet időnként szerepzavarhoz vezet. Főként a memoárok szerzőinek közös jellemzője, hogy azt tartják igaznak, amit ők átéltek, attitűdjük legtöbb esetben egyértelmű: saját sorsuk alakulása meghatározza a korhoz való viszonyukat. Gyakran nem ismerik el az általuk megélt események más interpretációját, nehezen fogadják el, hogy sajátjukén kívül más nézőpont is létezik. Utaltam arra, hogy vannak, akik felhasználnak más forrásokat, sőt szakirodalmat is emlékeik felidézésekor. Hozzátehetjük: csak olyanokat, melyeknek állításai egybeesnek a saját elképzeléseikkel, eltérő véleményeket akkor idéznek, ha cáfolni, vitatni akarják azokat.

A szubjektív források kapcsán legtöbb kifogás a szemtanúk szavahihetőségével kapcsolatban vetődik fel: megbízhatatlanságukra, pontatlanságukra számos példát hoznak. Leggyakrabban a rendőrségi tanúk által adott eltérő személy- és eseteleírásokra szoktak hivatkozni. Borsányi Julián¹³ az 1941-es kassai bombatámadással kapcsolatban jegyezte fel, hogy a másnapi szemlén egymásnak ellentmondó leírását hallották az eseményeknek. Sem a bombázók számának, sem típusának, sem színének kérdésében nem egyezett a szemtanúk véleménye: volt, aki két, három vagy négy gépet látott, egy- és kétmotorosat, a sárgától a barnáig többféle színben. Emiatt Borsányi arra következtetett: „Csak az

12 Gyáni Gábor a memoárok esetében az emlékezet szerepét emeli ki: „A memoár tehát (olykor bevallottan is) az életútnak az identitásteremtés érdekében utólag konstruált olyasféle narratívuma, amelynél különösen fontos szem előtt tartanunk, hogy milyen nagy az emlékezeti horizont szerepe az emlékképek létrehozásában.” Gyáni 2000b:142.

események azonnali feljegyzése, adatszerű rögzítése avat egy közlést önmagában is hitelt érdemlővé.”¹⁴ Tapasztalataim alapján azonban le kell szögezmem, hogy még az azonnali feljegyzésekben is előfordulnak tévedések, a tények regisztrálásának pontosságában tehát nem az eltelt időnek van elsődleges szerepe, hanem a szerző személyének. Számomra ez a személyesség – vagy ahogyan Becskeházi Attila fogalmazott: a „szubjektív hitelesség”¹⁵ – a vizsgált források legfontosabb eleme.

II. 2. A téma megközelítése

A XX. században – részben az írásbeliség általánossá válásával – megnőtt az átlagemberektől származó dokumentumok száma: „Közismert például, hogy az első világháború katonaelményei annyira elementárisak voltak, hogy sokakat írásra készítettek. Az utólag papírra vetett, esetleg naplófeljegyzéseken nyugvó, közkatonáktól származó háborús emlékezőket eddig nem gyűjtötték rendszeresen, de ami ebből a forrásból már eddig is ismert, igazolja: a népi írásbeliség külön műfaja jött létre ebben a formában századunk húszas éveiben.”¹⁶ A második világháborúhoz kapcsolódó élményanyag csak évtizedekkel később vált a közbeszéd részévé. Tematikája is más volt: először a hadifogsággal kapcsolatos írárok – nagyrészt visszaemlékezések – váltak nagyobb számban ismertté, utána a harctéri élményeket megörökítő naplók és emlékiratok.

Gyáni Gábor – aki kiemelkedő jelentőséget tulajdonít a szubjektív forrásoknak – a memoár és a napló példája alapján magyarázza az emlékezés technikájának működését. Egyetérték kijelentésével: „A napló a legszemélyesebb, a legintimebb megnyilatkozási forma, amely – kevés kivételtől eltekintve – nem valaki más számára íródik. Ezért megformáltsága, a mondanivaló külső referenciákhoz történő igazítása a napló esetében a legkevésbé nyilvánvaló.”¹⁷ Hasonló a véleményem a naplók forrásértékének megítélésében is: „A napló fő értéke nem a történeti múltra vonatkozó >>elsődleges<< adatok, hanem a szubjektív történelem úgyszólván primer dokumentálásban rejlik.”¹⁸ Ezek a

13 Borsányi Julián katonatiszt, hadtörténész, 1945 után Németországban élt. Tagja volt a kassai bombázás után kiküldött szemlebizottságnak. Munkája: A magyar tragédia kassai nyitánya. Az 1941. június 26-i bombatámadás dokumentációja. München, 1985.

14 Borsányi: 54.

15 „Nem esztétikai minőségek (értékes vagy értéktelen) logikai kategóriák (igaz vagy hamis) esetleg erkölcsi normák (jó vagy rossz) alakítják egy biográfia vagy autobiográfia fogantatását és fogadtatását, hanem a szubjektív hitelesség, az átélés varázsa fordítja a memoárok felé az olvasó tekintetét.” Becskeházi 1991: 65.

16 Gyáni 1997a: 22.

17 Gyáni 2000b: 143.

18 Gyáni 2000a: 148.

dokumentumok valóban nem azért nélkülözhetetlenek számunkra, mert politikai, gazdasági, társadalmi makrotörténetet ismerhetünk meg belőlük – bár az én megítélésem szerint azt is kiegészíthetik.

A posztmodern felfogásnak a múlt megismerhetőségével szemben megfogalmazott kételyeit végiggondolva a kérdésről kinyilvánított vélemények közül Ormos Mária és Romsics Ignác, valamint Pritz Pál állásfoglalását tekintem a legfontosabbnak, ezekre az alábbiakban röviden kitérek.

Romsics Ignác azt hangsúlyozta, hogy az események értelmezésének száma valóban lehet végtelen, de az egyes narratívák, azaz a különböző szerzők által elbeszélte történetek értéke különböző.¹⁹ Ormos Mária éppen a második világháborút hozta fel példának: annak minden érintette a maga szemszögéből látta, élte át az eseményeket, az eltérő élmények nyomán eltérő elbeszélések jöttek létre. A történet bemutatása megenged árnyalatokat, különböző megközelítési módokat és többféle interpretációt, de csak addig a határig, ameddig nem ütközik az ellenőrzött és egyeztetett elemekből, forrásokból kialakuló keretbe. Ha nem is alkotható meg a múlt teljes, hiánytalan képe, az adatok kontrollálása és összeillesztése révén bizonyos mértékig rekonstruálható.²⁰ Bár a kutatott naplókat fontos primer forrásoknak tekintem, szerzőik természetesen nem a fenti kritériumoknak megfelelően örökítették meg a történeteket, interpretációik ezért a történet szubjektív elbeszéléseként kezelhetők.

Pritz Pál a posztmodern történetírással kapcsolatos tanulmányában meggyőző érveket sorakoztatott fel a történelem megismerhetősége mellett. Számomra módszertani szempontból legfontosabb gondolata a különböző szövegváltozatok létezésére adott, a posztmodern felfogástól eltérő válasza: „A lényeg tehát az, hogy a többféle kép létezésének nagyon is láthatóak, racionálisan felfejthetők az okai. Ha pedig mindezt látjuk, tudjuk, akkor erőt nyerhetünk ahhoz is, hogy ezeket a képeket mintegy mozgóképsor elemeiként kapcsoljuk egybe, s ezzel is abban az irányban tájékozódunk, hogy a posztmodern fragmentált narratíváival szemben e narratívák szerves kapcsolódását lássuk és láttassuk.”²¹ Ugyancsak saját elképzeléseimet támasztja alá az az állítás, mely szerint az egymástól eltérő történetábrázolásoknak hangsúlyozhatjuk ugyan a különbségeit, de az egybeesések fontosabbak, mert hiteles információt közölnek a múltból.²² Ha pedig mottót

19 Romsics 2002. 24.

20 Ormos Mária.

21 Pritz Pál: 265.

22 Uo.: 277.

keresnék munkámhoz, a következő gondolatot kölcsönözném Prizt Páltól: „...a történettudománynak van – minden gyengesége ellenére – a legtöbb eszköz a birtokában ahhoz, hogy a társadalmat tisztultabb, legendáktól mentes múltba nézéshez segítse.”²³ Erre a legendáktól mentes múltba nézésre Magyarország második világháborús története kapcsán is nagy szükség van, és az illúziók nélküli visszatekintésben megítélésem szerint a harctéri naplók és a memoárok fontos szerepet játszanak.

23 Uo.: 263.

III. 1. A felhasznált források

A munkám során áttekintett, megközelítően százharminc forrásnak majdnem felét tudtam kutatásomban közvetlenül hasznosítani. Ezek néhány kivételtől eltekintve kiadatlan kéziratok: 21 harctéri napló és 44 memoár. A téma kidolgozásához felhasznált források nagy részét különböző rendfokozatú tisztek – 24 hivatásos és 21 tartalékos – írták, tízet legénységi állományba tartozó, nagyrészt tartalékos katonák, kettőt pedig munkaszolgálatosok. A 2. magyar hadsereg tiszti állományának kétharmada és a legénység 80 %-a volt tartalékos,²⁴ így érthető, hogy a szerzők között is nagy számban találhatók nem hivatásos katonák. A hadsereg alakulatait figyelembe véve a következőképpen lehet csoportosítani a forrásokat: tizenhat a III., tizenegy a IV., tizenöt a VII. hadtestből, hat az 1. páncélos hadosztályból, egy a repülő csoportból, nyolc pedig hadseregek közvetlenektől származik. A naplók és memoárok forrásértékét növeli, hogy a személyes feljegyzések mellett gyakran tartalmazznak harc-leírásokat, térképeket, vázlatokat és fényképeket is.

A harctéri naplók meglátásom szerint – klasszikus értelemben – nem a mindennapi élet dokumentumai, mert szerzőik ugyan többnyire hétköznapi emberek, de olyanok, akik rendkívüli körülmények közé, a harctérre kerültek. Ott az állandó életveszély és az ezzel járó tevékenységek váltak mindennapi élménnyé, és a legegyszerűbb, hétköznapi cselekvések is rendkívüli dimenzióba kerültek. Valószínű, hogy a szerzők többsége ezen körülmények hatására érezte szükségesnek és fontosnak, hogy leírja élményeit. Mint korábban már hangsúlyoztam, számomra a naplók forrásértéke elsősorban nem ténytudásukban rejlik, hanem abban, hogy szerzőik azonnali tapasztalatokat, élményeket, gondolatokat, hangulatot és érzéseket örökítenek meg. Jelen esetben a témához kapcsolódó – a felhasználtaknál jóval nagyobb számban rendelkezésre álló – memoárok általános vizsgálatától nem csak azért tekintettem el, mert pontatlanabbak tartom őket a naplóknál, hanem azért, mert szerzőik nem közvetlen benyomásaikat írtak le, és utólag nagyon sok tényező befolyásolta őket emlékeik rögzítésekor. Nemcsak a megfigyelés és az emlékezés pontosságáról van tehát szó akkor, amikor forrásérték szempontjából különbséget teszek napló és a memoár között, hanem az írói szándék és a tartalom közötti eltérésekről is.

Fentiek miatt a memoárok kiválasztásának egyik feltétele az volt, hogy egyértelmű szerzői utalás vagy más bizonyíték legyen arra: korabeli napló volt a visszaemlékezés

24 Szabó Péter: 18-20.

alapja. Ilyen bizonyíték lehet a pontos dátumozás, vagy a szerző által említett tények – személy- és földrajzi nevek, események – egybeesése más forrásokban szereplő adatokkal. Ha a szerző állításai így módon ellenőrizhetők, joggal feltételezhetjük, hogy rendelkezésére álltak korabeli, hiteles feljegyzések. Az is előfordul azonban, hogy a kéziratban napra, sőt órára, percre pontosan hivatkozott események szerepelnek, ezért azt gondolhatnánk, hogy naplómásolatról van szó. Ugyanakkor a szerző közlése szerint pusztán az emlékeire hagyatkozott. Az ilyen, kontrollálható adatokat nem tartalmazó írások felhasználásától eltekintettem.

A szubjektív források vizsgálatánál alapvető szempont a szerző származása, neveltetése, hivatása, társadalmi helyzete, hite, szemlélete, mert ezek a tényezők döntően befolyásolják ismereteiket, viszonyulásaikat. A felsorolt információk egy része azonban nem áll rendelkezésünkre, mert a kéziratokban gyakran csak a név, rendfokozat, alakulat megjelölése szerepel. Tehát nagyon keveset tudunk az egyes szerzőkről: többnyire csak annyit, amennyit magukról közölnek. Esetükben kizárólag a szöveg alapján következtethetünk arra, milyen egyéni motiváció, szándék vagy indulat határozta meg személyes véleményalkotását, állásfoglalását valamilyen kérdésben. A különböző rangú, napi feljegyzéseket készítő katonák közös jellemzője, hogy többségükben nem voltak a hatalmi mechanizmus részei, így nem ismerhették az események hátterét, és nem irányíthatták, befolyásolhatták a történeteket, saját sorsukat sem. Egyik célom ezeknek a személyesen megélt történelemről alkotott szubjektív elbeszéléseknek a bemutatása.

A szovjetunióbeli frontélményekről szóló írások közül számosat – elsősorban az 1941 őszén kint járt katonák írásait – még 1942-43-ban publikálták.²⁵ Ezekben a háború során törvényszerűen kialakuló negatív ellenségkép a szovjet rendszer torz vonásainak kiemelésével, bemutatásával párosult, és az itthoni propaganda legfőbb érvei is megtalálhatók bennük. A magyar honvédek, tisztek és haditudósítók ekkoriban megjelent beszámolóí a riasztó, embertelen „szovjetparadicsomról”²⁶ szólnak; harci cselekmények leírását tartalmazzák, és arról is képet adnak, hogy miként próbálták értelmezni, magyarázni a látottakat. Mivel az anyagot a háború idején közzétették, nyilvánvalóan szelektált volt, és elsősorban propagandisztikus célt szolgált.

25 Ld. pl. Bojadzsievs, Hat haditudósító, Honvédeink Vörösországról és Bognár József.

26 A forrásokban általánosan, ironikus értelemben használt fordulat volt a kifejezés.

III. 2. A harctéri naplók

Az 1942-es harctéri naplók árnyaltabb kép kialakítását teszik lehetővé, nem mindenben erősítik meg a fentebb említett, kiadott anyagot. Számos, a hadműveleti területen készült kézirat maradt fenn, a közelmúltban ezek közül több megjelent.²⁷ A tartalékos tisztek és a legénység naplói a frontélet hétköznapijait, személyes érzéseket és hangulatváltozásokat is tükröző, páratlan kortörténeti dokumentumok. A hivatásos tisztek elsősorban a harcokat írták le, kevesebb személyes megjegyzést tettek, de köztük is vannak, akik élményszerűen örökítették meg a velük történeteket. Ezek a források pontosan tükrözik a tisztek és honvédek hangulatában, felfogásában bekövetkezett változásokat a frontra indulók lelkesedésétől annak felismeréséig, hogy magukra maradtak egy kilátástalan helyzetben. A tapasztalatok idővel a háború céljával kapcsolatban egyre több kétely megfogalmazására készítették a szerzőket. A hadszíntéren keletkezett levelek nem segíthetnek ennek a folyamatnak a feltárásában, mert a cenzúra miatt a magánlevél fogalma ott nem létezett.

Mivel a naplók nem publikációs céllal készültek és nem ellenőrzött szövegek, igen őszinte megnyilvánulásokat tartalmaznak. Ezek alapján tanúi lehetünk annak, hogyan váltja fel a lelkesedést a fásultság, majd esetenként az elkeseredés, milyen kétségek fogalmazódnak meg a szerzőkben. Mi motiválta kezdeti lelkesedésüket – a háborús propaganda, antibolsevizmus, a revízió folytatásának igénye vagy más tényezők – és milyen élmények hatására, mennyiben változott ez meg? A tapasztalatok átalakítják a kezdeti, sokszor szólamszerű véleményeket. A szovjet frontra kikerülők számára a szó valóságos és képletes értelmében is hosszú út vezetett el a harctérig. Ezen út felvázolásával bemutathatjuk, hogyan gondolkodtak a háborúról, saját szerepükről, helyzetükről, a hátszín és a hadsereg kapcsolatáról, milyen kép alakult ki a magyar katonákban a Szovjetunióról.

A feljegyzések megerősítik, hogy a katonák többsége – mint 1941-ben – 1942-ben is egy gyors nyári győzelem reményében indult a frontra: abban a hitben, hogy hazájuk elleni szovjet támadást előznek meg, feladatuk a bolsevizmus felszámolása, a szovjet lakosság pedig felszabadítókként várja őket. Azt remélték, hogy a háború hamarosan véget

²⁷ Ld. pl. Dr. Bereczky Sándor orvos zászlós: *Naplórészletek a Don kanyarból...* A doni 2. hadseregben derűs percek is voltak... H. n., 2000. Dr. Somorjai Lajos: *Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942-1943.* Közreadja Varga J. János. Bp., 2002. Kecskés Péter Pál: *Honvédnapló a keleti frontról. 1942. június 26. – október 19.* Sajtó alá rend., bev. tan., jegyz.: Pihurik Judit. Szeged, 2002.

ér, ősszel hazajöhetnek. Az idő előrehaladtával vált egyre nyilvánvalóbbá számukra, hogy nem legyőzött, magát megadni kívánó, hanem szívósan védekező ellenséggel állnak szemben a 200 kilométeres arcvonalszakaszon. Ősszel el kellett kezdeniük a téli állások kiépítését, a felkészülést a hidegre. A tél beállta végképp megpecsételte a magyar katonák sorsát, fegyverzetük, ellátásuk és ruházatuk nem volt kielégítő. A lóállomány nagy része elhullott, a gépkocsik a rossz időjárási és útviszonyok, valamint a nagy igénybevétel miatt működésképtelenné váltak, kevés volt a benzin, nem érkezett meg időre a téli felszerelés. A kezdeti lelkesedést kételyek, bizalmatlanság, a magárahagyottság érzése váltotta fel, a feljegyzésekben sűrűsödnek a keserű megjegyzések. A katonák nem érezték a gondoskodást, törődést az otthoniak részéről, hiányolták a német szövetséges támogatását. Úgy vélték, elszakadtak a hátszágától, és az otthoniaknak fogalmuk sincs arról, mit élnek ők át. Ezért talán nem meglepő, hogy a kivonuló hadsereg katonái közül sokan írtak naplót, olyanok is, akiknek számára az írás nem volt mindennapos tevékenység. Valószínű, hogy a rendkívüli helyzetben sajátos szerepe volt ennek, védekező reflex lehetett: a megszokott körülményeiket elveszítő, életveszélybe kerülő emberek természetes reakciója. A naplóírás segíthetett elviselni az állandó félelmet, a szorongást, azt a traumát, amit a civil életből a frontra került katonáknak a halállal való szembesülés jelentett. A tapasztalatok nyomán a lelkiállapotukban bekövetkező változást az írások híven tükrözik.

A 2. magyar hadsereg katonái által ránk hagyományozott szubjektív forrásanyag általam kutatott részének feldolgozásával nem a harci cselekmények bemutatása volt célom, bár – mivel a hadsereg iratanyagának jelentős része megsemmisült – egyes naplók adatai és mellékletei azok rekonstruálásához is tartalmazznak tényeket.²⁸ Számomra nem a szerzők „szavahihetősége” a legfontosabb, mert munkám az egyén történelmi szerepének és szerepfelfogásának megismerésére és értelmezésére irányul. Vitathatatlan, hogy minden személyes írás és megszólalás az egyén nézőpontját érvényesíti a történet elmondásában. Mivel a szerzők átélői, és nem alakítói voltak az eseményeknek, az ő írásaik a történelemformáló döntések személyesen átélt következményit mutatják be. Meggyőződésem, hogy a naplók alapján bemutatható az a gondolkodásmód, mentalitás, ami a katonákat jellemezte, és ami részben a kor közgondolkodásáról is képet ad, hiszen kezdetben ez tükröződik vissza a feljegyzésekben.

28 Ilyen például Nemeskéri Kiss Miklós részletes harc-leírásokat is tartalmazó naplója.

Hogy a keleti frontra vezényelt összesen 235 ezer katona és 39 ezer munkaszolgálatos közül²⁹ hányan vezettek hosszabb-rövidebb ideig naplót, nem tudhatjuk. Sok elveszhetett, ha szerzője elesett, eltűnt, megsebesült vagy fogságba esett, de családok is őrizhetnek még dokumentumokat. 1990 után többen érezték úgy, hogy korábban keletkezett kézírataikat nyilvánosságra hozhatják, így számos meg is jelent vagy bekerült levéltárakba, múzeumokba, esetleg kutatókhoz jutott el. Gyakran nehéz a szerzővel vagy örököseivel tisztázni, hogy az egyes kéziratok fontos források, de a leírt történetek önmagunkban nem egyedüli kulcsai egy-egy eseménynek vagy korszaknak. Fontos megállapítani, milyen kérdésben azonosak vagy hasonlóak a vélemények, de azt is, melyekben nincs nézetazonosság a szerzők között.

Az eredeti szövegeket noteszba, füzetbe, általában grafit vagy tintaceruzát használva írták a szerzők. Ilyen kézirat azonban viszonylag kevés van, a kiadatlan naplónak többnyire átírt, gépelt vagy fénymásolt változataik érhetők el. Az átírások esetében előfordulhatnak hibák, elírások, pontatlanságok – különösen, ha azt nem maga a szerző készítette. Közülük egyedül Bognár József³⁰ tesz említést memoárjában arról, hogy náluk a naplóvezetés tilos volt. A nagy számban megőrzött kéziratok viszont az bizonyítják, hogy ezt nem vehették szigorúan, hiszen elképzelhetetlen, hogy a szerzők társainak figyelmét elkerülte volna ez a tevékenység. Vannak igen terjedelmes munkák, melyeknek vezetése naponta nem kevés időt vehetett igénybe. Fentieket alátámasztja, hogy néhány kéziratban szerepelnek olyan részletek – karikatúra, frontvers, dal –, amelyek nem a szerző alkotásai.

A későbbiekben hivatkozott legfontosabb források közül az átlagnál terjedelmesebb és informatívabb Bárány Dénes, Nemeskéri Kis Miklós és Soltész Pál naplója. Békeffy László, Kecskés Péter Pál, Simon István és Vécsey Béla munkái emellett kiváló íráskészségről is tanúskodnak.

Témánkkal összefüggésben a naplók mellett sok információt tartalmaznak a 2. magyar hadsereg és a vezérkar dokumentációjában található egyéb iratok – például naplómellékletek, helyzet- és hangulatjelentések, kiértékelések, összefoglalók. Ezek vagy megerősítik a legénység és a tisztek szubjektív elbeszéléseit vagy segítenek az ellentmondások feloldásában, így vizsgálatuk szükségszerű volt. Különösen érdekesek

29 A létszám az 1942 őszi pótlásra és felváltásra kikerülőkhöz együtt értendő. Szabó Péter: 19-20. A munkaszolgálatosok számát Szabó Péter szíves közlése alapján módosítottam 37 ezerről 39 ezerre.

30 Bognár József is írt a szokásos, „pepitafedelű kis noteszbe” titkos naplót, melyet visszaemlékezéséhez felhasznált. Bognár 2.: 2.

azok a hivatalos iratok, melyeknek szerzői személyes hangon fogalmazzák meg véleményüket, kétségeiket,³¹ és azok a véletlenül megőrzött egyéb anyagok,³² melyek a hadsereg anyagában fennmaradtak.

III. 3. Memoárok: emlékiratok és visszaemlékezések

Mint korábban utaltam rá, a primer forrásoknak tekintett naplók mellett feljegyzések alapján készített memoárokat is felhasználtam munkám során. Van példa arra, hogy azonos személy által írt napló és emlékirat is rendelkezésre áll, ezek alapján jól szemléltethetők a két forrás közti alapvető különbségek. Nagyon érdekes és tanulságos megfigyelni, mit változtat meg a szerző a naplóban rögzítettekhez képest. Például a magyar hadseregnek a szovjet lakossággal és a partizánokkal való együttműködéséről, hallgatóságos szóbeli megállapodásokról beszámoló történetek csak egyes emlékiratokban szerepelnek. Ennek két oka lehet. Az első kézenfekvő indok, amiért a naplókban nem említenek ilyen eseményt, az lehet, hogy valószínűleg nemigen volt rá példa. Ahogy a fronton telt az idő, a háború valóságában, majd a hosszú ősz várakozásában a szerzők egyre markánsabb, kritikus véleményeket fogalmaztak meg naplóikban, így legalább közvetett utalást találhatnánk a partizánokkal való együttműködésre is, ha volt ilyen. Erre azonban az eddig megismert naplókban nem találtam példát; annál több viszont bennük az értetlen, elmarasztaló vélemény tevékenységükkel kapcsolatban. A másik szintén nyilvánvaló ok, amiért nincs említés a partizánokkal való kapcsolatfelvételtől az, hogy az ilyen cselekedet súlyos büntetést vont volna maga után, tehát ha megtörtént is, érthető módon nem örökítették meg írásban. A partizánokra vonatkozó pozitív vélemények csak az 1945 után készült memoárokból jelentek meg. Van köztük regényes, valószínűtlen történet, és van a visszavonulás időszakából származó, hihető változat is.

A történetek formálódásának illusztrálására itt egy olyan szerző kéziratát idézem, aki nem az 1942-43-as harcokban vett részt, hanem az 1941-es őszi hadjáratban. Hidi Antal³³ rövid, töredékes napi feljegyzéseket írt egy kis noteszbe, és ezeket jól követhető

31 Pl. Lóskay Ferenc ezredes: Harcjelentés az 1943. évi I. 14. – II. 16-ig tartó harcokról és hadműveletekről. Várpalota, 1943. IV. 1. HL 2. hds. iratai 27. fasc. és Tóth-Halmay József: A magyar hadsereg összeomlásának okai. 1943. II. 20. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

32 Ilyen pl. a mellékletben közölt, Dénes Jenő százados hadiakadémiai hallgató naplómellékletei között fennmaradt, feltételezhetően általa készített „Utasítás a hátszázágba utazók számára” című szatirikus írás (HL 2. hds. iratai 24. fasc., megjelent a História 2002/9-10. számában, köreadta: Pihurik Judit.) vagy a Tóth Antal naplójában két lap hátoldalán szereplő karikatúra. Tóth Antal HL TGY 2951.

33 Hidi Antal: Naplójegyzetek a II. világháborúról 1941. Hadifogoly-emlékek 1945-1947. HL TGY 3370.

módon, háromszor átalakítva formálta-bővítette visszaemlékezéssé. Az eredeti, nagyon szűkszavú naplóban nincs egyetlen olyan adat sem, amely valószínűsítene a később keletkezett visszaemlékezésben szereplő romantikus hőstörténetet arról, hogy a szerző hogyan próbálta megmenteni egy foglyul ejtett szovjet katonatiszt életét. 1941. szeptember 3-4-ére datálva filmszerű, részletes leírásban számol be arról, hogy a sikertelen mentési kísérlet után saját bajtársai hogyan kínozták meg őt és végezték ki az újra foglyul ejtett szovjet tisztet: „Kb. (sic!) 09. 3-4. [...] ezért ott engem kivallatásban részesítettek, 2 óra alatt ötször vesztettem eszméletemet... hideg kútvízzel locsoltak, felakasztva ütöttek... Engem és a parancsnokomat a dandárparancsnok agyonlövésre ítélt... a tisztek, hogy társukat mentsék, őt áthelyezték (helyette kinevezték Taskovics Ákos hadnagyot) engem, mert nem volt gépkocsivezető, hagytak arra való hivatkozással, hogy nem volt hadbíróság... Orosz tisztet két napon belül újra elfogják és kínzás, vallatás után vele az elárult és elfogott orosz tiszttel kiásatják sírját és bele a sírba lövik sortűzzel. Mint a németek...”³⁴ Szeptember 2-án Hidinek csak egy töredékes bejegyzése van a noteszben: „kint voltam a kolhozban és paradicsomot, paprikát, káposztát, szőlőt és görögdinnyét [hoztam].” Szeptember 3-4-én a rublikákat – nem biztos, hogy a feljegyzésekkel egy időben – kicsit kisatírozta, de 4-én olvasható bejegyzés is van: „K. K. ... 5-én este az oroszok visszaverik csapatainkat a Dnyeszteren a szigetet vissza is foglalják...” Szeptember 5-én: „Délben kimegyünk táborörsbe heten biztosítjuk a falut, ahol zabkeresztekben foglalunk állást. Este nagy tűzérési tüzet nyomnak a Dnyeszter másik oldaláról. Emiatt az egész dandár visszavonul, a szigetet újra visszafoglalják.” A következőkben még a harcokról ír, annak nyoma sincs, hogy történt volna vele valami rendkívüli ezekben a napokban.

A fogoly története lehet igaz, bár Hidi őt sem említi a noteszban, de a mentés, a kegyetlen kínzás, a halálos ítélet, majd a szinte csodás megmenekülés leírása valószínűtlen. Elképzelhető, hogy a szerző csupán a háború utáni kor elvárásai miatt igazította ki a fogoly történetét. Ezt igazolja, hogy a visszaemlékezés más pontjain is kibővíti az eredeti feljegyzéseket. Például belekerül egy zsidó lány megmentésének története Kolomeában:³⁵
>>A „felszabadult” lakosság egymást üti veri, a zsidókat összeszedik és elhajtják a város közepén lévő parkba, ahol a Sztálin, Lenin szobrokat bontatják le velük, miközben ütik, verik őket... Itt egy sírva könyörgő zsidó lányt akarok kimenteni, de egy géppisztolyos német katona géppisztolyát rámfogva szándékomat megakadályozza. Amíg rámfogott

34 Uo.: 7.

géppisztollyal németül ordított, a zsidó lánynak sikerült elmenekülnie...<<³⁶ Az eseményre semmilyen utalás nincsen a naplóban, 1941. szeptember 10-énél csak a kolomeai alaptörténet szerepel. A memoárok ismert vonása az apologetikus megközelítés, a szerzők saját szerepüket igyekeznek minél kedvezőbb színben feltüntetni – a maga módján ezt tette Hidi Antal is.

Egyik fontos forrásom Vécsey Béla nagyon részletes, kézírásos naplója,³⁷ melyet kevés változtatással stilizált emlékirattá.³⁸ A memoárban a szerző elsősorban az antiszemita megjegyzéseken, attitűdön finomított, és beillesztett egy, a németek 1941. novemberi dnyepetrovorszki tömeggyilkosságára vonatkozó kiegészítést.³⁹ Ezt, a város „árjásításáról,” zsidó nők, gyermekek és idős emberek megöléséről szóló leírást hitelesnek fogadhatjuk el. Természetesen előfordulhat, hogy Vécsey Béla is közismert tényeket illesztett saját történetébe, hiszen sokaknak volt tudomása a németek által a megszállt területeken előfordult hasonló esetekről.⁴⁰ De a naplójában szereplő és a memoárban is felidézett tényekkel egybeeső adatok – a helyszín és az időpont, valamint a sógorával való

35 Galíciai város.

36 Hidi: 11.

37 Vécsey 1.

38 Vécsey 2.

39 „A hadtest tehergépkocsi oszlop parancsnokától, Birkás Endre hadnagytól kikértem néhány órára sógoromat a Misát. Lehetett úgy 12 óra, amikor együtt sétáltunk az engem érdeklő dnyepetrovorszki kettős pályalyú híd felé, amikor arra lettünk figyelmesek, hogy lassú ütemben tompa, de állandóan folyó lövéseket hallunk. A lövések irányába indultunk, s nem messze egy utcában láttunk egy polgári, zömmel asszonyokból és gyermekekből álló oszlopot az út teljes hosszában, amelyik egy dombra vezetett. Az oszlop egyedei tagadhatatlanul zsidók voltak. Az arcokról teljes megtörtség mellett teljes egykedvűséget lehetett leolvasni. Az oszlop két oldalán egymástól kb. 10 méterre fekete egyenruhás SS legények őrködtek. Minket nem állítottak meg, pedig az oszlop mellett a domb felé mentünk. Beleütköztünk egy német tisztbe, aki persze németül megkérdezte, hogy mit akarunk. Ettől kezdve csak én beszéltem, mert Misa a magyaron kívül más nyelvet nem értett. Mi történik itt, kérdeztem. Az SS egykedvűen válaszolt 'Árjásítjuk a várost.' Kérdő nézésekre felhívott, hogy csak menjünk fel a dombra, mindjárt világos lesz minden előttünk. A tompa lövések csak hangzottak tovább és az utcában álló emberkigyó úgy percenként két lépést ment előre. Menet közben megfigyeltem, hogy minden két lépésre 4-5 mostmár kivehetően pisztolylövés esett. Amikor a dombra felértünk, láttuk, hogy a domb túlsó oldalán egy mély szakadék húzódik, annak szélére állították a zsidókat az SS-ek, és négy SS legény pisztollyal tarkólövessel lövi be a szakadékba a szerencsétlen asszonyokat, gyerekeket és néhány öreg férfit. Az első pillanatban egy kiáltásra lettem figyelmes, 'Höherer dem Kind!' [Magasabbra a gyereket! – P. J.] Egy asszonynak szólt, aki karjában tartotta kisgyermekét. Az első lövés a gyereknek, a második az asszonynak szólt, és ezeket követte még három asszony. A látvány annyira borzasztó és embertelen volt, hogy menekültünk a színhelyről. Misa összehányta magát, én is rosszul éreztem magam. Az SS tiszt, amikor elsiettünk mellette gúgyosan odaszólt: 'Gyors elintézés és felette szép látvány volt ugye?' – és felnevetett.” Vécsey 2.: 33.

40 Más forrásokban is vannak erre vonatkozó utalások. Nemeskéri Kiss Miklós: „Ugyancsak Minszkben a zsidónegyedben egy házban találtak egy elrejtett rádióadót, mely állandó összeköttetésben állott a Moszkva melletti központi vezető szervvel. Ilyen esetben aztán a németek sem bánnak kesztyűs kézzel a bűnösökkel. Itt például nyilvános megtorlásul [1941-ben] 12 000 minszki zsidót végeztek ki egy nap alatt! A megmaradt pár száznak azt hiszem nem lesz már kedve hasonló dolgokba kezdeni! Kegyetlen dolog, nem mondom, de ekkora megszállt területen rendet fenntartani másképp, mint vasököllet nem lehet. No meg aztán a nemkívánatos elemek kiirtására ez a legjobb és leghatásosabb mód.” Nemeskéri Kiss I.: 20-21. Koppányi

véletlen találkozás – valószínűsítik a leírtakat. Mindkét szövegben 1941. november 19-ére datálva említi a találkozást, a naplóban csak ennyit: „Misit megtaláltam.” A memoárban bővebben kitér erre is: „Sógoromat, Dénes Mihályt is megtaláltam, agyonfázva, lévén tehergépkeszítő, megosztottam a téli felszerelésemet vele.”⁴¹ A visszaemlékezés a 33. oldal 6. soráig megegyezik a napló szövegével, utána következik a döbbenetes leírás a tömeggyilkosságról.

A felhasznált források közül Horváth Gyula emlékirata valószínűleg a 3. oldaltól napló alapján, annak kiegészítésével készült. Csapó Gábor esetében is biztosnak tűnik a napi feljegyzések használata, ha nem is napra pontosan, de leír ellenőrizhető tényeket.⁴² Kadosa Pál visszaemlékezésének szövege alapján egyértelmű, hogy napló alapján készült: „Megvallom, kéthetes késéssel írom e sorokat, mert közben sem időm, sem lehetőségem nem volt az írogatásra, meg sok értelmét sem láttam, erősen megcsökkenvén életben maradásom reménye. Akkor meg minek s kinek? A halál árnyékában egészen megváltozik a földi dolgok értelme, jelentősége, minden átértékelődik, hiábavalóknak tűnnek az addigi álmok, célok erőlködések.”⁴³ Ugyancsak feljegyzések alapján készült Szucsák Elemér és Tóth József memoárja is. Egyes szerzők anyagában idegen kézirat is található: Hadácsy Rezső dr. H. K. hadapród őrmester, Tabay József Hamza Tibor, Lajtós Árpád pedig egy meg nem nevezett tüzértiszt naplóját illesztette be saját írásai közé.

A tematikai különbségek is segíthetnek a feljegyzések alapján készült memoárok kiválasztásában. Az otthonnal, a családdal, a munkával kapcsolatos érzések, a sóvárgás vagy az aggodalom a naplókban jelenik meg, a pusztán az emlékek felidézése alapján megírt elbeszélésekben ritkán van nyoma.

A memoárok esetében gyakran előfordul, hogy egy szerzőt külső tényező késztet megszólalásra, például több esetben olvashatunk hivatkozást arra, hogy Nemeskürty István Requiem egy hadseregért⁴⁴ című könyvének megjelenése szerepet játszott az adott

Sebestyén Pöry Imre ezredes elbeszéléséből hallott az SS 1941-es krivoj rogi és zaporozsjei tömeggyilkosságairól. Mint írja, nem akarták elhinni, hogy megtörténhetett. Koppányi: 18.

41 Vécsey 2.: 32.

42 1942. július 12-ére datálva említi egyik szakaszvezetőjük, Tatai János elesését. A Béke poraikra 728. oldalának adatai szerint ez július 24-én történt Kolibelnánál, a halál oka mell-lövés volt. Csapó látott két magyar katonasírt, melyekre otthonról küldtek ki márványtáblát. Mindkét elesett katona adatai azonosíthatók: Vida Lajos dunaszentpáli és Nagy Lajos óvári lakosról van szó. Nagy Lajos a Béke poraikra 614. oldalán szerepel, 1942. augusztus 7-én, Kolibelnánál halt meg, Markiban temették el. Vida Lajos 1942. október 13-án esett el, szintén Kolibelnánál, a sírja ugyancsak Markiban van. Adatai: Béke poraikra 761. Mindhárman a 16/III. zászlóaljba tartoztak. Csapó ez eltemetés helyeként Velmarki nevű települést jelöl, ez azonos a kötetben szereplő Markival.

43 Kadosa: 30.

44 Nemeskürty István: Requiem egy hadseregért. Bp., 1973.

emlékirat elkészítésében.⁴⁵ A veterán katonák örültek annak, hogy a 2. magyar hadsereg terelődött a figyelem, de vitatták Nemeskürtynek a hadsereg felállításával, valamint a magyar politikai és katonai vezetés céljával kapcsolatos állításait. Nem értettek egyet azzal a koncepcióval, hogy a hadsereget a biztos halálba küldték, ezért olyanokat hívtak be, akiktől a rezsim szabadulni akart: baloldaliakat, ellenzékieket, szegényparasztokat, nemzetiségeket. Hasonló szerepe volt a televízióban 1983-ban vetített dokumentumfilmsorozatnak, a Krónikának:⁴⁶ két szerző is vitatja az abban megszólalók állításait. Véleményük szerint olyanok nyilatkoztak a filmben, akik – ellátók lévén – nem voltak kint a harctéren, viszont beosztásuk miatt közülük több volt a túlélő, mint a küzdőknél.⁴⁷

Kivételes esetben olyan memoárookra is hivatkozom, melyekben nincs utalás arra, hogy íróik feljegyzésekre támaszkodtak, de a kézirat egyes témák kapcsán felhasználható. Csak akkor fordul ez elő, ha segítségükkel a naplók alapján kialakult, differenciált képet finomíthatjuk tovább.

Jellemző, hogy a memoárok szerzői gyakran fogalmaznak meg ars poetica-szerű célkitűzéseket. Önmagukat hiteles tanúnak tekintve úgy vélik, bizonyos értelemben történetírói munkát végeznek. Az alábbiakban a szerzői szándékok közül idézek néhányat, mert igen tanulságosak: bennük olyanok mondanak véleményt a történész mesterségéről, akik egészen más pályán mozogtak, de a történelem szereplőjeként illetékesnek érezték magukat a megszólalásra.

Lajtos Árpád emlékiratának bevezetőjében részletesen fejti ki álláspontját. Mivel az ő megközelítése igen jellemző, hosszabban idézem szavait: „A >>doni<< 2. magyar hadsereg pusztulása óta közel fél évszázad telt el, a történetek, mondhatni, történelmi távlatba kerültek. Minél inkább válik történelemmé a múlt, annál kevésbé elsőrendűek az érzelmi szempontok az események, viselkedések, megnyilatkozások elemzésében. Pedig, az eseményeket személyesen átélő emberek válságos időkben és helyzetekben ilyen vagy ilyen jellegű és súlyosságú >>stressz<< állapotában vannak. Az utókor, különösen pedig a kései nemzedékek, érthető módon hajlanak arra, hogy csak a tiszta logika, az okoskodások alapján ítéljék meg illetve >>el<< a múltat. Így azonban nem vonhatók le teljes értékű

45 Szerzőink közül hivatkozott rá pl. Magyar László (18.), Tabay József (Kritikai hozzászólás Nemeskürty István: Requiem egy hadseregért című könyvéhez. HL TGY 2806/3d) és utalászerűen Eszenyi László (430.).

46 Sára Sándor és Csoóri Sándor sorozatának vetítését a televízió többször megszakította, csak 1990 után játszották le többször is. A dokumentumfilm moziváltozatának, a Pergőtűznek kiadták a szöveggönyvét, de ezt be is zúzták. A Krónika szövegei alapján megjelent: Hol vannak a katonák? Szemelvények a Don-kanyart megjártak vallomásaiból és korabeli hadijelentésekből. Lektorálás, elő- és utószó: Szabó Péter és Stark Tamás. Szerk.: Tál Gizella és Raffai István. Bp., 2005.

47 Magyar: 57. és Szucsák: 3.

tanulságok, sőt egy-egy időszak vagy esemény elemzésében torzítások, talán még hamisítások sincsenek kizárva, amely utóbbiakhoz nem feltétlenül szükséges a szigorúan vett tárgyilagosságtól eltérő szándék.

Amikor tehát mint az egykori események átélője, tanúja, sőt hadseregvezetési fokon szereplője megírtam ezt a krónikát, kettős feladat előtt állottam: egyrészt a legszigorúbb, úgyszólván száraz tényyszerűséget kellett követnem, másrészt a dolgokat nemcsak kívülről, hanem a belső – lelki és szellemi – világgal együttesen igyekeztem bemutatni. Amiért is egyetlen célom nem lehetett más, mint a Don folyó övezetében 1943 január-február hónapokban elpusztult 2. magyar hadsereg történetének ismertetése, éspedig ezúttal nemcsak bizonyos jellegzetes mozzanatok elszigetelt kiragadásával, hanem a hadseregnek 1942 tavaszán történt mozgósításától a pusztulásig terjedő egész idő eseményeinek ismertetésével, úgy ahogy az események egymást követték, egymásból folytak, azaz, az ok-okozati összefüggések és a közrejátszó egyéb tényezők lehető feltárásával.”⁴⁸ Lajtos tehát az érzelmi szempontok fontosságát hangsúlyozza az utókor „tiszta logikai” megközelítésével szemben. Ő maga, mint az események tanúja és résztvevője, egyszerre törekszik tényyszerűségeire illetve a „lelki és szellemi” világ megörökítésére. Fontos, árulkodó jel, hogy nem memoárnak, hanem krónikának nevezi munkáját. Célkitűzése ezt igazolni látszik, hiszen a doni 2. magyar hadsereg történetét akarja megírni, az események mellett az összefüggéseket is bemutatva, de bármilyen tiszteletreméltó is törekvése – az objektivitás szándéka nem jelenti minden esetben annak megvalósítását vagy megvalósítható voltát.

Koppányi Sebestyén egyszerűen a szemtanú, a túlélő emlékeivel akarja kiegészíteni a megjelent forrásokat. Körmendy László emlékezetből írt, mert harctéri naplói elvesztek. Őt is tipikus helyzet ösztönözte memoárjának elkészítésére: olvasta Szili Ferencnek az „Adatok a kaposvári 10. könnyű tüzérezred doni tragédiájához 1942-1943”⁴⁹ című írását. Körmendy nem értett egyet az ebben megfogalmazott, a tisztikarra vonatkozó általánosító, elítélő véleménnyel. Azt is tagadja, hogy a hadseregben jellemző lett volna az antiszemitizmus és antibolsevizmus.⁵⁰ 1985-ben írta emlékiratát, ez magyarázhatja, hogy a tisztikarral kapcsolatban már pozitív véleményt fogalmaz meg, de érthetetlen, hogy az ideológiai kérdésektől elzárkózik.

48 Lajtos: I.

49 Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1984.

50 Körmendy 32.

Magyar László emlékiratának is vannak tipikus, más forrásban is felbukkanó gondolatai. Munkája bevezetésében kétségbevonja a történetírás értelmét: „Eszembe jutott iskolai tanulmányaimból lord Byron állítólagos tépelődése, aki mint fogoly a Tower ablakán kitekintve egy szekér balesetét látta s ugyanerről fél órán belül szemtanúktól három variációs változatot hallva, kétségbe vonta a történetírás jogosságát az utókor számára s jegyzeteit a tűzbe dobta.”⁵¹ Magyar László bevallott célja, mint több más szerzőnek is, hogy azt örökítse meg, ahogyan ő látta az eseményeket⁵² és emberközbe hozza az átélteket. Azt is fontosnak tartotta, hogy a véleménye szerint még 1988-ban is harmadrendű állampolgárként kezelt volt katonatisztek érdekében megszólaljon.⁵³

Tabay József visszaemlékezésében az „Elmélkedések a történész munkájáról” című részben írottak látszólag ellentmondanak annak, hogy kiválasztott forrásaink alapján következtetéseket fogalmazunk meg: „Véleményem, sőt tapasztalatom az, hogy az eseményekben benne élők hihetetlen keveset tudnak a körülöttük törtétekről és a személyesen átéltek összefüggéseiről.”⁵⁴ Ezt az állítást megerősítik a naplóírók, akik a harctéren gyakran panaszkodtak arra, hogy nem ismerik az eseményeket, mert nem kapnak híreket. Arról is tanúskodnak feljegyzéseik, hogy valóban csak a saját nézőpontjukból gondolták végig a történeteket, és ritkán vannak tisztában az összefüggésekkel.

Tóth Lajos műszaki tizedes visszaemlékezésének bevezetőjében egyszerű szavakkal, de igen hatásosan fogalmazta meg célját: „Írásomban nem akarok népek fölött ítélkezni, felelősséget, igazságot keresni. Egyetlen nemzet sem tudhatja, hogy miként viselkedne a betolakodókkal szemben, ha azok otthona, családja elpusztítása után a kezébe kerülnek. Egyetlen cél vezérelt végig, hogy az egyszerű katona szemével, szenvedésén keresztül megmutassam a mai kor emberének a háború szörnyarcát. Mert ne feledd kedves olvasó, hogy ez a történet – a világ bármely táján élsz – veled, apáddal, gyermekeddel is megtörténhetett volna.”⁵⁵

A visszatekintések többsége értelemszerűen terjedelmesebb, csiszoltabb a naplóknál. A memoárok közül Árokszállási Zoltán, Bognár József, Csapó Gábor, Kadosa Árpád és Vécsey Béla írása a legrészletesebb és szinte változtatás nélkül publikálható

51 Magyar László: 2.

52 Hogy ez mennyire fontos szempont, azt mutatja, hogy két kiadott memoár is hasonló címmel jelent meg. Ld. Lakatos Géza: *Ahogy én láttam*. Szerk. Antal László. Budapest, 1992. és Z. Nagy Ferenc: *Ahogy én láttam*. Budapest, 1965.

53 Magyar: 57.

54 Tabay: 1. Kecskés Péter Pál naplójában július 8-án, a gyalogmenet közben jegyezte meg: „Az a furcsa csak, hogy nincs semmilyen újság, se rádió, nem hallunk hazai, se külföldi híreket. Ma a százados úr mondotta, hogy az orosz rádió szerint a mi ezredünket megsemmisítették, szétverték minket.” Kecskés: 31.

lenne Bujdosó József, Kadosa Árpád, Koppányi Sebestyén, Magyar László, Polgár János, Szucsák Elemér és Vámosy József munkája.

IV. A 2. magyar hadsereg felállítása

Magyarország 1941. június 27-étől vett részt a Szovjetunió elleni háborúban, július 1-jétől a Kárpát-csoport megközelítően 90 ezer⁵⁶ katonáját vezényelték a szovjet hadműveleti területre. Az 1938-tól bekövetkezett területvisszacsatolások eredményeinek megtartása és a folytatás reménye lehetett a legfőbb motivációja a hadbalépés melletti döntésnek, melynek következményeként a németek 1942 januárjában már a teljes magyar haderő – három, még szervezés alatt álló – hadsereg⁵⁷ részvételét követelték. Ilyen arányú feladatvállalásra Magyarország sem katonailag, sem egyéb szempontból nem volt felkészülve. A politikai és katonai vezetésnek annyit sikerült elérnie, hogy a németek elégedjenek meg a 2. magyar hadsereg frontra küldésével. A magyar vezérkar elhúzódó háborúra számított, de a németek győzelmében nem kételkedett. Az 1941. októberi helyzetjelentés szerint a közeljövőben nem várható a Szovjetunió katonai összeomlása: „Végeredményben megállapítható, hogy a bolsevizmust mint politikai tényezőt csak akkor lehetne teljesen kiküszöbölni, ha a vörös hadsereg megsemmisítésén kívül a Szovjetunió egész területe katonai megszállás alá kerülne és a szovjet kormány a birodalom elhagyására kényszerülne. Ezzel a lehetőséggel egyelőre számolni nem lehet.”⁵⁸

A magyar és a német fél több megbeszélést folytatott a hadsereg alkalmazásáról, de pontosan nem határozták meg feladatait. Joachim von Ribbentrop külügyminiszter 1942. január 6-9. közötti látogatásán egyebek mellett tisztázták, hogy Magyarországnak nagyobb erőkkel kell résztvennie a további harcokban.⁵⁹ Január 20-tól Wilhelm Keitel vezértábornagy, a német Véderő Főparancsnokságának főnöke érkezett Magyarországra, vele állapodtak meg a bevetendő erők mértékéről. Dietrich von Jagow budapesti német követ három hadtest, egy erős gyorskötelék és később még egy könnyű hadosztály bevetésének ígéretét jelentette Ribbentropnak.⁶⁰ 1942 februárjában Berlinben az együttműködés alapelveiről, márciusban, újra Budapesten, a felszerelés és az ellátás részleteiről tárgyalt a magyar és német hadvezetés. Írásbeli megállapodás egyik alkalommal sem született, Friedrich-August Weinknecht vezérkari ezredes, a német B

56 Szabó Péter 2001: 566.

57 A trianoni béke értelmében 35 ezer fős hadserege lehetett az országnak. Ennek fejlesztése a harmincas években indult, 1937. október 1-jén a személyi állomány 85 332 fő volt. Kálmán 8-9. 1941 nyarán a kiképzett, behívható katonák létszáma még mindig alig haladta meg a 100 ezer főt. Kálmán: 113.

58 Összefoglaló helyzetkép a Szovjetunió politikai és katonai helyzetéről 1941. október végén. HL Vezérkar főnöke elnöki 1. o. 6687.

59 Weber tanácsos távirata a külügyminisztérium kabinetirodájának. Wilhelmstrasse: 646-647.

hadseregcsoporthoz anyagi csoportfőnöke szóbeli ígérete szerint a magyarok majd a hadszíntéren fogják megkapni a kiegészítéseket. Ekkor tisztázták újra azt is, hogy az ellátást a németek fogják biztosítani, közvetlenül Magyarországról csak speciális lőszer és anyagutánpótlást kap majd a hadsereg, a magyar katonák élelmezése fejében pedig ellentételezésül Magyarországról élelmiszert fognak Németországba szállítani.⁶¹

A magyar haderő hiányosságaival a német vezetés is tisztában volt. Keitel visszaemlékezésében a következőket írja erről a kérdéssel: „Igencsak nehéz feladatot kaptam, nevezetesen meg kellett követelnem, hogy immár mozgósítsák a magyar békebeli hadsereget és az erőknek legalább a felével vegyenek részt a tervezett nyári hadműveletekben. [...] A kormányzónál, a honvédelmi miniszternél, a miniszterelnöknél és másoknál tett látogatások mellett két délelőttön át igen beható tárgyalásokat folytattunk hármasban a vezérkari főnökkel és a honvédelmi miniszterrel. Az előző napon nem jutottam túl az ellenszolgáltatásként szállítandó fegyverkontingensek körüli alkudozáson. Ebben a tekintetben természetesen hajlottam az engedményekre, mert páncéltörő lövegek, gyalogsági ágyúk és más modern fegyverek nélkül semmire se mentünk volna a magyar csapatokkal a modern fegyverekkel felszerelt oroszokkal szemben.”⁶² Fentebb említett táviratában⁶³ Jagow utalt a magyar alakulatok felszerelési nehézségeire is, és arra, hogy a hiányokat német anyaggal kell pótolni.

A hadsereg felállításakor az az elv érvényesült, hogy egyenletes legyen a mozgósítás, ezért – a Romániával határos részeket nem érintve – az ország egész területéről állították föl a kivonuló szombathelyi III., pécsi IV. és a miskolci VII. hadtest alakulatait. A legénység között sok volt az érett korú, családos behívott, mert a honvédelem szempontjából értékesebbnek tekintett fiatalabb korosztályokat itthon akarták tartani. A kivonuló hadseregben a nemzetiségek aránya 20 % volt, főként magyarul kevésbé tudó románok és ruszinok teljesítettek szolgálatot, elsősorban az ellátó alakulatoknál.⁶⁴

A bevonultatott katonák között nem kevesen voltak, akik korábban részt vettek a területvisszacsatolásokban is. Az 1942 augusztusi élelmezési adatok szerint 193850 fő

60 Jagow budapesti követ távirata Ribbentrop külügyminiszternek. Budapest, 1942. január 22. Wilhelmstrasse: 648-649.

61 Dombrády 2003: 106.

62 Keitel: 126. A tárgyalás idejére rosszul emlékszik a szerző, mert azt 1942 februárjára vagy márciusára datálja.

63 Ld. 60. l.

64 Szabó Péter: 61.

legénység, 2450 tényleges és 4590 tartalékos tiszt volt kint a nyár végén a hadszíntéren.⁶⁵ A fegyvertelen, zömében zsidó kisegítő munkaszolgálatosok létszáma a 2. hadseregben ekkor 15 387 volt.⁶⁶ 1942 őszén a veszteségek pótlására és felváltásra 980 tisztet és 33 400 főnyi legénységet, valamint további tábori és különleges munkásszázadokat is vezényeltek a frontra, ahol összesen több mint 39 ezerre emelkedett a fegyvertelen szolgálatot teljesítők száma.⁶⁷

A 2. hadsereg felszerelése igénybe vette az itthon rendelkezésre álló összes fegyverzet felét, és a Keitel által megígért német hadianyagból is érkeztek szállítmányok.⁶⁸ A kivonulók a hazai viszonyokhoz mérten a lehető legjobb felszerelést kapták, de ez a német és a szovjet hadsereg ellátottságához képest kevésnek bizonyult. Áthidalhatatlan problémát jelentett a korszerű, nagy tűzerejű fegyverek és a gépjárművek hiánya. Utóbbi azért is, mert az 1941-es harcok során sok elveszett, használhatatlanná vált, és ígéretük ellenére ezt a németek csak kis részben pótolták.⁶⁹ A fogatolt járművek kapacitása kicsi, a szekerek hasznos teherbírása 3-4 mázsa volt, mert a lovak takarmányát és egyéb terhet is vinniük kellett,⁷⁰ a gépjárművekre viszont több tonnát rakodhattak, és jóval nagyobb távolságra tudtak szállítani.⁷¹ A fogatolt vonatokkal – szekéroszlopokkal – 10-12 kilométerre biztosíthatták az ellátást, tehergépkocsival 40-80 kilométerre.⁷² A honvédség rendelkezésére álló közel 6000 tehergépkocsinak azonban csak a harmada volt használható állapotban, így például a magyar gyalogos alakulatok fogatolt járművekre voltak utalva. Ezekből 19 190 ún. országos jármű (szekér), 448 egyéb kétfogatos és 1640 taliga jármű érkezett ki a frontra.⁷³ Gond volt az is, hogy a bevonultatott civil gépkocsik nem bírták az igénybevételt, motorjuk és gumijuk is hamar tönkrement, az alkatrész- és benzinellátás

65 Uo.: 19-20.

66 Uo.: 26.

67 Uo.: 170-171. és ld. 29. lj.

68 Uo.: 32-33.

69 Selley Jenő főszállásmester szeptemberi jelentése szerint addig 60 német tehergépkocsi érkezett be, javítva a hadsereg utánszállítási helyzetét. Helyzetjelentés a hadrakelt seregtestek anyagi felkészültségéről és az anyagi szakszolgálatról. 7000/2. hadsereg főszállásmester 1942. IX. 5. HL 2. hadsereg iratai 15. fasc.

70 „Általában a hadtest és a hadműveleti egységek fogatolt utánszállítási egységei teljesen gazdaságtalanok, „önmagukat eszik fel”, a lovak élelmezése újabb szállítási problémát jelent, amit a lovak megbetegedése és kiesése még csak jobban fokoz!” Radnóczy: 10-11.

71 Selley Jenő helyzetjelentésében említi, hogy a rossz útviszonyok miatt a tehergépkocsik szállítóképességének 25-30%-át nem lehetett kihasználni. Ugyanígy csökkent a fogatolt oszlopok teljesítőképessége is, elsősorban a lovak állapotának romlása miatt.

72 Dombrády 2003: 108.

73 Fontosabb fogatolt vonat anyagcikkellátása [szükséges mennyisége – P. J.] HL 2. hadsereg iratai 15. fasc.

sem volt kielégítő. A mintegy 67 000 ló⁷⁴ ugyancsak nehezen viselte a viszontagságos körülményeket, az istállózott állatok számára a hiányos ellátás, a ridegtartás és az óriási megterhelés végzetesnek bizonyult. A fogatolt szállítás a hadsereg összetételére is hatással volt: a kivonuló legénység jelentős része nem tartozott a küzdők közé, hanem valamilyen ellátási feladata volt.⁷⁵ A fenti tények a harcoló alakulatok sorsát döntő mértékben befolyásolták.

A 2. magyar hadsereg felállítása és kiszállítása tehát úgy történt meg, hogy felszerelésének kiegészítésével kapcsolatban nem született konkrét, mennyiségi és időbeli teljesítésre vonatkozó magyar-német megállapodás. Azt sem tisztázták, mely területen, milyen feladatok várnak csapatainkra és meddig tart alkalmazásuk. Az alakulatokat 1942. április 11. és július 27. között,⁷⁶ első lépésben vasúton vitték szovjet területre. Ez 7-10 napot vett igénybe, mert ugyanekkor német csapatszállítások is folytak, és a magyar vonatok emiatt többféle útvonalon jelentős északkeleti irányú kerülőutat tettek meg. A kirakodóállomások 300 – 1800 kilométerre⁷⁷ voltak a hadműveleti területtől. A legnagyobb távolságot Kijevtől az 1. páncélosadosztály és a hadseregközvetlenek gépkocsioszlopai tették meg, de a 6., 10., 12. és 13. könnyű hadosztályok Gomel – Resica térségéből 1000 kilométeres, több hétig tartó gyalogmenet után érkeztek ki a frontvonalba. Voltak alakulatok, amelyek már út közben a partizánokkal való harcra kényszerültek, és voltak, amelyeket a harctéren kiérkezésük után azonnal, pihenés nélkül vetettek be. A 2. magyar hadsereg feladata a Voronyezstől délre eső 200 kilométeres doni frontszakasz védelmének ellátása lett.

74 A csapatokkal 53 661, a vonatokkal 11 587, a munkásalakulatokkal 858 lovat vonultattak ki, a tartalék 700 volt. Állategészségügyi intézetek. Lólétszám. HL 2. hadsereg iratai 15. fasc.

75 Lajos Árpád számítása szerint 4 mázsa szabályos terheléssel 75 szekér tudta egy hadosztályvonal napi követelményét – 30 tonna – teljesíteni. Ugyanezt 10 db 3 tonnás teherautó 20 emberrel el tudná látni, a szekérvonat pedig 150 fős és 150 lóra van szüksége. Ennek következménye az ütközetállomány és az anyagi ellátást biztosító állomány közötti kedvezőtlen arány. Lajos: 13.

76 Szabó Péter: 64.

77 Uo.: 104.

V. 1. A propaganda szerepe az ellenségkép kialakításában⁷⁸

Magyarországon az 1920-as trianoni döntés után elsősorban az elcsatolt területeket birtokló szomszédos népeket tekintették ellenségnek, a legfőbb külpolitikai cél a területi revízió békés megvalósítása volt. A Szovjetunióval szemben nem voltak követelései, a két ország arányai és katonai felkészültsége is kizárták, hogy potenciális ellenfélként szóba jöhessen, bár ideológiai szempontból annak számított. Ezt erősítette a tanácsköztársaság emléke és az a tény, hogy Oroszország döntő szerepet játszott az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc leverésében, valamint hogy az első világháborúban is szembenállt egymással a két ország. A Bethlen István miniszterelnöksége idején megvalósuló konszolidáció eredményeként azonban olyannyira enyhült a helyzet, hogy diplomáciai körök a miniszterelnök támogatásával – felismerve az ország gazdasági és külpolitikai érdekeit és felülemelkedve az ideológiai szempontokon – a Szovjetunióval való kapcsolatfelvételt szorgalmazták. Ennek eredményeként 1924 őszén diplomáciai és kereskedelmi megállapodást kötött a két ország. A nemzetközi piacon 1920 után önállóan megjelenő Magyarország számára a Szovjetunió fontos kereskedelmi partner lehetett volna, emellett külpolitikai törekvéseiben is támogatást remélt az első világháború utáni békeszerződéseket el nem ismerő nagyhatalomtól. Mivel azonban újra felerősödött a szovjetellenes tendencia és Horthy Miklós kormányzó is ellenezte ratifikálásukat, az egyezmények nem léptek életbe. Csak 10 évvel később, 1934-ben történt meg a diplomáciai kapcsolatfelvétel, akkor már az államfő támogatásával. A két ország viszonya 1939 elején, a magyar területi revíziót kísérő külpolitikai váltás – az antikomintern paktumhoz való csatlakozás és a Népszövetségből való kilépés – miatt romlott meg. 1940-ben azonban, miután Romániával szemben mindkét állam érvényesítette területi követeléseit, kölcsönös gesztusokat téve újra rendezték kapcsolataikat.⁷⁹ Magyar részről a szovjet rendszerrel szembeni fenntartások természetesen nem változtak meg, de mivel nem fenyegetett szélsőbaloldali fordulat veszélye, és a tanácsköztársaság emléke is halványodott, ez nem vált annyira a közbeszéd tárgyává, mint a szomszédos államokkal

78 A témával kapcsolatos Bokor László: A háborús propaganda szerepe a második világháború alatt (Különös tekintettel a filmpropagandára) c. 1970-es kandidátusi értekezése. A szovjetellenes kiadványoknak és a harctéri tudósításoknak a hatásáról ld. Pihurik Judit: Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. Történelmi Szemle 2005/1-2. 99-127.

79 A magyar kormány hozzájárult ahhoz, hogy Rákosi Mátyás és Vas Zoltán a Szovjetunióba távozzanak, onnan pedig visszaadták az 1849-ben zsákmányolt honvédezászlókat. Az újabb kutatások szerint a szovjet fél volt a csere kezdeményezője. A témáról bővebben: Seres Attila: Nemzeti ereklyéinket egy politikai fogolyért.

szembeni ellenséges érzület. A sikeres területvisszacsatolások után, a megváltozott háborús helyzetben azonban 1941 nyarán már viszonylag gyorsan el tudták fogadtatni a közvéleménnyel a Szovjetunió elleni hadbalépés tényét.⁸⁰ A német támadásban való fegyveres szerepvállalást a kommunizmus elleni kereszteshadjáratban való részvételként állították be, és támogatottságában nem kételkedtek. A Horthy-korszak egyik ideológiai alapját jelentő és a társadalom széles rétegeit is jellemző antibolsevizmus megkönnyítette az új ellenségkép kialakítását.

Az első világháború idején is szembenállt egymással a két állam, de nem volt köztük ideológiai ellentét: „...bizonyos állandó, stabil értékrend mind a kézíratos, mind a szóbeli világháborús népi élménybeszámolókra jellemző. Így: az ellenséget reálisan értékeli, gyűlölet helyett megértéssel, a közös szenvedés felismerésével szólnak róla. A háborús pusztításokon mindnyájan sajnálkoznak. A szenvedés emléke ugyan idővel halványul, az értékek pusztulását, az emberi munka eredményeinek megsemmisülését azonban, akár írásban, akár szóban számolnak be róluk, egyaránt fájlalják.”⁸¹ Az általam vizsgált második világháborús forrásanyag jóval összetettebb és szélsőségesebb képet ad arról, hogyan tekintettek a magyar katonák ellenfelükre. Voltak, akik különválasztották a népet, és a hatalom képviselőit, a bolsevikokat. Sokan mélységes empátiával írtak a megszállt területek lakosságáról, mások viszont súlyos általánosságokat fogalmaztak meg. Ennek legfőbb okai az ismerethiány és az előítéletek lehettek. A szovjet-orosz társadalomtörténeti problémákról e szerzőknek többnyire nem voltak információik, vagy ha igen, nem hasznosították őket: egyértelműen negatív képet festettek nemcsak a szovjet rendszerről, hanem a népről és az országról is. Sokan bírálták a bolsevik rendszert, és nem értették, miért nem fogadták tárt karokkal a támadókat a Szovjetunióban. Nem gondolták végig, hogy mit nyújtott a felszabadító Németország és a vele szövetségben harcolók a szovjet lakoságnak.

Magyarországon már a háború előtt is számos, a Szovjetuniót kritikusan bemutató kiadvány jelent meg.⁸² A tanácsköztársaság utáni időszakban volt aktualitása a témának, de

Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás és az 1848-49. évi szabadságharc honvédszászlóinak kicseréléséről (1940). Történelmi Szemle 2005/1-2. 129-187.

80 Bárdossy László miniszterelnök 1941. június 27-én jelentette be a hadiállapot beálltát Magyarország és a Szovjetunió között. Háborús okként az egy nappal korábbi kassai bombázást nevezte meg, melyet a feltételezések szerint szovjet repülők követek el.

81 Környeiné: 146.

82 1945-ben az ideiglenes kormány 530/1945. M. E. rendelete alapján négy részből álló jegyzéket állítottak össze – A fasiszta szovjetellenes antidemokratikus sajtótermékek jegyzékét - melyben felsorolták a megsemmisítésre szánt sajtótermékeket. A tartalmuk miatt bezúzásra ítélt könyvek között a 20-as, 30-as években megjelentek is szerepeltek. Pl.: Ambrus Tibor: Szovjetcsalád, szovjetgyerek, szovjetjövő., Bp.

a kiadványok ismertségéről, hatásáról nem tudhatunk biztosat. A fent említett, a sztálini rendszer embertelenségét részletező kiadványok mellett 1941 végétől kezdtek megjelenni a frontról hazatértek élménybeszámolói, és természetesen a sajtó is egyre nagyobb teret szentelt a háborús események bemutatásának.

Az 1942. január 20-22-ei tárgyalásokra visszaemlékezve Keitel azt állítja, Bárdossy László a fokozott háborús részvétellel kapcsolatban a legfőbb nehézségek között említette neki azt a tényt, hogy a magyar nép propagandisztikusan teljesen felkészületlen.⁸³ Kovács Gyula vezérkari ezredes⁸⁴ 1942 augusztusában – ekkor a 2. hadsereg hadműveleti osztályának vezetője volt – részletesen kifejtette ezt a kérdést. Véleménye szerint a háború előtt pacifista szemléletű nevelés folyt, hiányzott a harcos szellem, az áldozatvállalásra való felkészítés: „A kivonult hadsereg és valószínűen maga az anyaország sem látja tisztán ennek a háborúnak és a háborúban való részvételünknek a célját, értelmét. [...] A következő nagy hiba, hogy nem gyűlöljük a bolsevizmust s ezen keresztül az ellenséget: az orosz. Gyűlölet nélkül nem lehet követelni rámenést, szívósságot, kegyetlenséget, ami a korszerű háborúban éppen olyan nélkülözhetetlen előfeltétel, mint a történelmi idők legrégebbi időszakában is az volt.”⁸⁵ Véleménye szerint a hadbalépést megelőzően „rövid és vérszegény” volt a propaganda.⁸⁶ Fenti állítások ellenére a szovjetellenes propaganda hatása egyértelműen érződik nemcsak az 1941 után megjelent munkákban, hanem a publikálatlan kéziratokban is, melyeknek gyakori témája a „szovjetparadicsom”⁸⁷ kritikája.

Az sajtóban rendszeresen közölték a haditudósító század⁸⁸ tagjai által küldött tudósításokat, ezek alapján kiadvány is készült,⁸⁹ és megjelent írásaik válogatása is.⁹⁰ Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök a kötet előszavában a következőképpen írt erről: „A

1934., Cederholm Boris: A Cseka országában. Szovjetország börtöneiben. Székesfehérvár, 1929., Csernagvin Vladimir: A GPU országa. Bp., 1935. és A szovjetországi koncentrációs táborok élete. Bp., 1934., Hermann Fehst: Bolsevizmus és zsidóság. Bp., 1936., Marjai Frigyes: Ez a szovjet. Bp., 1937., Marton László: Orosz-szovjet rémségei 1918-ban. Bp., 1918., Reiszemberger Ottó: Vörös Európa? Bp., 1939., Lévai Jenő: Éhség, forradalom, Szibéria. Bp., 1935., Vörös Európa? Miért mentette meg Németország Európát a keleti zsidóság elhárításával? Bp., 1934.

83 Keitel vezértábornagy visszaemlékezései. Bp., 1997. 127.

84 1942. szeptember 6-tól a 2. hadsereg vezérkari főnöke, november 1-től vezérőrnagy. Szabó Péter: 339.

85 Kovács Gyula: A 2. magyar hadseregnél tapasztaltak magyarázata és a hozzáfűzött javaslatok. 1942. augusztus 17. 2. hds. iratai 15. fasc.

86 Kovács Gyula hasonló megnyilvánulására Bokor László is utal. Forrás és időpont megjelölése nélkül idéz egy sajtótájékoztatót, melyen a Jány Gusztáv helyetteseként említett Kovács Gyula a következőt mondta a haditudósítóknak: „Az önök dolga, hogy megszervezzék a gyűlölet propagandáját, mert a magyar nép sajnos nem gyűlöli kellőképpen az oroszokat.” Bokor László: 411.

87 A forrásokban általánosan használt fordulat volt a kifejezés.

88 A haditudósító század hadseregközvetlen alakulat volt, tagjait – civilben többnyire írók, újságírók, filmes szakemberek voltak – különböző csapatok mellé rendelték, nem egy helyen teljesítettek szolgálatot.

89 Bojadzsev.

90 Hat haditudósító.

hadtudósítók feladatának nagy jelentőségét én abban látom, hogy a harcoló csapatot a nemzet tudatában beágyazzák és állandó kapcsolatot tartanak fenn a nemzet, a hátszág és a front, a küzdő katona között.”⁹¹ Más ok miatt tartja fontosnak tevékenységüket az írásaik válogatását közreadó Momcsil Bojadzsievsz, aki a szovjet viszonyok hiteles bemutatását tartotta fontosnak: „A magyar királyi honvéd haditudósító század tagjai végigkísérték a hős magyar csapatokat az északi hadjáratban és érdekes, értékes beszámolót adtak nemcsak a harcokról, hanem az ott talált viszonyokról is. Az elsők között voltak, akik eljutottak a szovjet földre és közvetlen közlőre látták, milyen gazdasági, társadalmi és szociális állapotokat teremtett a húszéves szovjet gazdálkodás. A tudósításoknak ez a része engem különösen megragadott és szükségét éreztem annak, hogy a nyilvánosság elé vigyem ezt az őszinte és megdöbbentő helyzetképet. Ez a könyv a haditudósítások alapján készült, azok megbízhatóságával, tárgyilagosságával, a szemlélő közvetlenségével tárja fel a szovjet igazi arcát.”⁹² A sztálini rendszer kritikája valóban markáns része volt a haditudósítók írásainak, de a frontviszonyok bemutatásával kapcsolatban a naplókban szerepelnek kritikus megjegyzések is, éppen a hitelességet kétségbe vonva, a manipulációkat kiemelve. 1942-ben, a hosszú harctéri szolgálat idején többen tanúi voltak annak, hogyan készültek a tudósítások, híradófelvételek, és főlháborítónak tartották azok megrendezettségét, esetenként irreálitását.⁹³ Ilyen kritikát fogalmazott meg Simon István 1942. július 28-án, ironikus hangon örökítve meg egy esetet: „Ma láttam azt, hogyan lesz a szűnyögből ökör. A haditudósítók kijöttek hozzánk és a 18-ai urivi ütközetéről vették fel a szemtanúk elbeszéléseit. Kiválasztották a hőseket és viaszlemezre vették fel, amit mondtak.” 1942. augusztus 4-én megismétlődött a szerző által undorítónak nevezett helyzet: „Délelőtt ismét széltozás. Kijöttek a filmhíradósok és háborút játszottak. Sajnos így készül a híradó és szegény közönség csak ámul-bámul. ... Hát csak hadd csinálják a legendát és a hőseket.”

91 Hat haditudósító: 3.

92 Bojadzsievsz: 4. Sajátos, hogy éppen haditudósítók bírálták a szovjet propaganda működését. Azt leleplezték, ám természetesnek vették, hogy maguk is hasonló eszközökkel élnek: „De a világjáró kíváncsiak, akik a sarlós-kalapácsos, vörösre festett oszlopok között átrogtak, a csúcsos mongol-süveget viselő, hosszú szuronyos puskát markoló, komortekintetű örök szemétől kísért vonatban ezen a határon, csak annyit láthattak, amennyit a félelmetes zsenialitással dolgozó propaganda irányítói számukra előírtak, még akkor, amikor jegyüket – a drága belépőt a lenini falanszterbe – otthon megváltották...” A magyar hadsereg szerepéről írva ugyancsak túlzó fordulatokat használtak: „A magyar katona fegyverrel a kezében végigjárta majdnem fél Oroszországot, előtte messze futottak a politikai biztosok, a Cseka, a GPU vagy a Gougobez terroristái, kémjei, az idegenvezetők, s maradt a mezítelen valóság, az, ami a szovjet huszonhárom esztendeig mindig volt: a borzalmak földje, az emberi nyomorúság hazája, irtózatossá kényszerítő, ahonnan – senki megmagyarázni nem tudta ezt két évtizedig, miért, – ilyen hosszú ideig százhatvan millió ember meg se kísérelhetette a menekülést, de még csak a megkínzott roppant tömegek jajkiáltása se hallatszott ki.” Bojadzsievsz: 5-7.

93 A tömegkommunikáció és a manipuláció kapcsolatáról ld. Bokor László: 5.

Ugyancsak augusztusban hasonló eset tanúja volt Rummy Lajos, aki emlékiratában egy fogolyejtés kapcsán jegyezte meg: „Egy-kettőre megjelentek a haditudósítók – fényképeztek és harcjelentéseket filmeztek, természetesen nem valódi harcokról.”⁹⁴ Simon István még ősszel is többször visszatér a haditudósítók munkájának kritikájára, 1942. október 18-án a következőképpen: „...ne csak sápitező részvétellel, hanem tevékenységgel vinnék előbbre a hadbavonultak érdekeit. A hivatalos közlemények mindig túlzottak és nagyzólok.” Sérelmezi, hogy a harcokról szóló képek szép színesek – és ők ugyancsak is szépített képet kapnak az otthoni helyzetről. Október 26-án folytatja a témát: „Mily könnyű az ezer veszély szót leírni és hátul készült harcjeleneteket lekőzőlni. De nem jött a haditudósító oda, ahol búzólt!” Az október 4-ei Pesti Újságra hivatkozik: „Jellemző. A valószágot, ami itt van, természetesen nem viszik kiállításra, mert akkor nagyon szomorú képet vágna a nagyérdemű közönség.”

Eszenyi László a haditudósítók munkájának nehézségeit is bemutatja: „A haditudósító részleg velem jött a készenléti helyre, hogy a háország részére filmet készítsen >>honvédeink diadalmas harcáról<<. Hát bizony ezt a helyet nem szerencsésen választották ki. Az egyik főhadnagyunk – ha jól emlékszem, a polgári életben is filmes volt – olyan súlyosan sérült meg, hogy féllábát később amputálni kellett. [...] Mánap az egyik haditudósító tiszt bánatos képpel állt elem. Azt hittem, hogy bajtársának tragédiája nyomja lelkét. Hamarosan kiderült azonban, hogy más problémája is van. Filmfelvételeiken mindkét oldal tűzérségi tűze látványosan mutatkozott, de a gyalogsági támadásból természetesen semmi sem látszott. Kérésémre Gál Sándor adott egy szakaszt a pihenő zászlóaljából, mely fényes nappal messze a védőállások mögött egy jól fényképezhető támadást hajtott végre, melyhez a csatazajt kondérok dőngetésével, szuronyok és más fémtárgyak összeütőgetésével >>keverték hozzá<<. Ezt az eljárást ugyanis az én filmes hadnagyom >>hangkeverésnek<< nevezte. Az ember holtig tanul. A Pesten később látott filmhíradók csatajeleneteinek látásán mindig mosolyognom kellett, mert soha nem tudtam, hogy mennyi a valódi harc és mennyi a >>keverés<<.”⁹⁵

Vámossy József már a visszavonulásról szóló beszámolójában, Nyikolajevka település kapcsán tért ki a kérdésre: „Szóval ez az a hely, amelynél előbbre még a haditudósító nem járt. Itt készültek azok a nagyszerű háország híradók, amelyeken azt látjuk, hogy az elhárító téli csatában sítalpas honvédeink sorban állnak a bevetés előtt, aztán lóval huzatva magukat siklanak körülkeríteni és megsemmisíteni az ellenséget. Itt

94 Rummy: 29.

készült a híradó is, amelynek címe: Honvédeink karácsonya. Szegény honvédeink karácsonyát még az itt játszó tábori színház is megédesítette. Itt tartogatták a vöröskeresztes karácsonyi szeretetcsomagokat, melyeket az orosz rádió is állítólag megköszönt, mondván, a sütemény ugyan száraz, de a pálinka jó volt.”⁹⁶ Egy filmhíradóra visszaemlékezve írja, hogy majd elsüllyedtek a szégyentől, mert németek is voltak a nézőtérén. Látszott, hogy a felvételeket otthon készítették, ami nem lett volna baj, ha szakemberek csinálják, de nem így volt: „A vásznon láttunk nagyon szép mintatábort, ahol a bunker bejáratok díszítve voltak és előtte parkírozott terek. ... Szerepelt itt géppuska, golyószóró, aknavető, gépágyú. A mellvéd mögött a tisztek egymásnak dugdosták a térképet, mikor a géppuska látható célra tüzelt. Minek kellett a térkép? A legmulatságosabb a gépágyú működtetése volt, mely láthatólag páncélkocsira tüzelt, ugyanakkor azonban parancsnoka repülőgépre kémlelt, azt a benyomást keltve, mintha az eredményt figyelné.”⁹⁷

A haditudósítások célja azonban – a háborús propaganda egyik eszközeként – nem a hiteles tájékoztatás, hanem a közvélemény megnyugtatása, a harci szellem ébrentarása volt. E szempontból nem az volt a lényeges, hogy minden felvétel a küzdelmek alatt készüljön. A harcolók számára viszont, akik tanúi voltak a hasonló jeleneteknek, értehető módon lehangoló élményt jelentett látni a filmesek számára természetes manipulációkat. Az elítélő véleményekkel kapcsolatban azt is meg kell jegyezni, hogy a filmes haditudósítóknak nem volt könnyű dolguk, hiszen nem lehetett állandó készenlétben várni, hogy történjék valami. Amikor pedig folytak a harcok, akkor nehéz és veszélyes volt megörökíteni az eseményeket. Bokor László azt írja, a nagyrészt Örkényben készített „frontfelvételeket” a harcok helyszínén felvett statikus képekkel – táj, hómező, orosz falvak – vágták össze. Fentiek alapján azonban úgy tűnik, következő állítása cáfolható: „Egyetlen esetet tartanak csak nyilván az arcvonalban végzett >>szervezett filmfelvételtől<<, amikor egy elfogott T 34-es harckocsit fogtak csörlővel vontatóra és rohamozták meg kézigránatokkal, lötték szét páncéltörővel.”⁹⁸ Az örkényi „kontingens” Bokor szerint egy harckocsizászlóaljából, egy lovasszakaszból, két híradós rajból valamint 200 kg ekrazitból, négy artistából és egy hordó rumból állt. Filmszerű feldolgozást készítettek utószinkronnal, a felvételt a vezérkarnak is bemutatták. Az egyetlen kifogás a

95 Eszenyi: 429.

96 Vámosy: 83-84.

97 Uo. 91.

98 Bokor László 412.

patriarchális beszédmóddal kapcsolatban merült fel, így utasítást adtak a katonás beszéd használatára. A továbbiakban játékfilmeket és szakoktató filmeket készítettek Örkényben, lovasszatával, repülőkkal, partizánvadászattal, egyéb harci cselekményekkel.⁹⁹

A hivatásos tudósítók írásai mellett a Kárpát-csoport katonáinak beszámolóí is elhangzottak, napilapokban és másutt megjelentek, sőt Honvédeink Vörösországról... címmel 1942-ben kötetet állítottak össze. Ennek szerkesztője, Marjai Frigyes, bevezetőjében utal Szombathelyi Ferenc felhívására, melynek eredményeként sok száz jelentést, megemlékezést, feljegyzést küldtek be a tisztikar és a legénység tagjai. Válogatásának szempontjait is ismerteti: a kötet írásai azt tükrözik, mi ragadta meg a katonák figyelmét, milyenek látták a Szovjetuniót, a népet, a háborút, a bolsevizmust¹⁰⁰ A háborús kiadványok tematikája nagyon hasonló volt: egy részük harcleírás, a magyar és a német katonai erények idealizált, és az ellenfél kritikus bemutatása, más részük a szovjet viszonyok elrettentő szándékú ábrázolása. A sugalmazott kép szerint közel a sztálini rendszer összeomlása, mert a nép várja felszabadítóit, a hadsereg ellátatlan, rosszul felszerelt, terrorral kényszerítik harcra a katonáikat. A háborús propaganda összefonódott az antiszemita politikával is, egyre gyakrabban szerepelt a publikált írásokban az a korábban ismert gondolat, mely szerint a sztálini rendszer minden visszásságáért a zsidóság felelős és magát a bolsevizmust is a zsidóság találta ki és hozta létre.¹⁰¹ Még 1944-ből is maradtak fenn hasonló, a lelkesedés fenntartására hivatott munkák, e cél érdekében fontosnak tartották, hogy az ország lakosságát csak hősie és eredményes harcokról tájékoztassák.

A háború idején megjelent harctéri beszámolókból és a tudósításokból a törvényszerűen kialakuló negatív ellenségkép a szovjet rendszer torz vonásainak hangsúlyozásával párosult. Egyoldalú kép fenntartására törekedtek, a magyar csapatok felszereltségéről, ellátásáról, nehézségeiről a közvéleményt nem tájékoztatták. Így 1942-43-ban a második magyar hadsereg valós helyzete, veresége, veszteségei és visszavonulása alig kapott publicitást.

⁹⁹ Uo. 413.

¹⁰⁰ Honvédeink Vörösországról: 5.

¹⁰¹ Néhány példa: „...Ilyen következetesen végrehajtott terrorra csak a zsidó képes,” szerepel egy kiadványban az erőszakos kollektivizálásról (A bolsevizmus: 13.) és a „határtalan zsidó szadizmus” az éhínség kapcsán (uo.: 33.). „Minden bolt az állam tulajdona és hasznát hajtó vállalkozása, melyet rendszerint zsidók kezelnek.” (Bojadzsie: 43.) „Sztálin mellett a négy milliónyi zsidóság befolyása alatt állnak” az oroszok. (Farago: 106.); továbbá: a „kommunizmus tulajdonképpen zsidó találmány,” ezért nekik felel meg legjobban. (uo.: 110.). „A szovjet zsidóság a világ legerősebb hadseregét akarta a maga és a vagyona védelmére felállítani és ezen cél érdekében semminemű áldozattól nem riadt vissza. Könnyen tehette, hisz az áldozatot nem maga hozta, hanem az agyonfélemlített lakossággal hozatta.” Galánffy: 143-144.:

V. 2. A Szovjetunió elleni háború

A Szovjetunió elleni háborús részvétel igazolására a propagandakiadványokban két fő érv jelent meg. Az egyik a szovjet rendszer elítélése volt, a másik pedig az az állítás, hogy a német támadás csupán megelőzte az Európa ellen készülődő szovjetekét. A tény, hogy Németország 1939-től hadüzenet nélküli háborúkat indított nem kommunista országok ellen, mielőtt 1941. június 22-én szintén hadüzenet nélkül megtámadta a Szovjetuniót, nem befolyásolta a szerzőket. A legyőzött országok nem kerültek szóba, így az az ellentmondás sem, hogy ezek esetében a fenti indokok nem álltak fenn. Németország háborús szereplését többnyire úgy kezelték, mintha az összes európai nép támogatásával viselne hadat szövetségeseivel az egyedüli ellenség, a Szovjetunió ellen. Az 1939-41 közötti hadieseményekről, Lengyelország, a semleges államok, Franciaország lerohanásáról, Anglia bombázásáról és a Jugoszlávia elleni támadásról ritkán ejtettek szót a szerzők. Mint ahogy Németország nagyhatalmi érdekeinek megalapozottságát sem kérdőjelezték meg, csak az egyik diktatorikus, emberellenes rendszer visszásságait vették észre. A magyar lakossággal megpróbálták elhitetni, hogy a megtámadott fél a támadó, és az érvek sodrában fel sem tűnt, hogy akkor mi lehetett az indoka a többi állam megtámadásának egy másik antidemokratikus, embertelen ideológia nevében.

A preventív háború kérdésében tehát a német álláspontot¹⁰² vette át a magyar propaganda. Hitler 1941 júniusában a fenyegetően felvonult szovjet hadosztályokra hivatkozott, Németországot a béke őrzőjének, a Szovjetuniót pedig agresszornak nevezte. Az alábbiakban olyan magyar háborús kiadványokból idézek, melyekben Hitler legfőbb érvei szinte szó szerint megismétlődnek.

Faragho Gábor,¹⁰³ a volt moszkvai katonai attasé 1941-ben, a diplomáciai kapcsolatok megszakítása után hazatérve könyvet írt a Szovjetunióról. Ebben azt állítja: „Látszólag barátságot mutattak, de a felszín alatt mindent elkövettek, hogy Németországnak ártsanak. Szerződésből folyó kötelezettségüknek ha néha vonakodva is eleget tettek, de a hadseregben és a nép között nem mulasztották el a németekkel szembeni gyűlöletet szítani és fejleszteni, és a német hadsereg nyugati sikereit mindenkor kicsinyíteni. Ennek a magatartásuknak lettek áldozatai, mert Németország nem akarta a

102 Wolfram Wette: Német propaganda és a csatlósországek: Magyarország, Románia és Bulgária (1941-1943). Történelmi Szemle 1979/3-4. 454-483.

103 Tábornok, 1940. július 1-től 1942. augusztus 1-ig katonai attasé Moszkvában. Sipos 1997: 105.

háborút Oroszországgal. Erre azonban egyenesen kényszerítették.”¹⁰⁴ Az érvek ismerősek: a Szovjetunió provokálta Németországot Jugoszlávia, Bulgária és Törökország esetében, csapatösszevonásokat hajtott végre, támadását meg kellett előzni. Bár Faragho említi a tisztikar elleni pereket, azt írja, Sztálin a hadseregnek mindent megadott, jó, korszerű felszerelést biztosított.¹⁰⁵ Felteszi a kérdést: „Mire kellett Sztálinnak ez az óriási haderő?” Véleménye szerint imperialista törekvések megvalósítására – „...és eredményre lett volna kilátása, ha a német Führer zsenialitásával nem találja magát szemben.” – vonja le a következtetést¹⁰⁶. De hogy a nyugati hadszíntéren milyen célokért folyik a háború, és hogy a Szovjetunió megtámadása nélkül milyen módon valósította volna meg a keleti élettér megszerzését Németország, azt nem fejt ki Faragho.

Reviczky Sándor, aki 1941-es frontélményeit írta le, hasonló véleményt fogalmazott meg: ha késik a német támadás, akkor a szovjetek indítottak volna a háborút. Örül, hogy sikerült ezt elkerülni, mert „hihetetlenül fölényes” technikai felkészültséget, hatalmas előkészületek jeleit tapasztalta, amelyek „nem messze állottak a befejezéstől”. Így a német – és magyar – megelőző támadás volt, mert csak hatalmas veszteségek, pusztulás árán tudták volna a szovjeteket megállítani: „Elgondolni is irtózatos, mi lett volna, ha felkészületlenül éri Európát a támadás.”¹⁰⁷

Rásy Barna a háború eseményeit 1942-ig összegző könyvében 1,5 millió szovjet katonát, 15 ezer harckocsit, 12 ezer repülőt feltételezve jelentette ki: „Mi volt itt készülöben a Szovjetunió felől..!”¹⁰⁸ Ennek következménye csak megelőző lépés lehetett, mondja a támadó hadsereggel 1942 nyarán a frontra vonuló szerző.

A fentiekkel megegyezik a haditudósítók közül Hunt Béla¹⁰⁹ véleménye, Bogdán József¹¹⁰ tartalékos főhadnagy pedig arról számol be, hogy a szovjet területeken óriási, a „nagy központosító bolsevista elgondolásokat” szolgáló középületek vannak, ilyenek például a vasútállomások. Ez szerinte is annak bizonyítéka, hogy támadó hadsereg felvonulásához tervezték őket a szovjetek.¹¹¹

Rendkívül érdekes összevetni a kiadott beszámolók és a naplók leírásait. A kortársak állásfoglalásai látszólag ellentmondanak egymásnak: markánsan elkülönülnek a

104 Faragho: i. m. 12.

105 Uo.: 70.

106 Uo.: 77.

107 Reviczky: 172-173.

108 Rásy Barna: Három év háború 1939-1942. Bp., 1943. 267.

109 Hat haditudósító: 11-12.

110 1942 áprilisában vonult be, és mint orvos teljesített szolgálatot a szegedi V. hadtest 117. utászszerkezetében. Részt vett az augusztusi és szeptemberi ütközetekben, októberben tért haza.

sztálini rendszer embertelenségét középpontba állító, helyenként hihetetlen éleslátásról, másutt csak előítéletekről árulkodó, a háború idején publikált munkák és a helyzetet több oldalról bemutató, kiadatlan feljegyzések. A frontra vezető út során kezdetben a propagandából ismert kép rögzült a naplókban is, de a sztereotípiákat legtöbb esetben felváltotta a kétely, az elkeseredés, a kilátástalanság megfogalmazása. A bolsevizmus negatív megítélése nem változott, de a háborúról alkotott kép differenciáltabbá vált. A katonák közül egyre kevesebben hitték, hogy Magyarország feladata lenne a sztálini viszonyok felszámolása és hogy a Donnál saját határainkat védenék. Sokakat zavart az is, hogy a frontra való kiérkezésig nem tudták, hol, hogyan fogják alkalmazni a magyar hadsereget. Kadosa Árpád július végén, már a fronthoz közeledve jegyezte fel azokat a híreszteléseket, melyek a katonák között alkalmazásukkal kapcsolatban elterjedtek: „Az egyik szerint a mi hadosztályunk gyalogolt a legtöbbet¹¹² a kivagonírozás helyétől, ezért s mert tűzfegyverekkel való ellátottságunk is hagy némi kívánnivalót maga után, így nem vagyunk elég ütőképeseek, délebbre megyünk, ahol megszállók, rendfenntartók leszünk. A másik változat szerint éppen lassú mozgásunk miatt nem tudjuk majd feladatunkat jól ellátni, bevagonírozunk, s helyet cserélünk a Jugoszláviában levő egyik gyorsan mozgó német alakulattal. Még képtelenebb szóbeszéd szerint Kurszkban átadjuk lovainkat és kocsijainkat a németeknek, azokra szükségük van a föld megmunkálásához, mi meg hazamegyünk. Nem lesz ránk szükség, mert Moszkva elfoglalása után Sztálin úgyis Amerikába menekül. Vélem, hogy e gondolatokat csupán a vágyálom szüli. S végezetül: a Donnál védelemre rendezkedünk be, a német délről felkanyarodik a Volga mentén, s e két folyó közötti területet levágja a Szovjetunióról. Az egész elfoglalt területet megtisztítják a partizánoktól, s szervezik a termelést. E sok zagyvaság mentségéül csak azt hozom fel, hogy ilyen hosszú elcsigázó menet alatt kitermelődnek kusza gondolatok találgatások, mert a legénységet teljes tájékozatlanságban hagyják, sőt nekünk tiszteknek sem fogalmazták meg világos parancsban várható feladatunkat. Így aztán nem tudtunk lelkileg, pszichikailag mire felkészülni.”¹¹³ A propaganda természetesen nem tükrözte ezt a bizonytalanságot, de a naplók igen.

A naplók és memoárok szerzői ritkán tettek a propagandára közvetlenül utaló megállapításokat, van azonban néhány, amelyik kapcsolódik a témához. Eszenyi László

111 Bogdán: 3.

112 Kb. 1000 kilométert tettek meg, ezzel valóban a leghosszabb gyalogmenetet teljesítők között volt a 12. könnyűhadosztály. Szabó P.: i. m. 104.

113 Kadosa: 29-30.

azzal az állítással vitatkozik, mely szerint támadásra készültek az oroszok: a nyugati határon felvonult szovjet csapatok „sem védő, sem támadó jellegű csoportosulást nem mutattak, ami önmagában rácsfolt Hitlernek arra az állítására, hogy a hadjáratot egy szovjet támadás megelőzésére volt kénytelen megindítani.” Kifogásolja, hogy a német támadás után csak „felszabadulásra váró tömegekről” írtak, a szívósan ellenállókról nem.¹¹⁴ Hasonló tapasztalatot rögzített Kristóf János június 24-én: „Szinte furcsa, hogy errefelé a civilek szinte rongyokban járnak s kifejezéstelen arccal bámulnak ránk. A propaganda elhitette velünk, hogy az oroszok örömmel várnak minket mint felszabadítót a vörös zsarnokság alól. Valahogyan ez nem nagyon látszik meg az arcokon!”¹¹⁵ Magyar László szerint a honvédek ideológiai kiképzése és lelkesítése 1942 tavaszán háborús nóták éneklésében merült ki,¹¹⁶ de ha ez így lett volna, bizonyára nem szerepel annyi közhelyes fordulat a naplókban. Ugyanakkor ő is azok közé tartozott, akik cáfolták a propaganda állítását: „Mi voltunk a szerencsétlen naívak, akik bevettük és bevetettük azt az ideológiai abszurdumot, hogy mi a szabadságot hozzuk az elnyomott orosz népnek.”¹¹⁷ Soltész Pál számára az okozott meglepetést, hogy mennyire veszélyes helyzetbe kerültek már a kivonuláskor: „Odahaza nem is gondolják, milyen veszély leselkedik lépten-nyomon ebben az országban a továbbvonuló magyar katonákra.”¹¹⁸ Más szerző is tesz hasonló megjegyzéseket, melyek azt tükrözik, hogy a támadó hadsereg tagjai nem értették meg, miért védekeznek a megtámadottak, mi az oka az igen erős partizánmozgalomnak.

Csegezi József az ellenségképet vizsgálva azt fejtegeti, hogy a magyar vezetés a bolsevizmus és a tanácsköztársaság. képével igyekezett felkelteni a gyűlöletet, de szerinte nem érte el célját. Azt állítja, hogy nem működött a háborús pszichózis, nem bántották és nem gyűlölték a magyar katonák az oroszokat. A sajátos magyar lelki alkatra hivatkozik, ez alapján úgy gondolja: a magyar csak azt tudja ellenségének tekinteni, aki ellene tör, azt nem, aki 2000 kilométerre van.¹¹⁹ Körmeny István véleménye – „Bár a propaganda igyekezett az antibolsevizmus magvait elszórni, a hadseregben alig akadt antibolsevista.”¹²⁰ – szintén az ideológiai előkészítés hiányára utal, de nem tudok velük egyetérteni. Kijelentéseik egybecsengnek Kovács Gyula idézett állításával,¹²¹ de az általam

114 Eszenyi: 380.

115 Kristóf: 18.

116 Magyar László: 40.

117 Uo.: 53.

118 Soltész: 13.

119 Csegezi: 53.

120 Körmeny: 32.

121 Ld. 85. l.

vizsgált források egyértelműen azt bizonyítják, hogy nagyon erős volt a propaganda befolyása. Különösen az antiszemitizmussal összekapcsolt antibolsevizmus hatása érzékelhető és az oroszokkal szembeni előítéletek, lenézés.

V. 3. A naplók és memoárok a háborús részvételről

A háború okával és céljával kapcsolatban a szerzők kezdetben nem fogalmaztak meg kételyeket, legtöbbször elfogadták a propaganda érveit, hogy a németek csak megelőzték a szovjet támadást, és fő céljuk a bolsevizmus legyőzése.

Az első világháború kirobbanásának oka nagyon egyszerű formában fogalmazódott meg egy visszaemlékező elbeszélésében: „>>Mert megtámadták Ferinándot. Ebből kerekedett ki az egész. Kigyótt hozzánk Ferenc Józsefnek a napiparancsa, felolvasták a katonáknak hogy háború lesz.<< Ezzel kezdődött számára is a sok évig tartó, nagy háborús kaland, amelynek minden szenvedése a múltba merült már. Súlyos sebesüléséről, mintha kívülálló idegen emberrel megesett dologról szólna, úgy beszélt.”¹²² A második világháborúval kapcsolatban is olvashatunk a memoárokban ilyen leegyszerűsített magyarázatokat, de bonyolult fejtegetésekkel is találkozhatunk. Magyarország hadbalépésekor már két éve folyt a háború olyan, nem bolsevik berendezkedésű államok ellen, melyekkel szemben semmilyen követelésünk nem volt. Ezt azonban a szerzők többnyire figyelmen kívül hagyták, számukra a háború a Szovjetunió elleni fellépésre korlátozódott.

A naplók 1942 tavaszán-nyarán, a harctérre való kitérkezésig még a propaganda hatását tükrözték, némelyikben a revíziós gondolat is megjelent. Simon István naplójában 1941. június 24-én Hitler beszéde alapján írta le a háborús helyzetet. Állítása szerint „egész Európa szimpátiája a kommunisták ellen van” és úgy érvel, mintha Németország nem folytatott volna háborút jóformán „egész Európa”, és nem csupán a Szovjetunió ellen. Ezzel kapcsolatban is a német érvet ismétli: Hitlernek „biztosítania kellett a hátát, mielőtt megindult az oroszok ellen”, írta, nem érzékelve az ellentmondást: mi szükség a védelemre, ha Németország egész Európa támogatását birtokolja? Saját maga – és Magyarország – számára azonban másképpen is megfogalmazta a háború célját 1942. augusztus 1-jén, egy tábori mise kapcsán: „Ez a tudat, hogy a kereszt felemeléséért, rejtekéből való kihozataláért harcolunk, elszánttá tesz bennünket.” Hozzá hasonlóan vélekedett Gerencséry Mihály 1942. augusztus 20-án: „Mi itt a Krisztusi Világnézet

¹²² Környeiné: 140. Kónya József elbeszélése 1983-ból.

győzelméért dolgozunk.” – majd valószínűleg a propaganda szavaival folytatja, amikor azt írja: „...a láng és acél harca folyik egy sátáni világhatalom óriáshüllője ellen.”¹²³ Eszenyi László a gyermekkori emlékeknek és neveltetésük hatásának tulajdonítja, hogy elfogadták az érvet: kereszteshadjárat folyik a Szovjetunió, a bolsevizmus ellen, annak részesei a hadbavonultak.¹²⁴

Kadosa Árpád egyértelműen a trianoni döntés következményeként tárgyalta a hadbalépést, szerinte a területi veszteségek nélkül nem sikerült volna a németeknek „behúzniuk” a háborúba az országot: „Ezek visszaszerzésének reményében tapossuk e távoli muszka-földet.”¹²⁵ – írta 1942 július 9-én. Azt is megjegyezte azonban, hogy a legénység nincs tisztában a helyzettel: „...mi inkább tudjuk, hogy miért harcolunk: a trianoni igazságtalanságok megszüntetéséért, elszakított természeti kincseinkért, erdőinkért, városainkért, jövőnkért, testvéreink millióit féltve az elrománosítástól, elszlávosítástól. Most, hogy erre gondolok, ötlik fel bennem a kétség: mondta-e ezt nekik valaki? Századunknál senki. S másutt? Csak begyűjtöttek bennünket, s elindítottak, túl az ezeréves határokon, amelyeken túli háborúinkat még mindig megbántuk, mindegyikre ráfizettünk a történelem folyamán. Erős akarat, eszmeiség, világos cél nélkül pedig aligha lehet veredményt elérni, különösen ha még hozzászámítjuk önbizalmunkat csökkentő silány fegyverzetünket, a beköszöntő tél hidegétől aligha kellő mértékben védő ruházatunkat.”¹²⁶

Árokszállási Zoltán viszont szinte költői leírást adott arról, hogyan mennek a magyar honvédek otthonukat, jövőjüket, utódaikat biztosítani – az orosz pusztára. Írásának sajátossága, hogy az előre elfogadott érvhez megtalálni vélte az indokokat, amikor orosz hadifoglyok láttán így nyilatkozott: „Milyen elvadult, durva arcok, mennyi vadság, állati kegyetlenség ül ezekben a szemekben. Ez is névjegye Orországnak, a Sztálin-rendenek. Igazán itt az ideje, hogy eltöröljük mindenestül a föld színéről.”¹²⁷ A bolsevizmussal szembeni elfogultsága nem teszi lehetővé, hogy reális véleményt formáljon az orosz népről, kultúráról, szokásokról. Áhítattal ír a hazájukért, az új Európáért életüket adó németekről, majd hősi sírok láttán a zsidó-bolsevik azonosítással érvel: „Mennyi vér, mennyi szenvedés azért, hogy néhány elvakult kommunista zsidó világuralmi vágya

123 Gerencséry: 7.

124 Eszenyi: 377.

125 Kadosa: 20.

126 Uo.: 49.

127 Árokszállási 13.

megvalósulhasson.”¹²⁸ Számára így lesz egyértelmű és vállalható a cél: „Erre a végtelenül nagy földterületre azután csakugyan kell a megszálló, rendcsináló. Van itt elég föld nemcsak az orosz nép, de akár egész Európa lakossága részére és az aljas uralomvágyon kívül igazán nincs egyéb magyarázat Sztálinék világuralmi törekvéseire. Ha sikerül – már pedig sikerülni fog, mert sikerülni kell – rendet teremteni ezen a földön, micsoda tejjel-mézzel folyó Kánaánja, paradicsoma, élestára lesz ez az új Európának.”¹²⁹ Árokszállási nem látja meg a náciizmus, Hitler igazi arcát sem: nem gondolja végig, milyen lenne az általuk megteremtett új Európa. Támadó hadsereg katonájaként rendelkezne a megszállt terület javairól, természetesen fogadva el annak alárendelt, kiszolgáltatott szerepét. Nem ő az egyetlen, aki hasonló módon nyilatkozik, és ugyanakkor nem érti, miért nem felszabadítóként fogadta őket a szovjet lakosság.

A Hadácsy Rezső által megőrzött, H. K. hadapród őrmestertől származó napló június 26-ai bejegyzésében a háborúval kapcsolatos sztereotíp érv szerepel: „Megtöritek a bolsevista veszélyt, segítetek az Új Európa fölépítésében.” A szerző azt kifogásolja, hogy a finnek és a románok tudják, miért harcolnak, számukra értelmezhető célja van a Szovjetunió elleni háborúnak; a magyar katonáknak viszont csak ezt a ködös célmeghatározást adták: „Európa védelme” a feladatuk. H. K. tipikus, elfogult érveket sorol: a magyarok mindig védték az őket pusztító Európát, ahol ráadásul jöttmentnek tekintették őket. „Hogy miért maradtunk le az európai nemzetek vér nélküli fejlődésében – már nem merik megkérdezni. Félnék a nagy felelősségrevonástól. [...] Most is szemükben jók maradtunk a harcra, ebben az igazágtalan háborúban értük a magyar vért bőségesen ontani fogjuk nekünk teljesen idegen érdekekért.” A visszás helyzetet jól tükrözi, hogy a szerző nem vesz tudomást arról: Európa nem tart Németországgal és szövetségeseivel a Szovjetunió elleni háborúan, és semmiképpen nem várja el abban a magyar részvételt.¹³⁰

Az idő előrehaladtával, a hídfőcsaták megpróbáltatásai után a háború céljával kapcsolatos egyértelmű vélemények módosultak, vagy teljesen eltűntek a naplókából: a harctér valósága, az élmények leírása vált meghatározóvá. Bárány Dénes kritikus, reális véleményt fogalmazott meg 1942. augusztus 9-én: „Az emberek nem lelkesednek a Donmenti harcokért úgy, mintha Erdélyért kellene bevonulniuk és harcolniuk. Nem érzik, hogy itt kell a hazát védeni. [...] A mi katonáink egy, a Kárpátokért vívott harcban bizton megállták volna a helyüket, nem úgy itt, egy fanatikus, kemény ellenséggel szemben.”

128 Uo.19-21.

129 Uo.: 26.

130 H. K.: 29.

Szeptember 19-én elkeseredetten fakadt ki: „Hát valóban odadobták ezt a társaságot a politikának?”

Kecskés Péter Pál részletes feljegyzései alapján megfigyelhető az a folyamat, ahogyan az út során a kezdeti lelkesedés a fronthoz közeledve fásultsággá, majd elkeseredettséggé alakult át. Kecskésék június 30-án látták meg az első katonasírokat, ő akkor azt írta, hogy az elesettek az új világ pionír vértanúi voltak, „akik meghaltak a szebb jövőért való küzdelemben.”¹³¹ Még nem voltak kétségei, ő is őszintén hitte, hogy a magyar hadsereg feladata részt venni a bolsevizmus legyőzésében, és hogy az otthontól oly messze is a hazát védik. Augusztus 6-án, 770 km gyalogmenet után írta első kétségbeesést tükröző megjegyzését: „Úgy érezzük, ha repülő jön, nem is megyünk ki a sátorból, hadd jöjjön egy bombaszilánk. El van keseredve a nép, hogy miért, azt nem írom le.”¹³² A frontvonalat augusztus 14-én Kolbinó térségében érték el, és azonnal bevetették őket. Ezután döbbenetes hangulati változást tükröznek Kecskés sorai, szeptember 19-én pedig már keserűen összegzi tapasztalatait: „Ez a háború rombolás, az élet és a javak pusztulása.”¹³³

Az őszi folyamán sokakban megerősödött az az érzés, hogy valamilyen általuk nem ismert okból váltak részeseivé az értelmetlen pusztításnak, melyben ők maguk is áldozatok. A későbbiekben e témára – a háborúval kapcsolatos vélemények megváltozására – visszatérek,

¹³¹ Kecskés: 26.

¹³² Uo.: 50.

¹³³ Uo.: 88.

VI. Az utánszállítás

Az 1942 januári megállapodást követő tárgyalások értelmében a 2. magyar hadsereg hadszíntéri ellátását a németek vállalták. Ez részben a fegyverzet és a szállítójárművek kiegészítését, részben azt étkeztetést jelentette volna. Utóbbi ellentételezése magyar nyersanyagszállítmányokkal történt, a harci eszközöket pedig a németek részben zsákmányolt anyagból készültek biztosítani. Az ígért fegyverzetnek és a szállítójárműveknek azonban csak kis részét kapták csak meg a magyarok,¹³⁴ 1942-ben az egyetlen jelentős fegyverszállítmány az 1. páncélosadosztály számára átadott 22 db Pz. IV. közepes és 89 db T 38 könnyű harckocsi volt.¹³⁵

Az említett ellátási és szállítási problémák természetesen a kivonuló hadsereg katonáit is foglalkoztatták. Az alacsonyabb beosztású tisztek és a legénység a nehézségek okával nem volt tisztában, csak tapasztalataikról számolhattak be és következtetéseiket fogalmazhatták meg. Az ezekben felsorolt, a hadsereg és az ország vezetését ért vádak azonban – ha részükről érthetőek is – nem minden esetben jogosak. Amikor bebizonyosodott, hogy a szóbeli megállapodás ellenére a német fél ígéreteit csak részben képes teljesíteni, sőt bizonyos területeken csak annak töredékét váltotta valóra, már késő volt. Magyarországnak nem állt módjában a fronton lévő és az itthon állomásozó erőket is felszerelni, ellátni. Pedig a nyári és az őszi jelentések arról tanúskodnak, hogy a 2. hadsereg vezetése tisztában volt a problémákkal és a megfelelő következtetéseket is levonták,¹³⁶ de nem volt már lehetőség a változtatásra. A politikai és katonai felső vezetés úgy ítélte meg, az ország védelmére való felkészülés érdekében fontosabb az itthoni alakulatok ellátása.¹³⁷

1942 szeptember 5-től 12-éig Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök, október 17. és 19. között Nagybacsoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter látogatta meg a magyar csapatokat, és számolt be itthon tapasztalatairól, a kialakult helyzeten azonban már nem sokat tudtak javítani. A 2. magyar hadsereg sorsát 1942 őszén alapvetően befolyásolta ez a helyzet, így tehát ha nem is értékünk egyet azokkal a vélekedésekkel, melyek szerint eleve meghalni küldték a hadszíntérre a katonákat, úgy tűnik, ekkor valóban lemondtak róluk. Csak az ország védelmi képességét nem érintő személyi és anyagi pótlás valósulhatott

134 Helyzetjelentés a hadrakelt seregtettek anyagi felkészültségéről és az anyagi szakszolgálatról. 7000/2. hds. főszmstr. 1942. IX. 5. Selley Jenő főszállásmester jelentése. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

135 Dombrády 2003: 108.

136 Ld. Móga, Radnóczy és Vajda Alajos 2.

137 Szabó Péter: 165-166.

meg, és ez nagyon kevésnek bizonyult. A harcok végső kimenetelét nyilván nem befolyásolta volna a friss erők bevetése és a kielégítő fegyverzet, felszerelés, élelmezés, de a katonák egyéni sorsát igen.

Az ellátás és pótlás rendkívül összetett feladatrendszert jelentett: a fegyverzet mellett vonatkozott az élelemre, a vízre, a ruházatra, az egészségügyi szolgálatra, üzemanyagra és alkatrészekre, tüzelőre, szalmára, lótápra és világítóanyagra, a vágóállatok és a lovak ellátása mellett például kutyák és postgalambok ellátására is.¹³⁸

A hadtápszolgálat jelentése¹³⁹ szerint olyan feladatok is vártak a katonákra, melyek nem kézenfekvők a hadszíntéren, mert a németek a megszállt területen törekedtek a termelés beindítására. Ez az élelmiszer helyszíni beszerzése szempontjából is fontos volt, bár a benzinhiány e tevékenységben is nehézségeket okozott. Lehetőség szerint üzembe helyezték a malmokat, tejüzemeket, így a liszt és a vajszükséglet egy részét sikerült előállítani és a katonák végeztek például szénakaszálást, aratást, cséplést is. Osztrogozsszokban börgyár üzemeltetését vették át a németek, Sztari Oszkolban magyar üzemi helyreállítószázad működött. Mint a hadtápszolgálat június végi jelentéséből kiderül, voltak bizonyos magyar-német érdekellentétek a megszállt területen található értékek birtoklásával kapcsolatban: „A gazdasági javak dugva való hazaszállítása lehetetlenné vált, sőt a hadizsákmány elszállítása is a vasúti zárlat folytán nehézségekbe ütközik.”¹⁴⁰

A főszállásmesteri parancsok intézkedtek az ellátás szabályozásáról, olyan kérdésekre is kitérve, mint például a 13.-nak¹⁴¹ az 1. számú mellékletében a lombszéna készítése, tárolása, hatása, tápértéke. A 15. parancs¹⁴² 3. melléklete a tojás téli eltevésének módjait ismerteti, a 23.¹⁴³ az istentiszteletekhez, úrvacsorákhoz szükséges eszközöket sorolja fel, a 29.¹⁴⁴ és a 30.¹⁴⁵ többek között a munkaszolgálatosok ellátásáról rendelkezik, a 32.¹⁴⁶ pedig a benzineshordókból átalakított főzőüstökről. Az élelmiszerek tárolását, tartósítását is pontos leírással szabályozták.¹⁴⁷

138 Vajda Alajos 2.

139 Hadtápszolgálat I. VI. 28.: „A német gazdasági szervezet nagyobb ipari üzemek hiányában súllyal a mezőgazdasági termelésre és kiaknázásra rendezkedik be.” HL 2. hds. iratai 15. fasc.

140 Uo.: 7. Ekkor és később is például a bőr volt vita tárgya.

141 Főszállásmesteri parancsok. 13. sz. 1942. VIII. 17. 2. hds. iratai 15. fasc.

142 Főszállásmesteri parancsok. 15. sz. 1942. IX. 10. 2. hds. iratai 15. fasc.

143 Főszállásmesteri parancsok. 23. sz. 1942. X. 15. 2. hds. iratai 15. fasc.

144 Főszállásmesteri parancsok. 29. sz. 1942. XI. 26. 2. hds. iratai 15. fasc.

145 Főszállásmesteri parancsok. 30. sz. 1942. XII. 2. 2. hds. iratai 15. fasc.

146 Főszállásmesteri parancsok. 32. sz. 1942. XII. 17. 2. hds. iratai 15. fasc.

147 Élelmiszer, lótáp, termény és anyagjárandósági cikkek télire való tárolása. 2. sz. m. a 1070./VII. hdt. szmstr. 42. VIII. 17. számhoz. 2. hds. iratai 24. fasc.

A nyári anyagi helyzetet összegző jelentés¹⁴⁸ szerint minimálisan a rendelkezésre álló üzemanyag kétszeresére lett volna szükség az utánszállítás biztosításához és a seregtestek mozgatásához. Emiatt a parancsnokság külön elbírálással, szinte literenként utalta ki az üzemanyagot. Kevés volt a motorolaj is, sok motor az olajcserék elmaradása miatt ment tönkre. Az összefoglalás szerint fentiek miatt az egész utánszállítás mindvégig válságban volt. Az említett jelentésnek az állategészségügyi szolgálatra vonatkozó melléklete szerint a lóállomány a mintegy 1000 kilométeres menet után, a sáros, rossz útviszonyok és az abrakrakarmány hiánya miatt leromlott és kimerült. Szeptemberre a veszteség majdnem 5000 volt.

A fegyverek és a szállítás korszerűtlenségére vonatkozó hiányosságok mellett más nehézségek is mutatkoztak. A források gyakran említik például az orvosi eszközök, a kötszer és gyógyszer hiányát,¹⁴⁹ és gyakran vitás volt a megszállt területekről származó anyagok birtoklása is. A magyarok nyersbőrt szerettek volna hazaszállítani, de ezt járványveszélyre hivatkozva a németek nem engedték.¹⁵⁰ A bőrre nagyon nagy szükség volt, elsősorban a lábbelik elkészítéséhez és javításához valamint a lovak és a szekerek felszereléséhez is, ezért szabályoztatni akarták, hogy a magyarokat illesse, ami az általuk megszállt területről származik, illetve ha ez nem lehetséges, legalább részesedést igényeltek volna abból, amit a németek elszállítanak.

A főszállásmester szeptember 5-ei jelentése¹⁵¹ szerint a nagy lőszerfogyasztás és a sebesültek váratlan nagy száma súlyos terheket rótt az ellátásra és az egészségügyi szolgálatra. Az augusztusi harcok idején élelmiszerből csupán a napi adag állt rendelkezésre, a készletek feltöltését a benzinhiány akadályozta: a vonatokat nem engedték előre, a hátsó kirakodóállomásokról kellene gépkocsival megoldani az előreszállítást. A harctéri élelemellátás megoldatlan, hiányoznak a hőtartó edények is, ezért nincs a küzdők részére meleg étel. Mivel nagyok a távolságok és kevés a gépjármű meg a benzin, ezért a napi felvétel helyett célszerűbb lenne a háromnaponkénti az ellátás. A helyzetjelentés már a téli előkészületekre való tekintettel is számbavette a hiányokat.

148 A magyar hadsereg támadó hadműveletei VI. 28.-IX. 1-ig ellátási és utánszállítás szempontból. Főszállásmesteri o. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

149 Megbeszélések Henkey vk. alezredes és a főszállásmester között 1942. VI. 13-án. HL 2. hds. iratai 15. fasc. Az 5. pont utal a németekkel való megállapodásra az ellátásról. A 6. pontban az ebbe a körbe nem tartozó, fontos, de hiányzó anyagokra hoz néhány példát: „lábbeli javító anyag, orvosi műszer és egyéb felszerelés,” valamint ablaküveg.

150 2. hds. főszállásmester 1942. VII. 9. Vkf. 3. osztálynak. HL 2. hadsereg iratai 15. fasc. Makray Sándor vezérkari százados jelentése.

151 Helyzetjelentés a hadrakelt seregtestek anyagi felkészültségéről és az anyagi szakszolgálatról. 7000/2. hds. főszmstr. 1942. IX. 5. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

1942 szeptember elején a hadsereg ellátásával kapcsolatban tartott tájékoztató megbeszélésen a vezérkari főnök jelenlétében összegezték a problémákat.¹⁵² Ezek ismertek: a legnagyobb gond a szállítás, az esős idő nehezíti a közlekedést, nincs üzemanyag, gépjárműalkatrész, javítás. 120 jármű tönkrement, 600 javítás alatt állt. Az élelem 16 napra volt elegendő, ezért nagyrészt helyszíni beszerzésből biztosították. A hadsereg részéről kifogásolták, hogy téli ruháról sem magyar, sem német részről nincs szó. Nem tudták, hol lesz a téli szállás, pedig időszerű lenne ennek legfontosabb alapanyagát, a fát beszerezni. A szükségleteket a németeknek kellett jelezniük, de 200 felterjesztésükre választ sem kaptak. A dokumentum szerint Szombathelyi Ferenc válasza erre az volt: „Keine Antwort ist auch eine Antwort.”¹⁵³ Bár a vezérkari főnök arra is ígéretet tett, hogy a felterjesztések ügyében közbenjár Keitelnél, a helyzet nem változott.

A hadsereg kivonulása során nyilvánvalóvá vált nehézségek nem azonos terjedelemben és megközelítésben szerepelnek a naplókban és a memoárokbán. A visszatekintések összegző jellegűek, a leglényegesebb momentumokra koncentrálnak, a naplók vonatkozó részei tényszerűbbek, aktuális részletkérdésekre is kitérnek.

Kismarjay-Kiss Tibor huszártiszt visszaemlékezésében a főtt étel, a víz és a szemes takarmány hiányát emelte ki: „Élelmezésünk egy-egy darab kenyérből, néha egy halkonzervből, esetleg sajtból vagy műmézből adódott. Nagy gondunk volt a víz, számunkra és lovaink számára egyaránt. Kutak, patakok többnyire el voltak szennyeződve, ha pedig tiszták voltak, az gyanúra adott okot. A csizmáinkkal is baj volt. A huszárcsizmákat nem gyaloglás céljára készítik. Így sokan a feltörés veszedelmét elkerülendő meztláb gyalogoltak, lovukat kantáron vezetve, de egyetlen panaszó nélkül, ami pedig bámulatos teljesítmény volt. De lássuk itt talán, mit ír Splényi őrnagy huszárkönyve¹⁵⁴ erről a menetről a harmincadik oldalán? >>Ezeknek a századoknak nagy része már a felvonulás alatt embertelenül szenvedett. Hetekig konzerven élve, szemes takarmány nélkül. Így a 10. önálló huszárszázad, Ugray alezredes¹⁵⁵ parancsnoksága alatt, 30 napig menetelt az alkalmazási területig. Ott pihenő nélkül, 30 kilométeres ügetés-vágtában került Korotojaknál bevetésre. Ezzel lóállománya tönkrement teljesen.<<”¹⁵⁶

152 Tájékoztató megbeszélés a hadseregparancsnokság törzsszállásán a Honvéd Vezérkar Főnöke jelenlétében. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

153 „A nincs válasz is válasz.”

154 A szerző memoárjához felhasználta Splényi Béla huszár őrnagynak Az utolsó magyar huszárok. A 10. önálló huszárszázad mozgósítva a doni hadsereghez 1942 c. könyvét, mely a szerző kiadásában az 1980-as évek első felében jelent meg, Münchenben.

155 Ugray Gyula.

156 Kismarjay: 7.

Vécsey Béla memoárjában összegzi az 1942 júniusában tapasztalt hiányosságokat: „...a jelentések szerint a kiadott bakancsok 90%-ban csak nyáron használhatók annyira passzentek, hogy a második kapca nem fér bele, ezt a 23. k. ho. pk. jelentette, igen helyes előrelátással. A miskolci k. ho. p. jelenti, hogy a besorozott lóállomány nagyobb igénybevételre alkalmatlan. [...] A besorozott személygépkocsik kicsik, mély építésűek, csak jó útra használhatók. A tehergépkocsik erősen használtak, a pótalkatrész majdnem ismeretlen fogalom.” [...] Az elkövetkező napok alatt cseppenként érkeztek be a hiányok, egyesek Pestről, mások Pécsről, s ebből gondolom, hogy az egyik hdt.-et levetkőztették, hogy a másik elvonulhasson. Csak fegyverzeti hiányokra nem jött pótlás. Géppisztolyhiány maradt, géppuskák maradtak a régiék, aknavető lőszer maradt egy napi javadalmazás azzal, hogy majd a harctéren rendelkezésre fog állni.”¹⁵⁷

Bárány Dénes naplója szerint a szervezatlenséget tekintette a kivonulás legfőbb nehézségének.¹⁵⁸ Július 18-án jegyezte fel: „Mi lesz itt a télen, ha már most csődöt mond a szállítás.” Szeptember 2-án azt írta, hogy 14 téli bundát, ötven takarót, fűrészt hoztak, de benzin nincs. A szerzők közül egyedül ő utalt arra, hogy kint a Diesel-üzemű gépkocsi használhatóbbnak bizonyult a benzinüzeműnél, nekik is az maradt az egyetlen menetképes autójuk.¹⁵⁹ A Botondokra¹⁶⁰ vonatkozóan kiemeli, hogy az ottani útviszonyok azokat is tönkretették: az igénybevételhez képest puha volt a rugójuk, hamar eltört.¹⁶¹

1942 október-novemberében jelent meg a naplókban az a vélemény, hogy ellátási szempontból a helyzet tarthatatlanná vált. A frontvonal különböző pontjain rögzített feljegyzések többsége szerint november 6-7-étől állt be a tél, nagy, tartós hó esett. Bak András a 20. könnyűhadosztály helyzetét írta le: szegény, kiélt területen állomásoztak, ahol a helyszíni beszerzésre nem volt lehetőség. Novembertől a gépkocsiosztály egyetlen járműve sem volt üzemképes, néhány csapatjárművük maradt csak. A lovakat lótáp hiányában hátra kellett vinni teleltetőtáborokba, néhány szánoszlop és időnként a hadtestparancsnokság utalt ki szállítójárművet számukra.¹⁶²

157 Vécsey 2.: 11. Megjegyzendő, hogy Vécsey naplójában nem szerepel ez a rész, csak az emlékiratban.

158 Bárány Dénes: 18.

159 Uo.: 51.

160 Kiváló teljesítményű, magyar tervezésű és gyártású terepjáró tehergépkocsi.

161 Bárány Dénes: 102.

162 Bak András: 2-3.

A hideg a fegyverek használatát is akadályozta: komoly problémát jelentett a kenőanyag, a fagyálló folyadék hiánya, tönkrementek az ütegek.¹⁶³ Egyre inkább akadozott a fegyver- és lőszerutánpótlás is.¹⁶⁴

Árokszállási Zoltán visszaemlékezésében egy a szállítással kapcsolatos tévhitre utalt: „A mezőgazdasági munkálatokat fokozott figyelemmel kellett kísérnünk, már csak azért is, mert a csapatok ellátását, élelmezését az itteni terményekkel szándékozott a hadsereg megoldani, hogy a hátszágából való utánszállítás nehézségeit kikerülhessük.”¹⁶⁵ Az élelemutánpótlást nem a magyarok biztosították és a helyszíni beszerzést csak időnként rendelték el. A megszállt területeken talált élelmiszer mennyisége és minősége is kiszámíthatatlan volt.

Az idő hidegre fordultával vált az étkezés mellett alapproblémává a téli ruha, és a megfelelő lábbeli hiánya. Az utóbbi már a hosszú gyalogmenetek idején is sok gondot okozott, télen pedig létkérdésé vált. A januári harcok után készített összefoglaló¹⁶⁶ szerint a következő ruházatot kapta minden honvéd: 1 pár nagyobb méretű csizma, 2 pár gyapjúkapca, 2 db kötszövött alsónadrág, 1 pár lábszáramelegítő, 1 db haskötő, a lovasok számára térdmelegítő is. Ez védőállásban elég lett volna, de a mozgóharchoz nem bizonyult elégségesnek. A hadsereg 40 százalékát el kellett volna látni a német elvárások szerint vattázott vagy prémzubbonnyal, vattázott nadrággal, nemezcsizmával. A kötszövött ujjas és az irhamellény pótolhatta a vattakabátot, de az alsótest védelme nem volt megoldva. Az főszállásmesteri osztály még 1942 nyarán kérte a honvédelmi minisztertől nemezbotosok¹⁶⁷ gyártását, de idő és nyersanyag hiányában sem ezt, sem vattázott nadrágot nem tudtak előállítani. Nem volt elegendő vattaanyag, a huzatot pedig csak az amúgy is hiányzó fehérnemű rovására tudták volna biztosítani. 1942 júliusában már a német követelmények ismeretében hívták fel a figyelmet a lábbelik hiányosságaira. A honvédelmi miniszter ekkor rendelt 30 000 pár nemezcsizmát és 100 000 pár szalmabotost,¹⁶⁸ a 2. hadsereg pedig utóbbinak a helyszínen való gyártásra kapott utasítást. A nemezcsizmák nyersanyaga csak a takarók rovására lett volna biztosítható, de abból is kevés volt, fejenként két darab. Az összefoglaló utal arra, hogy 1942. augusztus hó 1-jén a

163 Bárány Dénes: 92.

164 Vécsey 2.: 1942. szeptember 6-7.

165 Árokszállási: 38.

166 4. h. sz. melléklet az 1599/M hdm. 3. vkf. 1943. számhoz. Ruházat és téli felszerelés. 2. hds. iratai 15. fasc.

167 Préselt gyapjúból készült lábbeli.

168 Préselt szalmából készült lábbeli.

721/M. hdm. 3. vkf. 1942. sz. átiratban az OKW¹⁶⁹ tudomására hozták a nehézségeket és kiegészítést kértek. Tudomásuk szerint a 2. hadsereg 10 000 nemezcsizmát kapott a németektől, összesen kb. 30 000 párat¹⁷⁰ szállítottak ki, ezzel a katonák 20-25 százaléka – éppen az állásokban lévő harcos létszám – ellátható lett volna, de a jelentések szerint a nemezcsizmák nagy része nem jutott el a küzdőkhöz. A kiutalt nagyobb méretű bakancsok nem oldották meg a problémát, mert szabásuk miatt egy kapcánál több nem fért bele és elszorította lábfej vérkeringését. A téma fontossága miatt az összefoglaló tovább részletezi a kérdést: „Téli lábbelinek a sílécra kapott síbakancson kívül a legjobban felelt meg az oroszoknál szokásos 'Valenki', mely egy darabból készült nemezcsizmából áll, hátsó varrással és a talpa is nemez. Ez kitűnően bevált, az orosz paraszt és a támadó orosz hadsereg nagy része is ezt használta. Előnye, nagyon meleg, havon, jégen nem csúszik és nagyon könnyű. Bőven lehet belé meleg kapcát és gyapjú holmit rakni, tehát megvéd a lábfagyástól. [...] A bakancs a téli hadjáratban egyáltalán nem felelt meg. Ha olajjal kenték, a kenőanyag megfagyott és a bőr törékennyé vált. A legénység állandóan panaszkodott, hogy fázik a lába. Rengeteg fagysérülés volt a bakancs miatt.”¹⁷¹

A hiányos téli felszerelés miatt a fagy lett a személyi és anyagi veszteség egyik fő oka: „A mi rendszeresített téli ruházatunk ezek ellen a rendkívüli hidegek ellen – a mi, ilyen hidegekkel szemben nem edzett embereinknél – nem nyújtott elegendő védelmet. Ennek nem csak fiziológiai következményei voltak, de pszichológiai is. Irigykedve néztük a németek tollal bélelt ruháit, melyekben a szabadban akár alhattak is.”¹⁷² – írta Horváth Ferenc altábornagy.

Kiss József sokakkal együtt a szappant is hiányolja, emiatt nem tudták a katonák ruháikat tisztán tartani, így az hamarabb használódott el. A csomagok nem érkeztek meg – szerinte a front mögötti területen üzleteltek velük. Egyre romlott a helyzet: „Valamikor október végén – akkor már eléggé hidegek voltak – kapott mindenki egy keki színű pulóver-félét. Egyelőre ez volt a téli ruházat. Igaz, hogy köpenye volt mindenkinek. De a pokróca volt a „lepedője”, amire ráfeküdt, a köpenyével meg takarózott.”¹⁷³ A járműhiányt említi, tudja, hogy a szállítás emiatt akadozott, de a kikerkező anyag elosztásával is

169 Oberkommando der Wehrmacht, a német Véderő főparancsnoksága.

170 Az összefoglaló szerint 1942. november végéig 13 100 nemezcsizma és 30 487 szalmabotos, december végéig előbbiből 25 000, utóbbiból 43 748 db érkezett ki. 4. h. sz. melléklet az 1599/M hdm. 3. vkf. 1943. számhoz. Ruházat és téli felszerelés. 2. hds. iratai 15. fasc.

171 Hasonló véleményt fogalmaz meg például Miskei Zoltán alezredes harcjelentésében. VKF 1943. 4. o. 20. ho. 14. gye. és 46/I. zászlóalj harctudósítása. 2. hds. iratai 28. fasc. és Vajda Alajos 1.

172 Horváth Ferenc: 11.

173 Kiss József: 64.

elégedetlen, mert századonként csak 20 irhamellényt kaptak. Ő Osztrogozsszkból hozott fehér hóköpenyeket, egyujjas, meleg kesztyűket, néhány szőrcsizmát, de ez kevés volt. Látva a felhalmozott a készletet, ők sem értették, miért nem jut mindenkinek. Osztrogozsszkbán hallották, hogy van tartalék élelmiszer, szalonna is, tudták, hogy arra kalóriatartalma miatt nagy szükség lenne a hidegben.¹⁷⁴

A lovak rossz ellátása is foglalkoztatta a katonákat, hiszen tőlük függött az ellátásuk, de sokan kötődtek is az állatokhoz, ezért sajnálták őket. Rummy Lajos szerint a lóállomány állapota azért romlott, mert üzérkedtek a lóáppal. Vizsgálatot kért, tudta hogy hosszú gyalogmenet vár majd rájuk, kellenének a jó lovak. Mint írja, a kivizsgáló igazat adott neki, de arra kérte, fontolja meg a további lépéseket: a nemzet érdeke a jó lovaknak az országban való visszatartása.¹⁷⁵ Horváth Gyula ennek a következményét írta le: „Legszomorúbb látvány a lóállomány. Nagytestű, dunántúli lovak lesóványodva, csont és bőr valamennyi, nap mint nap hullanak el. Ezekre épült az utánszállítás, de takarékoság nincs. [...] Nem tudjuk az élelem és lőszerutánpótlást ellátni, sem a nehézfegyvereket mozgatni.”¹⁷⁶

Békeffy László írta, hogy a bevonuló lovak közül sokat vissza kellett küldeni a sántaság és a rossz kondíció miatt.¹⁷⁷ Az oroszok kis termetű panje lovait először nem gondolták használhatónak, de mint 1942. április 22-én feljegyezte, az egyik három napig volt hóval betemetve, és miután kiásták, hazahúzta terhét.¹⁷⁸ A magyar lovak állandóan borzasak, remegnek, írta néhány nappal később. Eisenbarth Tamás is utalt arra, hogy mennyivel ellenállóbbak a panje lovak, ráadásul az oroszok rüh ellen is tudják kezelni őket nikotinos oldattal, míg a magyar lovak legtöbbje ebbe pusztult bele.¹⁷⁹ Különös jelenséget örökített meg Sárdos István: a lovak megették a háztetőről a zsupszalmát is, kínjukban a pocsolóyából is ittak és a hideg ellen hosszú szőrt növesztettek.¹⁸⁰ Rajta kívül Kiss Ottokár említi ezt a jelenséget: amikor december 10-én újra látta alakulatuk lovait, nem ismerte meg őket, mert 3-4 cm-es bundát növesztettek a hideg ellen.¹⁸¹

Fentiek alapján egyértelmű, hogy a hadvezetés tisztában volt a problémákkal és a lehetőségekhez képest megpróbálták kiküszöbölni azokat, megszervezni a beszerzést és a

174 Uo.: 92.

175 Rummy: 6-7.

176 Horváth Gyula: 24.

177 Békeffy: 3.

178 Uo. 11-12.

179 Eisenbarth: 55.

180 Sárdos: 43.

181 Kiss Ottokár: 17.

szállítást. A naplók és memoárok azt tükrözik, hogy ez a kérdés az egyik nagy ellentét forrása a dokumentumokban. Az ellátatlanság miatti keserűség sokszor a feletteseivel fordította szembe a legénységet, sőt az alacsonyabb beosztású tisztek némelyikét is: elvesztették a hadvezetésbe és parancsnokaikba vetett bizalmukat. Az is rontott a kialakult helyzeten, hogy egyes tisztek a legénység elégedetlenségét nem ellátatlanságukkal magyarázták, hanem kényelemszeretettel, lustasággal. Úgy tűnik, nemcsak a legénység, hanem a tisztek egy része sem volt tisztában azzal, hogy problémáikról parancsnokaik is tudnak, de nem áll módjukban segíteni. Ezért születtek azok a vélemények, melyeknek szerzői – különösen a januári visszavonulás során látva a felgyújtott készleteket – úgy vélekedtek, hogy a magyar hadvezetés nem gondoskodott róluk, érthetetlen módon raktáron tartotta a szükséges élelmet és felszerelést.¹⁸²

182 A raktárakban tárolt készletek nagy része december és január folyamán érkezett ki a hadszíntérre. Például Söllei József Osztrogozsszokban tartózkodott, amikor 1943. január 12-én szállítmány érkezett: élelem, lótap, takarmány, karácsonyi szeretetcsomagok, 734 sífelszerelés, 2000 pár szalmabotos, 180 pár valónki. 10. hadosztály élelmező oszlop harctudósítása. Söllei József főhadnagy. HL 2. hds. iratai 24. fasc.

VII. Élelmezés

A honvédséget legsúlyosban érintő utánszállítási probléma az akadozó élelemellátás volt. Ez összefüggött az egyéb nehézségekkel: az üzemanyaghiánnyal és a lovak állapotával is. A 200 ezres, nagy kiterjedésű frontszakaszon elhelyezkedő hadsereg kielégítő élelmezése elsősorban tartósított, konzervált élelmiszerekkel és gépesített utánszállítással lett volna megoldható.

Az élelmezéssel kapcsolatos gondokat jól jellemzi a nyári helyzetet összegző, a főszállásmesteri osztály által készített jelentés.¹⁸³ Ez utal az 1942. június 28-tól július 19-ig tartó időszakra, amikor a Kurszk-Sztari-Oszkol közötti vasútvonal javítása és a szállítójárművek hiánya miatt az élelmet helyszíni beszerzés alapján kellett megodani. Leírja a magyar-német együttműködés nehézségeit is: „Itt kell jelenteni, hogy például Kurszból a 2. német hadsereg részünkre 240 tonnát (140 tonna lótáp + 100 tonna élelmiszer) indított VII. 14-én Osztrogozsszkba útba, amiből a VII/2 ellátó osztály csak a lótápot kapta meg, míg a 100 tonna élelmiszer (éppen a legkritikusabb időben VII. 15. és 20. között) eltűnt! Minden valószínűség szerint a 6. német hadsereg ott lévő hadosztályai kaparintották meg, erre a tényre részünkre később sem adtak az illetékesek felvilágosítást, bár az is valószínű, hogy a felelősök ellen eljártak a németek.” Az irat szerint a magyar csapatok részére az első élelmiszervonat augusztus 8-án érkezett Osztrogozsszkba, de a helyzet eztán sem oldódott meg, mert ez a vasútvonal biztosította a 6. német hadsereg egész utánszállítását: „A magyar hadsereg parancsnokság állandó és szívós küzdelemet folytatott kiutalt szerelvényeinek Osztrogozsszkba juttatásáért, majdnem teljesen eredménytelenül, mert sajnos a saját német Bv. T. O.¹⁸⁴ támogatás helyett legjobban ellenünk dolgozott; sőt még hamis jelentésektől sem riadtak vissza, hogy a kétségtelenül szűk kirakodóhelytől távoltartsanak.” Emiatt július második felében az élelmiszeradagokat is csökkenteni kellett, bár a jelentés szerint ez nem okozott nagy gondot, mert nemhogy éhezés nem fordulhatott elő, de a csapatok a helyszíni beszerzés eredményeként jobban éltek, mintha az utánszállítás, és nem helyszíni beszerzés biztosította volna az ellátást. A melléklet szerint a július 28-tól szeptember 1-ig tartó időszakban a szükséges 10 millió élelmiszeradag fele érkezett szállítással, fele helyi beszerzésből származott: „A helyszínen

183 A magyar hadsereg támadó hadműveletei VI. 28.-IX. 1-ig ellátási és utánszállítás szempontból. Főszállásmesteri o. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

184 Bevollmächtigter Transportoffizier: meghatalmazott szállítmányozó tiszt. Számvéber Norbert szíves közlése alapján.

található élelmiszcikkek a következők: hús, friss főzelékfélék, tej, vaj, túró, tojás, méz és liszt.” A lovak ellátásában ugyancsak helyi beszerzésre szorultak, mert a szükséges 12 000 tonna helyett 8 700 tonna állt rendelkezésre, a 30% hiányt a helyszínen talált friss takarmánnyal pótolták. Megjegyzendő, hogy a helyszíni beszerzés lehetőségeit meghatározta, hogy mennyire kiélt területen tartózkodott az adott egység.

Az élelem minőségével kapcsolatos kifogásokat foglalta össze a szeptemberi főszállásmesteri helyzetjelentés.¹⁸⁵ Eszerint a kenyér minősége azért nem megfelelő, mert a hosszas tárolás, szállítás során, a melegben megromlott liszt. A zsákmányolt gabona dohos, nem tökéletes az őrlése sem. A vágóállatok soványak, húsuk emiatt 30-40% csontot tartalmaz. Nincs zsír, a szükséges vaj 30%-a áll rendelkezésre.

Dénes Jenő százados, aki hadiakadémiai hallgatóként teljesített szolgálatot a harctéren,¹⁸⁶ a következőképpen vázolta a nyári helyzetet: „Jelentem, hogy a német élelmezésre való áttérés óta az illetményes napi adagot hiánytalanul még csak egészen kevés alkalommal lehetett kiszolgáltatni a 19. k. ho. csapatainak. Egyes cikkekben (cukor, húspor, tojás, sajt, vaj, konzervek és fűszerek) csaknem rendszeres hiányok mutatkoznak. Súlyosbítja az élelmezési helyzetet, hogy a legelől küzdők részére a harchelyzet folytán meleg étkezést naponta csak egyszer lehet kiszolgáltatni az esti órákban (főétkezés). Általában naponta 3 h-kor kerül kiosztásra a cukor hiányában élvezhetetlen reggeli s az egész napi étkezési adag, mely a német napiadag vacsora része. Ez azonban még akkor is kevés volna reggel 3 h-tól, este 20-ig egy harcoló embernek, ha teljes mennyiségben és rendszeresen lenne kiszolgáltatható. Tehát még kevesebb úgy, ha kiszolgáltatható élelmi cikkekben állandó jellegű hiányok vannak. Ezeken kívül ételhordók, vagy főzőládák hiányában az sem biztosítható a széles kiterjedésű Don védelemben, hogy a küzdők a napi egy meleg étkezést élvezhető, meleg formában kapják.”¹⁸⁷ Dénes Jenő összegzésül leszögezi, hogy az ismertetett helyzet kedvezőtlenül befolyásolja a harcoló alakulatok erőállapotát, sőt erkölcsi szempontból is helyteleníti hogy a megszokottnál kisebb adagokat sem kapják rendszeresen és élvezhető formában a küzdők. Javasolja a rendszeres ellátás biztosítását, a teljes napi adagok kiadását, hideg élelemmel való kiegészítését, az étkezés

185 Helyzetjelentés a hadrakelt seregtestek anyagi felkészültségéről és az anyagi szakszolgálatról. 7000/2. hadsereg főszállásmester 1942. IX. 5. Kiegészítés az 5. sz. mellékletéhez. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

186 A hadiakadémia hallgatóinak és tanárainak 12 hetes harctéri szolgálatát 1942 nyarán a vezérkari főnök rendelte el. Dénes Jenő százados a 19. könnyű hadosztály légvédelmi gépágyús ütegének parancsnoka, majd a hadosztály szállásmestere volt.

187 497./19. k. ho. szmstr. 42. VIII. 20. szám. 17. m. Élelmezési hiányosságokról jelent. Dénes Jenő százados hadiakadémiai hallgató naplómellékletei 1-41. HL 2. hds. iratát 24. fasc.

magyarossá tételét¹⁸⁸ és főzőládák vagy ételhordók használatát, hogy az első vonalakba is melegen jusson el az étel. A jelentésben Dénes kitért a helyszíni beszerzés lehetőségeire is. Szemben a fentebb idézett főszállásmesteri irat¹⁸⁹ állításával leszögezte, hogy már csak burgonya van: „Tojás, méz, zöldségfélék, zöld vagy száraz főzelékfélék olyan kis mennyiségben állnak rendelkezésre, hogy azt a könnyű hadosztály már felélte, vagy nem jöhet számításba.” A cukor és a dohányellátás hiányosságai is felhívta a figyelmet: „...legénységünk a feketekávé és a teát cukor nélkül nem issza, a dohány viszont csaknem nélkülözhetetlen elsőrendű élvezeti cikknek bizonyult.”¹⁹⁰

A helyzet romlásáról Miskey Zoltán alezredes jelentése alapján kaphatunk képet. Harcjelentésében arra hivatkozik, hogy november és december folyamán az ellátás sem minőségi sem mennyiségi szempontból nem volt kielégítő, a kalóriaérték is kevesebb volt a szükségesnél. A következmény: „Szeptember vége és november eleje között a legénységem meleg étkezést nem evett. Ennek és az egyéb körülmények következtében a legénység legnagyobb része súlyából 6-8 kg-ot veszített, sőt november végén már jelentkeztek az első végkimerülkedéses halálesetek.”¹⁹¹

Az alapellátást a németek biztosították, de az adagoknak a különböző egységekhez való eljuttatását a magyaroknak kellett megoldaniuk. A fogatolt szállítás és a hőtartó edények hiánya¹⁹² ezt megnehezítette. Sok panasz forrása, hogy az élelem tápértéke megfelelő volt, de élvezeti értéke nem. A magyaroknak leginkább a megszokott ízek és kalóriaforrások valamint a meleg étel hiányoztak.

A hazai híradásokban igyekeztek megnyugtanni a közvéleményt, és 2. a hadsereggel kapcsolatban nem utaltak a felmerülő nehézségekre. Így volt ez az ellátással kapcsolatban is: a propaganda azt sugallta, hogy e téren minden rendben van. Jó példa erre Bogdán József beszámolója, melyben a szerző kissé szokatlannak, de kifogástalannak – „majdnem

188 Ennek módját is részletezi: paprika, bors, só és egyéb fűszerek, valamint szalonna és kolbász kiszállítását javasolja. Szalonnát augusztus 17-én kaptak, de a hadosztály harcos létszámát figyelembe véve fejenként csak 200 gramm jutott. 500./19. kö. ho. szmstr. 42. VIII. 20. szám. 18. sz. m. Dénes Jenő százados hadiakadémiai hallgató naplómellékletei 1-41. HL 2. hds. irat 24. fasc.

189 A magyar hadsereg támadó hadműveletei VI. 28.-IX. 1-ig ellátási és utánszállítás szempontból. Főszállásmesteri o. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

190 500./19. kö. ho. szmstr. 42. VIII. 20. szám. 18. sz. m. Dénes Jenő százados. HL 2. hds. iratai 24. fasc. A 2. hadsereg főszállásmestere, Makray Sándor vezérkeri ezredes augusztusban javasolta a VII. hadtest vezető hadbiztosának a felelősségre vonását, mert állítása szerint az valótlan tényeket jelentett az ellátással és a helyszíni beszerzéssel kapcsolatban. Dr. Simonfay Ferenc hadbiztos ezredes augusztusban fel is váltották. Dénes Jenő idézett naplómelléklete azonban, amely a VII. hadtesthez tartozó 19. könnyű hadosztállyal tapasztalt problémákat tartalmazza, a vezető hadbiztos állításait támasztja alá.

191 Miskey Zoltán harcjelentése január 14-ig. VKF 1943. 4. o. 20. ho. 14. gy. e. és 46/I. zlj. HL 2. hds. iratai 28. fasc.

kitűnőnek” – tartja a németek által biztosított adagolt, higiénikus ételmezést, melynek fogásait is részletezi: „Különféle sajtok, vaj, méz, mind egyes étkezési adagoknak megfelelő súlyban, mint a fogkrémes tubus, olyan zinkforia (sic!) anyagban leplombálva, teljesen higiénikusan előállítva kerül ki a harctérre. Egy-két személyes nagyszerű, ízletes véreshurka, májashurka, kenőmájás, parizer, stb. konzervek. A kiváló szardíniák, füstölt lazacok, pisztrángok, paradicsomos halak egész sorozata teszik változatossá az eddigi egyhangú katonai étkezéseket. Mindenféle szárított főzelék és szárazfőzeléknek való, sózott, füstölt húsok, teljesen elkészített zöldbab, borsó, lencse és egész sora a kitűnő főzelékeknek áll a szakácsok rendelkezésére, hogy ezekből igen egyszerű eljárások mellett ízletes ebédek készíthessenek.”¹⁹³ Állítása szerint az egyetlen hiányosság az volt, hogy az ellenséges tűzben esetleg kihűlt a finom főtt étel, mire hozzájutottak, hogy ehessenek. Ezzel 1942 októberében, a frontról hazatérve csak az olvasók, illetve a hallgatóság megnyugtatója lehetett Bogdán célja, hiszen a fronton ő maga is tapasztalhatta a valóságot. Az problémák ismeretében ironikusan hat Bogdán megjegyzése: jó, hogy hazakerülve korlátozásokat tapasztalt, legalább nem rontja el a gyomrát a megszokott „egészséges étkezési rendszer” után.¹⁹⁴

Fentiek felidézése azért volt fontos, mert az ételmezéssel kapcsolatos megjegyzések a leggyakoribbak a naplókban. A legénység és a tisztek nagy része – még ha tisztában voltak is a szállításból adódó nehézségekkel – nagyon sérelmesnek tartotta a hiányos vagy szokatlan étkezést. A feljegyzésekben olyan esetek is szerepelnek, amelyek nem a fent vázolt körülmények miatt következtek be, hanem helyi szintű szervezési hiányosságok miatt és nagyobb odafigyeléssel kiküszöbölhetők lettek volna.

Pecze Mihály naplójában pontosan leírja a hadműveleti területen érvényes ételmiszeradagok mennyiségét. Ez naponta 600 g kenyér, 375 g kétszersült vagy 600 g tartóskenyér volt, 195 g friss csontos hús, húskonzerv, tartós kolbász vagy szalonna, 150 g száraz főzelék (borsó, bab, lencse), 15 g só és friss petrezselyem,¹⁹⁵ 50 g zsiradék. Három italadag járt: 5 g pörkölt kávé vagy 6 g kávépótszer, főlözött tej és tea. 60 g cukor (részben vagy egészen az italok édesítésére.) Heti egy alkalommal, ha a készlet és az utánszállítás lehetővé tette: 150 g húspor, 100 g lekvár, 10 g zsír, 3 db tojás. Hetente 20 g pudingpor, 25 g sűrített sovány tej, 30 g szójaliszt is járt. Havonta egyszer, ha lehetséges volt 200 g

192 Helyzetjelentés a hadrakelt seregtestek anyagi felkészültségéről és az anyagi szakszolgálatról. 7000/2. hds. főszállásmester 42. IX. 5. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

193 Bogdán: 12-13. p.

194 Uo.: 12. p.

195 Ez a tétel szerepel a listán, de valószínűtlennek tűnik, hogy a friss pertrezselymet biztosítani tudták.

haladag (sózott hering, tőkehal, friss halszelet vagy bármely fajta friss halféleség). A napi dohánykiszabat: dohányzóknek 6 cigaretta vagy 25 g pipadohány, nemdohányzóknek 30 g cukorféleség.¹⁹⁶

A hadiélelemdag összeállítása – mint azt Vajda Alajos leírja – elméleti számítások alapján történt. A kalóriaszükséglet, súly- és szállítási kérdések megvitatása után állapították meg az élelemdag összetételét. Ebből – állítása szerint – ha jó volt a szakács, tudott jól főzni. A gond abból adódott, hogy kis térfogatú, nagy kalóriatartalmú ételek kellettek volna és a meleg étkezés biztosítása, mert már novembertől a legtöbb étel megfagyott, mire a katonákhoz ért. Példaként Vajda Alajos megemlíti, hogy a katonák szuronnyal hasogatták szilánkokra a babfőzeléket. A harcok idején sokszor meg sem tudták közelíteni az ellátandó csapatokat, emiatt sok tartalékélelmiszer fogyott. A téli ellátásban nagy kalóriatartalma miatt szerinte is szalonna lett volna a legfontosabb étel.¹⁹⁷

Az étkeztetés másik alapproblémája a kenyér volt: „A magyar embernek legfontosabb tápláléka a szalonna és a kenyér. [...] ...a jó friss kenyér laktató és jóhangulatot keltő hatását nem pótolja semmi.” – írta Vajda Alajos. Később hozzátette, hogy a rossz ételre kevésbé panaszkodtak a katonák, ha jó volt a kenyér, és fordítva: a jó étellel sem voltak elégedettek, ha rossz volt a kenyér.¹⁹⁸ A sütőoszlopok mozgókemencékben sütötték a kenyeret. Vajda Alajos azt is részletezi, milyen tényezők befolyásolhatták a kenyér minőségét: elsősorban a lisztől függött, hiszen például ha csírás volt a gabona, az abból őrölt lisztből nem lehetett jó kenyeret sütni. Az ő oszlopuk parancsnoka – tartalékos főhadnagy, nevét nem említi – ezt is jól kiszárította, átszítáltatta, így még ebből is tudtak ehető kenyeret készíteni.¹⁹⁹ Az is előfordult, hogy penészes volt a gabona, azt viszont nem lehetett felhasználni. Perjés Antal július 28-án leírta egy sütőoszlop működését: 7 kemence üzemel éjjel-nappal, napi 1000 kenyeret sütnék. Lisztet a zsákmányolt orosz rozsból őrölnek, szerinte primitív eljárással, mert a „rozsmag héja is bent van” az őrleményben, attól fekete a kenyér. Mégis jó, hogy van, mert 2-3 hete nem kaptak lisztet, a rozs-zsákmány nélkül nem tudnának kenyeret sütni. A „primitív orosz szélmalomban” – melyet egy traktorral üzemeltetnek – napi 30-50 mázsa lisztet őrölnek.²⁰⁰

196 Pecze Mihály: dátum nélküli bejegyzés a naplóban.

197 Vajda Alajos 1.: 52.

198 Uo.: 50.

199 Uo.: 6.

200 Perjés: 51.

A húsellátás biztosítása sem volt könnyű. A németek kicsontozni való sovány szarvasmarhát adtak, sertéshúst nem.²⁰¹ A visszavonulásnál már ez is elmaradt. Vajda Alajoséknak 1942. december közepén még volt egy vágóállatoszlopuk, 25-30 szarvasmarha, ám amikor megszemlélte őket, számára inkább kecskének tűntek. Szemestáp, széna nem volt: „Csupán alomszalmán (az is részben penészes és rothadt) éltek.” Ezt állatkinzásnak tartotta, elrendelte levágásukat és a hús felfüstölését.²⁰²

A menet közben íródott személyes feljegyzések élményszerűen mutatják be a problémákat. Somorjai Ferenc a következőket írja: „A kosztunk nem éppen rossz, noha kelt és zöldbabot még frissen sem eszem, nemhogy szárítva. Nagyobb baj az, hogy a disznó szakácsok, hogy ne kelljen nekik adagolni, beleaprítják a húst, és így azt sem tudok külön enni ilyenkor. Ha elfogy a hazai és a koztópótlás, nem tudom mi lesz. Az adagok pedig olyan kicsik, hogy disznóság. Reggelire feketekávé kenyérrel, délben legtöbbször zöldségleves, kb. 5 dkg hús, a főzelékbe aprítva persze, este főzelék vagy feketekávé, 8 dkg marmeládé. Hát ebből élni!”²⁰³ Rummy Lajos az ún. a doni-betegség, a sárgaság okaként említi: „Talán ludas volt ebben a német ellátás is. – Szokatlan volt a magyar gyomornak a pudingpor, a cukorka, a szardínia (a katonák szerint kígyóhús), a műméz, a szardellapaszta, különféle sajt, gyakran kinyomható tubusban, ízetlen, úgynevezett >>Dauerbrot<< tea, mely utóbbinak katonáink varázserőt tulajdonítottak és 'lankasztó teának' keresztelték el, stb, stb. A pudingport először >>Federweis<<-ként a bakancsában kísérelte meg a katona hasznosítani. Ezen próbált segíteni a magyar vezetés szalonna pótelelmezéssel, mi pedig az elhullott lovak húsanak feldolgozásával.”²⁰⁴

Vécsey Béla 1942. szeptember 5-én feljegyzi, hogy szóvá tette parancsnokának²⁰⁵ a legénység „felette gyenge étkezését.” Másnap megbeszélték a dolgot, és az elmondta, hogy már próbálkozott a helyzet javításával, de a németek azt válaszolták: a magyarok egy mákszemmel sem kaphatnak többet, mint ők. Ugyanakkor a parancsnok azt is jelezte, hogy tapasztalata szerint a németeket igenis jobban látják el. Vécsey naplójában ezután megállapította: „Tény az, hogy a német étkezés nem jó a magyarnak. Marmelád, puding, halkonzerv, cukorka nem zúditja a magyart rohamra és ellenállásra, de a legénységben is sok hiba van. Nagyon megszokta már az ünnepélyes bevonulókat, nem szereti a harcokat.

201 Vajda Alajos 1.: 6.

202 Uo.: 6.

203 Somorjai: 20.

204 Rummy: 53. Hasonló vélemények: Eszenyi: 411-412., Kiss József: 64., Magyar László: 59., Nemeskéri Kiss I.: 54., Vámosy: 17.

205 Takács Elemér ezredes, a 35. gyalogezred parancsnoka. Szabó Péter: 320.

Mindig éhes, haza szeretne menni, stb.” Próbálta megoldani a helyzetet, például tökötszedetett a legénységnek, később egy tehenet szerzett: „Sajnos, de így kell összeszedni a legénység részére az étkezést, soha nem mertem volna ezt elhinni, ha nem magam látnám. Mi lesz itt a télen?” Vécseyhez hasonlóan sok parancsnok igyekezett élelmiszert tartálékolni: ahol lehetett, betakarították a termést. Törekedtek a tartósításra is, részben az előírt módokon, részben az ismert eljárásokkal, például aszalással, füstöléssel.

Szucsák Elemér a szokatlan ételek és a szállítás okozta nehézségek következményeit a német ellátás tényét figyelmen kívül hagyva taglalja: valaki itthon kitalálta a szárított kelkáposztát – bűdös volt és rostjai nem főttek át – és a szárított krumplit, amit szörzsákokban szállították, ezért poros, piszkos volt, gyomorégést okozott. Egyszer kaptak 2 kg szemeskávét, amit a szakácsuk egészben akarta megfőzni. Persze nem puhult meg, ő száríttatta és őrlötte meg, kissé gulyásízű, de jó kávé lett belőle. A fenti példák után leszögezi: sok esetben nem az élelem mennyiségével volt baj, hanem a minőségével. Változatosabb ételmezésre szerettek volna, de a fiataloknak számára kevésnek is bizonyult: azok folyton ételmet kerestek, minden kóbor állatot összeszedtek.²⁰⁶

Az előbbieken alapján teljesen érthető, hogy Kecskés Péter Pál a harctéren szinte minden nap leírta a teljes étrendet. Naplója főleg annak forrása, hogy bemutathassuk, hogyan vált a katonák számára tragikus létkérdéssé az ételmezés. A vonatút alatt rövid feljegyzéseket készített, ezekben nem utalt az étkezésre. A gyalogmenet idején már egyre gyakrabban írt az ellátmányukról, főleg a vízhiány okozta problémákról. Az ételmezés ekkor még kielégítő volt, esetenként pótolni is tudták. Ők a lakosságtól szappanért, gyufáért és cigarettáért cseréltek legtöbbször krumplit, hagymát, tejet, de előfordult, hogy csirkét is tudtak szerezni. Mint írja, „szabályos vásárlási módszerük volt,” ők írásba foglalták a cserét.²⁰⁷ Július 20-án például: „Szereztünk szappanért tojást, burgonyát és hagymát, csináltunk tűzhelyet, és nekiláttunk a főzésnek. Volt 8 tojás, kb. 3 kg burgonya és egy csomag zöldhagyma. Négyen voltunk hozzá, elkezdődött a tanácskozás, hogy minek főzzük meg. Egy kis vita után a tojásokat megsütöttük szalonnával és hagymával, a burgonyát pedig megfőztük és összetörtük vajjal. Rendes négy adag lett belőle ehhez még jött a vacsora – marhapörkölt tésztával és tea, hát mit írjak, lucullusi lakomát rendeztünk. Utána megittunk egy csomó békapálinkát²⁰⁸ és fejedelmien éreztük magunkat.”²⁰⁹ Július

206 Szucsák: 30.

207 Kecskés: 46.

208 A szó jól olvasható a kéziratban, de jelentése ismeretlen. Esetleg a vízre utalhat vele.

209 Kecskés 37.

29-én külön feljegyezte, hogy kétfogásos ebédet kaptak, húslevest tarhonyával és paradicsomszószt vágott adagolt hússal – de azt is megjegyzi, hogy a megtett 600 kilométer után három adagot is meg tudtak volna enni. Vacsorájuk aznap lekváros tészta volt, „bekaptuk, mint kutya a legyet,” írja.²¹⁰ Másnap a reggeli „valami tejes, kakós dolog volt, nagyon finom”, az ebéd tésztaleves, zöldbabfőzelék és pörkölt, vacsora zöldbableves és pörkölt tarhonya szalonnával²¹¹.

Augusztus 1-jén életképszerűen, részletesen újra leír egy esetet: „A >>házigazdánk<< egy fiatal orosz, igen szívélyes, megmondjuk neki, hogy szeretnénk venni >>kartoskát<<, magyarul burgonyát, pénzért vagy cserébe szappanért vagy gyufáért. Mindjárt szedett fel a kertből, adtunk neki szappant 3 darabot, adott hagymát, azért meg gyufát adtunk, mindkét fél meg volt a vásárral elégedve. Rövid tanácskozás után elhatároztuk, hogy paprikás krumplit csinálunk. Krumpli, zsír, hagyma az van, most hajtóvadászat egy kis só és paprika meg edény után. Edény rövid 15 perces eszmecsere után, ti. akkorra értette meg az orosz menyecske, hogy mit kérünk tőle, került, majd só meg egy nagyon kicsi paprika. Kint nem szabad este tüzelnünk, keresem a házban a sparherdtot, hát nincs sehol. ... Van a szoba közepén építve egy négyszegletes alakú kemence, abba kis tüzet gyújt és háromlábú állványra a tűz fölé helyezve, ráteszi a fazekat és így főz. ... Ha meg akarja kavarni vagy nézni, hogy mit főz, illetve hogy áll, amit főz, akkor van egy hosszabb nyélre rászerelt félkör alakú vaskampó, azt ráilleszti a fazékra, leemeli az állványról és kiveszi, majd ha kell, ugyanígy visszateszi. ... Igen nézte az orosz menyecske, mikor zsírt tettem a fazékba, majd hagymát és mikor a hagyma pirult, a burgonyát több léből megmosva hozzáfogtam pörkölni. Váltig nézte, hogy ugyan mi is lesz ebből. Mert ők felteszik a krumplit, öntenek rá vizet, tesznek bele egy kis sót, és ha megfőtt készen van, eszik. ... Mikor a burgonya is jól megdinsztelődött a hagymás, paprikás, sós zsíron, öntöttem rá vizet és visszatettem a kemencébe sülni – pardon főni. Mikor kész lett, adtam nekik kóstolót, igen tetszett. Adtunk nekik egy kis zsírt, ők pedig adtak érte tejet.”²¹²

A tűzvonalban drámaian megváltozott a helyzet. Augusztus 20-án jegyezte fel naplójába Kecskés az alábbiakat: „Igen éhesek vagyunk, második napja nincs étkezés, talán majd ma este lesz, nehezen is várjuk az estét. ... El sem tudja képzelni, hogy mi a háború, aki nem próbálta. Éhesen, szomjasan, fáradtan, piszkosan, álmatlanul de azért

210 Uo. 43.

211 Uo. 43.

212 Uo.: 45.

egész embert kell számolni.”²¹³ 21-én: „Evéssel nem sok időt kell tölteni, az este van csak, a szakácsok este bírják behozni az ételt, akkor bekerül a kávé és az ebéd-vacsora együtt, meg a kenyér, cigaretta. Persze van úgy is, hogy elmarad, mint tegnap nálunk, de ez csak azért volt, mert a kiosztást végző tisztos nem elég lelkiismeretes és nem törődött vele, hogy mi kint a jobbszárnynon megkapjuk-e vagy sem. Mikor megkérdezte tőle a mi rajparancsnokunk, hogy miért nem hoztak ennivalót, egyszerűen azt felelte, hogy mit tudja ő, hogy mi hol vagyunk. Hallatlan lelkiismeretlenség kell hozzá, nyolc ember, aki egész nap harcban van, és nem törődnek vele, hogy kap-e enni, vagy nem. – „Muzsik tizedes” – Ugyanaz, aki a 16-ai és 17-ei kenyeret is felvette, és dacára, hogy a századnak tetemes vesztesége volt 16-án, szegény bajtársainknak nem kellett már az étkezés, nekünk mégsem telt kenyér. Hallatlan hogy ez ma a mai háborúban megtörténhetik, de megtörténik sokszor. A szakácsoknál egész sonka, nagy doboz lekvár, sok szalonna, vaj, stb. van, a harcoló legénység pedig sokszor éheznek, mert nem kapja meg rendesen az adagját.”²¹⁴ 22-én így összegzi a témát: „Istenem, odahaza nem is sejtik, hogy itt milyen pokolban van az ember. Azt gondolják, amit mi is gondoltunk annak idején otthon, hogy nehéz, nehéz, de nem kibíratatlan. ... Az ebédet, egy hét óta nem volt ebéd, ma kihozták a szakácsok, borsófőzelék volt. Kaptunk két deka zsírt és ugyanennyi lekvárt, de kenyér nincs, és nem bírjuk elfogyasztani.”²¹⁵ Ekkor már újra kapnak ebédet, mert az első vonal mögött vannak. Példaként idézzük néhány nap teljes étrendjét. Augusztus 28.: reggeli mükává cukor nélkül; ebéd rozsleves²¹⁶ és lekváros tészta (kevés, „3 evőkanál fejenként”); vacsora babgulyás.²¹⁷ Augusztus 30.: reggeli ugyanaz; ebéd adagolt hús lencsefőzelékkel, puding; vacsora halkonzerv²¹⁸. Szeptember 1-jén megjegyzi, hogy muszáj pótolni a kosztot, mert kevés. Szeptember 2.: reggeli zupa,²¹⁹ ebéd húsleves, babfőzelék, adagolt hús; vacsora halkonzerv.²²⁰ Szeptember 9-étől újra támadásban vesznek részt, ellátásuk megint bizonytalanná válik. 12-én azt jegyzi fel, hogy negyedik napja állnak harcban – és második napja éheznek és szomjaznak.²²¹

213 Uo.: 62.

214 Uo.: 63.

215 Uo.: 64.

216 Más forrás is említi a rozslevest, például Bárány Dénes 1942. július 16-án, de arra nincs adat, hogy mit tartalmazott. Bárány: 23.

217 Kecskés 71.

218 Uo.

219 Rántott leves.

220 Kecskés: 72.

221 Uo.: 80-83.

Simon István nem ír ilyen részletesen az étkezésről, de az ő naplója is egyértelmű képet fest a helyzetről. 1942. június 21-én néhány lelőtt disznó kapcsán említi, hogy akkor ettek jót, amikor azokat feldolgozták. Egyébként így jellemzi a helyzetet: „Az ellátásunk bizony nehézkes. Rettenetes rossz a kenyér. Csak úgy összedarált rozsot sütnek meg, de az is többnyire penészes. Nem sok erőt nyújt e koszt. Igaz, messze vagyunk, és igen nehéz az utánpótlás, de azért mégis több gondot fordíthatnának reánk.” Július 23-án az élelemszerzés bevett módjaként írja: „Tojást, tejet, mézet szajréztunk.” Augusztus 25-én már „kiélt területen” vannak, itt nincs pótlás²²². Ételük főtt marha, szárított zöldbabbal, káposztával, lencsével, babbal. 1942. december 19-én a rossz ellátás következményeit foglalja össze: „Hát ezek vagyunk mi? Mi, akik magunkat az első katonáknak tartjuk? ... Panaszkodunk, sopánkodunk, rossz az ellátás. Pedig ez elemi követelmény lenne, hogy azok, akik az első vonalban annyit szenvednek, mindent megkapjanak. Sajnos ez általános megállapítás, hogy minél előrébb megy az ember, annál rosszabb az ellátás.” Napokon át reggel üres feketét, délben üres levest, főtt marhahúst, sárgarépa főzeléket és spenótot kaptak, este üres levest. „De legalább lenne elég! Ez a hősiesség! Ilyen ellátás mellett állni a sarat.” – kommentálja a helyzetet. Fel van háborodva, mert a hátul lévőknek kitűnő meleg bunkerje és remek kosztja van: „Itt látja az ember, hogy a jelentések csaló, üres szölamok.” ... „Hány ember gazdagodik meg itt és hányan dúskálnak jókban. De mire az, ami papíron olyan szépen hangzik, kijut a harcos katonákhoz, akkorra csak a neve és roncsai maradnak meg. A sütőoszlopokban túrós lepényt esznek, a parancsnokságokon díszebédeket esznek, amin az ember megbotránkozik.” Kritikus, keserű szavai a korábbiakhoz képest nagy változást tükröznek. Azt állítja, tisztársai egyetértének vele abban, hogy így nem lehet eredményesen harcolni.

A rendszertelen és elégtelen étkezés következménye az lett, hogy amikor hosszabb időszak után sikerült többféle nyersanyaghoz jutni, előfordult, hogy a katonák megbetegedtek a zsírosabb, tartalmasabb ételektől. Ilyen helyzetet írt le naplójában Békeffy László: május 4-én tértek át a német étkezésre, ekkortól reggelijük feketekávé, ebédjük erőleves vagy főzelék volt 5 dkg vajjal vagy 10 dkg sajttal, uborkával, a vacsora pedig rumos tea, máskor 5 dkg vaj, lekvár.” Július 8-án érték el a Dont, ott tudtak zsákmányolni tojást, tejet, borjút, tehenet, tyúkot, mézet. Két nappal később megjegyzi,

222 Voltak olyan területek, ahol a források szerint az ellátók rendkívüli esetben parancsot kaptak az élelemszerzésre, de egyébként büntették az ellenszolgáltatás nélküli beszerzést. Kecskés is mindig gondosan leírta, milyen áron cserélték-vásárolták az élelmiszert.

hogy megártott a sok disznó és borjúhús, mert elszoktak a zsíros kosztól, gyomorbántalmaik lettek.

Csapó Gáborék augusztus 18-án térek át a német étkezésre, de ő nem kifogásolja: „Minden ízlik a hántolt rozson kívül. Az olyan, mint a csiriz.”²²³ Vacsorára tea, halkonzerv, művaj, műméz, esetleg szalonna van, két emberre egy 75 dekás kenyér. Minden nap sötétben hozzák ki az ételt, amely változatos, de kevés.²²⁴ Csapóéval ellentétben Hamza Tibor véleménye a német étkezésről: „A németek nem táplálnak bennünket. [...] Érezzük a mostoha gyermek sorsát, abból élünk, amit az orosz földből ki tudunk kaparni. [...] Zöldborsó, krumpli az ebédünk, a vacsoránk. 1 db. penészes kenyér öt napra jár.”²²⁵ Vámosy József emlékiratában kedvező időszakról írt, ez a helyszíni beszerzés elrendelése után lehetett: augusztus elején javult az ellátás, mert a házakban maradt baromfi, így tyúkot, libát vágta. Eddig nem engedte bántani a lakosság tulajdonát: „Most már állandóan bőven volt ennivalónk. A krumpli is beérett, ha borjúszeletre fajt a fogunk, akkor levágtunk egy csellengő borjút; ha egy kis tejet akart inni a baka – és mikor nem akart – behúzott egy tehenet az utcáról, és megfejte. Aztán kiengedte, mert gondozni és etetni kellett volna. Tojásunk is bőven volt, a jó tojó tyúkoknak csináltattunk ketrecet és még az ötödik faluba is magunkkal vittük.” A katonái azt szerették, amikor bográcsos pörköltet főzött nekik, a hivatalos kosztot ki se vitték. „Legnehezebb volt a hagyma beszerzése. A konyháknak csak kevés szárított hagymájuk volt, ezen a vidéken pedig nem termeltek. Pirospaprikánk sem igen akadt.” Lisztet viszont találtak, ebből galuskát, palacsintát tudtak készíteni. Az egyik román szakács nagyon figyelmes volt, szemeskávéból készített kávét nekik.²²⁶ „A kincstári kosztban tovább is csak turkáltunk. Olajos halat mindenki gyűjtött, hogy hazaküldje az otthon ismeretlen ételeket. A katonák többre tarottak volna egy szelet szalonnát, mint a legkiválóbb portugál vagy norvég halkonzervet.” De változatosan étkeztek: „dán vaját, német margarint, portugál szardíniát, norvég heringet és tonhalat, olasz rizst, ukrán lisztből készült kenyeret ettünk és francia pezsgőt ittunk. Magyar eredetű ennivalót nem is láttunk.”²²⁷ – írja, később le is szögezve, hogy önellátásra rendezkedtek be.²²⁸

223 Elképzelhető, hogy ebből készült a korábban említett rozsleves.

224 Csapó Gábor: 22.

225 Hamza: 1942. július 25.

226 Vámosy: 46.

227 Uo.: 51.

228 Uo.: 66-67.

Előfordul, hogy egy-egy forrásban különleges epizód vagy említés található. Ilyen Nemeskéri Kiss Miklós 1942. december 17-ei naplóbejegyzése, mely arról szól, hogy vadászott és sikerült varjakat és verebeket lőnie. Az előbbiekből „Gazdájának,” Kovács Gyula vezérőrnagynak levest készítettett – aki azt jóízűen elfogyasztotta - a verebeket pedig másnap reggel tervezték megsütni.²²⁹ Vajda Alajos – egyedülként a szerzők közül – írja, hogy „choca-colát” (sic!) is ittak, fáradtság ellen jól bevált a harckocsizóknál.²³⁰ Később – csak külön parancsra fogyasztható élelmiszerként – mint magas koffeintartalmú csokoládét említi újra.²³¹ Vámosy visszaemlékezésében a kézigránáttal való halászat leírása szerepel. Megjegyzi, hogy a magyar kézigránát egyébként nem volt alkalmas erre, mert már a víz felszínén robbant: „Nem volt veszélytelen egy-egy ilyen halászás, mert soha ki nem képzett katonáink néha úgy dobták el a gránátot, hogy közénk is eshetett volna.”²³²

Az eltérő vélemények mutatják, mennyire mások voltak a körülmények a különböző területeken. Ahol az élelmezést jól megszervezték, a parancsnokok igyekeztek tartalékokat képezni, odafigyelni az ellátók és a szakácsok munkájára, kevesebb volt a panasz és inkább az étel minőségét kritizálták. Ahol viszont a harci helyzet vagy a szervezetlenség, figyelmetlenség miatt kevesebb élelem jutott a katonáknak, ott súlyosabb kifogások merültek fel. A helyszíni beszerzés sem volt egyenletes: vannak szerzők, akik letarolt tájról, kifosztott lakosságról, élelmiszerhiányról írnak, mások hosszasan sorolják, mi mindent tudtak beszerezni a lakosságtól. Sok szerző említést tesz arról, hogy véleménye szerint a küzdőknek szánt élelmiszer nagy része nem jutott el hozzájuk és gyakran szándékosságot vagy gondatlanságot feltételeznek az ellátatlanság hátterében.

229 Nemeskéri Kiss II.: 73.

230 Vajda Alajos I.: 11.

231 Uo.: 52.

232 Vámosy: 67.

VIII. 1. A 2. magyar hadseregről

Szombathelyi Ferenc 1942. április 11-én foglalta össze a kivonuló hadsereg felkészültségének szintjét.²³³ Ekkor még nagyrészt ideális állapotról ír, leszögezve, hogy nem hősi halottak produkálása a cél, hanem a győzelemben való részvétel: „A rendelkezésre álló időhöz és eszközökhöz mértem mindent megtettünk, hogy a 2. hadsereget várható feladataira a lehető legjobban felkészítsük.” Mindaz, amit a továbbiakban állít – a korszerű fegyverekkel való ellátottságról, a fiatalításról, a kiképzésről, az ellenség megismertetéséről – a viszonylagosságot hangsúlyozó összefüggésben szerepel, az esetleges hiányosságokért a végrehajtó parancsnokokra hárítva a felelősséget. Az utánszállítással kapcsolatban megemlíti a gépkocsihiányt és ennek megoldásában hivatkozik a német ígéretekre. A kivonulók számára kulcsfontosságú megjegyzése: „Az otthon maradottak ellátása tekintetében is a H. M. Úr²³⁴ részéről átfogó intézkedések történtek és különösen célravezető gondoskodás történt arról, hogy a végrehajtás körül fennakadás ne legyen.”

1942 őszén már a realitásokat tükröző összefoglalók születtek. Ilyen a vezérkari főnök október 5-ei előadása a 2. hadsereg kiképzettségéről valamint a Hadiakadémia számára október 12-én kiadott utasítása. Ebben leszögezte, hogy túl elméleti az akadémiai képzés, a kikerülő tiszteket nem készítették fel a gyakorlati feladatok megoldására, így a vezérkariak eltávolodtak a magyar élettől és a magyar valóságtól. Véleménye szerint a Donnál a csapatokból azért hiányzott a feltétlen előretörés és rámenés lendülete, mert nem egyszerű, egyenes előretörésre nevelték az embereket. Úgy látta, hogy a vezérkari tisztek elvesztették a magyar katonába vetett hitüket, mert nem is ismerték őket. Ugyancsak a nyári harcok során bizonyosodott be, hogy a katonák nem voltak felkészítve a harci helyzetekre és azokra a terepviszonyokra, amelyekhez alkalmazkodniuk kellett. Nehéz volt a védekezéssel kapcsolatos munkálatokra, árokásásra, bunkerépítésre rávenni őket, pedig ez életfontosságú volt a harctéren.²³⁵

A hadsereg vezetése Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter látogatása alkalmából, szintén októberben összegezte a problémákat. A legfontosabb megjegyzések a

233 A 2. hds. kiképzési és anyagi felkészültsége. M. kir. honvéd vezérkar főnöke. VKF/el. 63 579. sz. HL VKF iratok.

234 Bartha Károly.

235 Utasítás a hadiakadémia számára. M. kir. honvédség Bp., 1942. október 12. VKF 6933. HL VKF iratok.

megbeszélésről készített emlékeztető²³⁶ szerint a következők voltak: minimum két éves kiképzésre, militarista nemzetnevelésre lenne szükség; a tisztikarból hiányoznak a felsőbb osztályok gyermekei és erkölcsi színvonala is kívánnivalót hagy maga után; a legénység nagyrészt nincstelenekből áll, akiknek nincs mit védeniük; a munkaszolgálatba be kell vonni a gazdag zsidó lakosságot is; sűríteni kell a postát; biztosítani a rendszeres lelki gondozást a magyar és a nemzetiségi katonák számára is; kiképzett utánpótlás szükséges. Az emlékeztető a már említett ellátási problémákra is kitér, különös tekintettel az élelmiszerpótlásra és a télre való előkészületekre. Megoldásként azt javasolták, hogy a nincsteleneknek ne csak ígérjenek, adjanak is.²³⁷ Aki a harctéren megállja helyét, annak itthon egzisztenciát kell biztosítani: műhelyt, birtokot adni, a meglévőről és az itthonmaradottakról gondoskodni kell. Az egykezés miatt jómódú családból alig kerültek ki a frontra, pedig annak kellene kint lennie, akinek van mit védenie.

A fenti problémák más-más megfogalmazásban és okok megnevezésével számos forrásban szerepelnek. A hadseregben szolgáló tisztek között is voltak, akik különböző érvek alapján helytelenítették az alakulatok felállításának és összetételének módját. A nincstelenek esetében ők is arra hivatkoztak, hogy nincs mit megvédeniük, ezért nem várható, hogy lelkesen harcoljanak, az idősebb korosztály a családját, egzisztenciáját féltette. A magyarul nem tudó nemzetiségiek számára is nehéz volt érthető közös célt megfogalmazni.

A hadszíntérre kivonuló katonák naplóikban, memoárjaikban maguk is véleményt mondtak az említett visszasságokról és az általuk tapasztaltakról. Fölmerülnek vitás kérdések is, mert 1942 őszén már a szerzők közül többen rögzítik azt a gondolatot, hogy a hatalom egy reménytelen háborúba küldte ki őket a szovjet hadszíntérre és lemondtak róluk. Ha nem is látták át a helyzetet, ők is érzékelték a vezérkari főnök szeptemberi és a honvédelmi miniszter októberi látogatása során nyilvánvalóvá vált ellenetmondást: Magyarország rákényszerül a hadsereg téli alkalmazására, de sem személyi, sem anyagi utánpótlást nem tudnak biztosítani.

236 Emlékeztető a Honvédelmi Miniszter úr 42. X. 20-ai látogatása alkalmával megbeszélendő és átadandó kérdésekről. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

237 Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök említett – ld. 233. lj. – összefoglalójában külön hangsúlyozta, hogy a tisztek az előírásokat meghaladó ígéreteket – például földosztás – ne tegyenek.

VIII. 2. Tisztikar

A hadsereg felállításával és alkalmazásával kapcsolatban változatos vélemények fogalmazódtak meg. Lajtos Árpád visszaemlékezésében szakszerűen tekinti át a tisztikar helyzetét. Megjegyzi, hogy a törzstisztek nagy része nem csapatoknál szolgált, hanem irodai munkát végzett a háború előtt, így nem voltak a légénységgel kapcsolatos tapasztalataik.²³⁸ Kevés volt a század- és szakaszparancsnok, továbbszolgáló próbaszolgálattal és tartalékosokkal pótolták őket. Közöttük sok volt a néptanító, akikkel kapcsolatban Lajtos fontosnak tartja megjegyezni, hogy ők legalább ismerték az embereket, tudtak velük bánni. A légénység szerette őket, bíztak bennük. A hadsereg gyengéje szerint a tiszthelyettesek, tisztesek voltak, de nem kiképzettségük, hanem társadalmi helyzetük miatt: tiszteket kellett helyettesíteniük, ám nem számítottak „úriembernek”. Ők gyakran basáskodtak a légénység fölött.²³⁹

Vámossy József hasonlóan vélekedik a tartalékosokról, mint Lajtos Árpád: „Lehet, hogy véletlen, de nálunk a tartalékos tisztek vagy tisztjelöltek között a legtöbben fiatal tanítók voltak. Ők voltak a szakaszparancsnokok, zászlóaljparancsnokok [...]. Hazulról hozott hitük, foglalkozásukból folyó kötelezettségük, és hazafiasságuk révén kiváló vezetők lettek. Katonáikkal együtt élve minden bajukat meghallgatva hidalták át az ellentéteket. Legtöbbjük a népből származott, így hamar egymásra találtak légénységükkel. Nagyrészt nekik köszönhető egy-egy alakulat kiváló teljesítménye.”²⁴⁰

Magyar László származásuk szerint csoportosította a tisztikart. Az elsőbe a „tisztcsemetéket” sorolta, akik szerint nem ismerik az életet, nyolcéves koruktól egyenruhások. Nincs fogalmuk a polgári életéről – Magyar szerint arról, „hogyan kell és lehet becsületesen munkával is pénzt keresni.” A második csoportban a tisztviselői családból származók vannak. A pálya számukra hivatás, és nem az élet természetes ajándéka. A harmadik a karpaszományosok vegyes társasága, ez nem külön „kaszt”. Negyedik csoport a „falusiak”, akiknek az elzártság után kiugrási lehetőség ez a pálya. Emiatt gyakran elbizonytalanodtak, sokan meghasonlottak közülük. Magyar László úgy véli, a törzstiszti kar 90 százaléka az első világháborúnál tart, a vezérkariak pedig már fiatalon elszigetelték magukat, majd: „elvégezve a Hadiakadémiát elveszték a harcászati és

238 Lajtos: 7.

239 Uo.: 8.

240 Vámossy: 28.

hadászati típusgyakorlatok” színes vonalvázlataiban.”²⁴¹ E a megjegyzése egybecseng Szomathelyi Ferencnek a Hadiakadémia számára kiadott utasításának tartalmával.²⁴² Magyar László szerint az idősebb vezérkari tisztek messze voltak a valós katonai élettől: „...váratlanul cseppentek bele – a helyőrségi korzókra – az ismeretlen s magasabb szintű haditechnika útvesztőibe s főleg alkalmazásába. Az eredmény többé kevésbé ismeretes.”²⁴³ Vécsey Béla véleménye ellentétes Lajos Árpád és Vámosy József állításaival: emlékiratában a tartalékos tiszttal kapcsolatban megjegyezte, hogy nagy részük – 70 százalékuk – tanító volt, akik szerint már a polgári életből magukkal hozták a meg hasonlítás szellemét. 30 százalékuk vegyes foglalkozású, de valamennyien nincstelen kisemberek. Az ország vezető rétegéből származókat is hiányolta a tisztkarból.²⁴⁴

Simon István a tartalékos és a hivatásos tisztek közötti ellentétekre tért vissza többször naplójában. Még 1941. augusztus 2-án megsértette őket egy hivatásos tiszttel, mert almakompótot főztek nekik, „karpoknak”. Azon elmélkedik, hogy igaz, ők nem egész életükben védik a hazát, csak két évig – de békében meg dolgoznak érte.²⁴⁵ 1942. október 21-én elítélendő esetet jegyzett fel: „A ranggal csak hatalmat vélnek magukra vállalni. Hogy vélekedjék az az egyszerű honvéd zászlóaljparancsnokról, aki ha elmegy gengélné vizsgálatra, akkor bottal veri el, vagy megpofozza. Ez tarthat tekintélyt, főleg ha mellé berúg állandóan? Büntethet-e az ilyen méltán a részegségért? Itt pedig gyakran előfordul ez az eset.” Hangsúlyozza: nem lehet így tekintélyt tartani, ha a parancsnok olyasmit követel, amit ő maga nem tesz meg. Hibáztatja azokat a parancsnokokat, akik a végrehajtás felelősségét nem viselik, azt is a honvédre hárítják.

Koppányi Sebestyén úgy látja, a magyar tiszteket nagy mértékben befolyásolta a korszellem és a társadalmi nevelés, emiatt a ma emberének nehéz lenne megérteni kijelentéseiket, az akkori szellemet, a hangulatot: „mert ezek a katonák nagy része hitte, amikor mondták az érthetlent.”²⁴⁶ Szerinte az egész honvédségre jellemző volt a tájékozatlanság, a sokszor súlyos következményekkel járó bizalom, téves helyzetmegítélés, a körülmények nem megfelelő értékelése.

Vécsey Béla 1942. szeptember 30-án egy parancsnoki megbeszélés után, megismerkedve az új tisztekkel, azt írja: „Úgy látszik, ezt az egész háborút néhány

241 Magyar László: 15.

242 Ld. 235. l.

243 Magyar László: 17.

244 Vécsey 2.: 153.

245 Simon: 62.

246 Koppányi: 3.

tényleges törzstiszttel, továbbszolgáló, pótszolgálatos és tartalékos zászlóssal és hadapróddal akarják végigküzdeni. [...] Az embernek önkéntelenül is az az érzése, hogy a 2. hadsereg a magyar „véradó”, amit le kell adni, hadd pusztuljon, a többi mellékes.”²⁴⁷

A tisztikarral kapcsolatos szélsőséges megítéléseket részben a kialakult helyzet magyarázhatja. A haderő hirtelen bekövetkezett létszámnöveléséhez képest kevés volt a hivatásos tiszt, és különösen kevesen voltak azok, akik korábban csapatszolgálatot teljesítettek. A tartalékos állomány túlsúlya feszültségekhez vezetett: sokan őrizték civil mentalitásukat, idegen volt számukra a hivatásos tisztek világa és azok sem fogadták be őket. A harctéren nagyon sok tartalékos tiszt megállta helyét, és előfordult, hogy hivatásos állományba tartozó tiszt alkalmatlansága bizonyosodott be. A kilátástalanság, kiszolgáltatottság lehetett a legfőbb oka annak, hogy egymásban keresték a hibát, vagy a legénységre hárították a felelősséget.

VIII. 3. Legénység

A 2. magyar hadsereg legénységére vonatkozó vélemények is igen széles skálán mozognak. Lajtos Árpád szerint ők a legártatlanabb résztvevői a háborúnak: „ők adják a legtöbb véres áldozatot, de ők érzik legkevésbé, hogy mindezt minek a szolgálatában.” A gyalogság körülbelül a sereg felét teszi ki, és ők vannak a legnagyobb veszélyben. Sokan közülük nincstelenek, akik nem igazán tudnak azonosulni a célokkal, nem fűződik érdekük a rendszer fennmaradásához.²⁴⁸ A túlélés ösztöne emiatt bennük a legerősebb, de a hősiesség forrása is ez. Azt állítja, a vezérkari főnök emiatt terjesztette suttozó propagandával, hogy három hónap után felváltások lesznek. Végül csak a törzstiszteket, tábornokokat váltották le, és emiatt nagy volt a legénység csalódása, megrendült a hadvezetésbe vetett bizalmuk.²⁴⁹

Rumy Lajos a legénység összetételére vonatkozó megállapítást tesz. Véleménye szerint az állomány változásának oka a következő volt: „...az okosok mindig kifundáltak valamit, amivel a harctérre induló emberanyag állandósulását zavarják. Hol a vonat legénységét kellett 20% nemzetiséggel feltölteni, hol a fegyházak harctérre önként jelentkezőit kellett állományba venni, hol behívták a rendészeti szervek megbízhatatlanként nyilvántartottjait katonai szolgálatra. Az állományba kerültek helyett

247 Vécsey 2.: 38.

248 Uo.: 3.

249 Lajtos: 9.

viszont lehetőleg mezőgazdasági munkavégzőket kellett leszerelni. Már arra gondoltam, hogy talán mégis van valami abban, amit rebesgettek, hogy az ország kiszemelteti magát.”²⁵⁰

Csegezi József a részleges mozgósítás elvével kapcsolatban megjegyzi, hogy igazságos is volt, meg nem is. Egyenletesebb volt a behívás, de szerinte a katonák nem értették, miért éppen nekik kellett menniük. Aki otthon maradt, azzal szemben megfogalmazódott a gyanú: valami miatt értékesebb, mint akit kiküldtek: vagy gazdagabb, vagy kapcsolatai vannak. Volt, akinek a szemében a munkaszolgálatosok, a fegyencek és a nemzetiségiek kiküldése miatt büntető jellege is volt a frontra kerülésnek.²⁵¹ A harcolók sokszor úgy érezték, hogy nem becsülik őket eléggé. Egy október 14-én készült hangulatjelentés kihúzott, de olvasható mondata is megerősíti ezt a kijelentést: „Az azonban, hogy a hátsó alakulatok fegyelmezetlen legénységét büntetésből vezénylik az arcvonalba az ottlávók magasztos hivatásérzetét rontja.”²⁵²

Bár nincs adat arról, milyen alakulatnál szolgált Burgyán Miklós, a legénységgel kapcsolatos tapasztalatai miatt idézek visszaemlékezéséből: „Megdöbbenve vettem tudomásul, hogy a kiválogatott újoncoknak több mint 50%-a analfabéta volt. Ekkor Bozóky főhadnagy a ki nem válogatott újoncok csoportjához ment, és feltette a kérdést, ki van közöttük, aki nem tud olvasni vagy írni? Alig voltak néhányan. Ekkor az analfabéták egyik részét áttette a másik csoportba és oktatólag, de barátságosan közölte, hogy az Alföldön nagy az analfabéták száma, éppen ezért az újoncok szétosztásakor ügyelni kell arra, hogy századunk ne az analfabéták százada legyen, mert azoknak a kiképzése és a kiképzési eredménye is rosszabb. Ekkor találkoztam életemben először az analfabetizmus jelenségével, és ekkor lettem egy olyan tapasztalattal gazdagabb, amire sem a gimnáziumi, sem a Ludovika akadémiai tanulmányaim során soha senki sem hívta fel a figyelmet. Ettől a perctől kezdve minden egyes katonával egyénileg foglalkoztam. [...] Megdöbbenve észleltem, hogy az alföldi parasztság milyen szellemi elmaradottságban és elhagyatottságban él. A tisztések (örvezetők, tizedesek, szakaszvezetők) a szellemileg elesett legénység tagjait gúny tárgyává tették néha, amit én azonnal megtiltottam.”²⁵³

Magyar László azt gondolta végig, mi lehetett az oka annak, hogy a 2. hadsereg legénységének nagy része nincstelen volt. Szerinte 1938 előtt ez az arány kisebb volt, de

250 Romy: 6.

251 Csegezi: 47.

252 278./10./I. opk. 42. IX. 14. sz. Hangulatjelentés IX. 1-től 14-ig. HL 2. hds. iratai 24. fasc.

253 Burgyán: 11-12.

mivel mindig ugyanazokat hívták be, és mindig a nagyobb mezőgazdasági munkák idején, családjuk vagy nem tudott előbbrejutni, vagy elszegényedett. Miért mindig csak én? – kérdezhették sokan, és ez is hozzájárult a hazafias érzések csökkenéséhez.²⁵⁴

Eléggé egyedí, a „magyar bakával” kapcsolatos naív illúziók példáját tartalmazza Árokszállási Zoltán visszaemlékezése: „Sem ezekkel [magyar nyelvű röpiratokkal – P. J.], sem mással nem sikerült a magyar honvédség erejét megtörni, ellenállását kisebbiteni, mert saját szemével láthatta a honvéd, hogy milyen viszonyok között éltek az oroszok, milyen szabadság nélküli, szinte állati sorban tartották a nagyhangú kommunista vezetők a népet s ebből a mi gerinces, függetlenségre vágyó és nagy kultúrájú honvédünk nem kért.”²⁵⁵

A gyalogezredek többsége ezer kilométeres menet után szembesült a harctér valóságával, vetette össze tapasztalatait a felkészítés során hallottakkal és a propaganda állításaival. Az elviselt nehézségeket figyelmen kívül hagyva a katonák a tisztek gyakran bírálták a katonák lelkesedését és harckészségét. Voltak, akik a helyzet rosszabbra fordulásakor egyedül a legénységre hárították a felelősséget a veszteségekért, később a vereségért. Töbnyire származásukban vélték megtalálni ennek magyarázatát, azt állítva, a társadalom alsóbb rétegeiből való vagy a nem magyar nemzetiségű²⁵⁶ katonák nem teljesítették feladatukat. A fegyvernemek közül a tömeget adó gyalogsággal szemben voltak a legkritikusabbak.

Simon István ugyanakkor, ugyanazon a frontszakaszon harcolt, mint Kecskés Péter Pál. Mivel élményeiről ő is részletes naplót írt, érdemes a két forrás vonatkozó részeit összevetni. 1942. augusztus 13-án saját gépkocsizó gyalogságukat²⁵⁷ dicséri, de a velük együtt bevetett gyalogságról azt írja, azokban nincs szív és lélek. Nem veszi figyelembe, hogy pihenő nélkül vetették be őket, mint Kecskés alakulatát is, melyet éppen Simonék mellé, az 1. magyar páncélosadosztály tartalékaként 14-én vezényeltek Jeszdocsnájába. Aznap jegyzi fel naplójába Simon a következőket: „Gyalogságunk gyámoltalanul sétált a

254 Magyar László: 44.

255 Árokszállási: 58. Érdekes ellenpélda Kállay Miklós emlékirata. Visszatekintve sem tudta megérteni, hogy az első világháború idején tapasztalt magyar katonai erények miért nem jellemzik a második világháborús „magyar bakát.” Az első világháború idején is hasonló volt szerinte a hadsereg és a tisztikar összetétele, és akkor helytálltak: „nem is tisztán magyar ügyért, nem is magyar kiképzéssel.” Így folytatja: „Ez a mostani hadsereg meg, amely demokratizálódott, amely nem a császárért, nem nagyhatalmi, monarchikus célokért s nem is idegen vezényszóra harcolt, amelyet már a levettefoglalkozásoktól kezdve hazafias jelszavakkal tömtek, amelyet parasztfiúkból meg kispolgárokból lett csapattisztek meg altisztek vezettek – nos ez a hadsereg korántsem állt helyt olyan derekesan, mint az a másik, egy negyedszázaddal előbb.” A változás okát abban látja, hogy a fegyver már nem a régi, és ezt pusztán gorombasággal – ahogyan tapasztalata alapján a fiatal tisztek egy része megpróbálta – nem lehetett helyrehozni. Szerinte a változás másik oka az volt, hogy a katonák nem érezték a harc értelmét. Kállay: 165-166.

256 Pl. Kadosa: 41.

257 1. gk. lövészdd., 1942. december 1-től 1. lövészezred. Szabó Péter: 314.

csatamezőn. Nem rejtőztek, sétáltak. Viszont az ott lévő töménytelen orosz gyalogság közül egyet se lehetett látni, úgy rejtőztek. Sajnos ennek rengeteg áldozata lett. Csapkodott az akna a magyarok közé, és óriási volt a sebesültek száma. Fájdalmas látvány volt ezt nézni. Ott állt a sok magyar tehetetlenül, minden vezetés nélkül.²⁵⁸ Az orosz pedig nyugodtan lőtt az erdőből. A gyalogság pedig menekült, ha egy kis baj volt vagy egy harckocsi rükkverzbe kapcsolt. Ismét megállapíthattam, hogy a gyalogságunk lélek nélküli. Ennek és a csapnivalóan rossz vezetésnek köszönhetjük a rengeteg halottat és sebesültet. Nekem fogalmam sem volt, hogy hol és miként állunk. Senki nem intézkedett. Zászlóaljparancsnokunk elhagyott.”²⁵⁹

A kudarc okait ugyancsak augusztus 14-én Simon több oldalon át taglalja. Az irányítás, kiképzés, felderítés hiányát nevezi meg többek között, újra utalva a kiképzetlen, lélek nélkül harcoló gyalogságra, hangsúlyozva a vezetők felelősségét is: „Szomorú, nagyon szomorú nap volt. Megingott a bizalmam a magyar vezetésben. Sehol senki, aki irányítana. Elveszti a fejét a magyar hamar.” Az otthoniakat kiküldené a frontra – Gyóni Géza versére hivatkozik, azt idézi: „Csak egy éjszakára küldjétek el őket, a pártoskodókat, a vitézkedőket.”²⁶⁰ Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy nem érti az orosz gyalogságot, mitől ilyen szívós: „Miért tart ki a végtelenségig? Keresztülmegy rajta a harckocsi és nem tágit. Utolsó pillanatban is rálő. Vagy buták, vagy részek, vagy fanatizáltak, vagy hátulról is kényszerítik őket.” Augusztus 18. a trauma a számára: „A csatamezőn hevernek a hullák egymás hegyén-hátán. Csak az tudja értékelni, hogy mi a veszteség, aki látja. Természetesen a hadijelentések ezt nem mondják be és odahaza fogalma sincs az embereknek, hogy milyen áldozatot követel ez a háború, sokkal véresebb, mint a tavalyi.”

A gyalogsággal kapcsolatban Nemeskéri Kiss Miklós is véleményt nyilvánított. Mint 1942. augusztus 6-án írja, nem tudja, mi lehet az oka a harckészség hiányának, de az első támadásokkal szemben „érthetetlen gyenge erkölcsi erővel” rendelkezett a gyalogság. Azt állítja, e fegyvernem „erkölcsi gyengesége” és hiányzó harckészsége minden parancsnoknak feltűnt. Augusztus 15-én rögzítette saját benyomásait a korotojaki

258 Kecskés majd szeptember 12-én jegyez fel hasonlót: „Elindulunk új tűzállásba, de nincs parancsnok, aki vezetne.” Kecskés: 83.

259 Nem derült ki, hogy Simon István a 30. harckocsiezred I. vagy II. zászlóaljában szolgált. Az első parancsnoka szeptember 12-ig Resch Rudolf alezredes volt, a másodiké Bokor Árpád alezredes, aki augusztus 7-én elesett – elképzelhető, hogy Simon az „elhagyott” kifejezéssel erre a tényre utal. Bokor Árpád utóda augusztus 8-tól szeptember 12-ig Lukisch Péter őrnagy lett. Szabó Péter: 315.

260 Gyóni Géza: Csak egy éjszakára... Az idézet pontosan:

„Csak egy éjszakára küldjétek el őket:

A pártoskodókat, a vitézkedőket.”

harcokról. Ekkor azt a magyarázatot találta erre, hogy aki tudta, kivonta magát a háborúból, a frontra az került ki, akinek nem volt összeköttetése. Ők szenvedtek, a családjuk nélkülözött – a szomszéd pedig otthon gyarapodott. Véleménye szerint a gyalogosokhoz tartalékos tisztként is az került, aki nem volt alkalmas repülőnek, gépkocsizónak vagy tüzérnek. Az első világháborúra hivatkozott, amikor mindenki katona volt, és otthon sem éltek jobban, mint a fronton. Most viszont úgy érzi, a harcoló katona nem lehet nyugodt a hozzátartozói felől. A propaganda szerinte nem tudott előnyt kovácsolni abból, hogy nem saját területen folyik a háború, hanem a határoktól távol.²⁶¹

Bárány Dénes naplójában véleménye szerint is a gyalogságnak a legrosszabb. Augusztus 9-én írta naplójában: „A gyalogságnak nincs tartaléka. A zászlóaljok, amelyek ott harcoltak, kivéreztek, az ellenség befészkelte magát. Nem a legjobb a véleményünk hát a gyalogság harcáról. Persze távolról ítélni könnyű. De ott a bokrosban verekedni bizony csak jól képzett, öntudatos gyalogossal lehet. A jelek nem erre vallanak. [...] Már a Tim körüli harcokban látszott ez s a veszteségeink túl nagyok voltak. [...] Mi lesz itt később, mikor nehezebb a mozgás, és már most így akadozik az utánpótlás.”²⁶² Kórházba kerülve szembesült a front valódi arcával: „Olyan embereket hoztak be ide az első vonalból, tehát nem is az ellátóktól, akik nem is néznek már ki embernek: öregek, lesoványodottak, kialvatlanok, betegek. Felmerül bennem a kérdés, hol voltak ezek ezek az emberek ideáig. Volt itt egy öreg baka – nem tudom, hogy kerülhetett ki egyáltalán a frontra, hiszen csak részleges mozgósítás van – csont és bőr, lefogyva, legyötörve éppen csak hogy élt.”²⁶³

Kadosa Árpád a hadsereg „királynőjének” nevezett gyalogságról azt írta, kiképzési fokuk a nullával volt egyenlő: „Nem tanultak meg úgy bánni a fegyverrel a kevés harcszerű éleslövészet híján – takarékoskodni kellett? – hogy ő öljön előbb, mielőtt őt ölik meg. Csak legalább az első ellenség lelövésén jusson túl szerencsésen, aztán már jobban megy minden.”²⁶⁴

A vers másik részletét dr. Somorjai Ferenc is idézi 1943. április 7-én annak érzékeltetésére, amit a frontkatonák érezhetnek. Somorjai: 220.

261 Nemeskéri Kiss I.: 266-267.

262 Bárány Dénes: 38.

263 Uo.: 114.

264 Kadosa: 41.

VIII. 4. Nemzetiségek

A nemzetiségekkel kapcsolatban többnyire az előítéletek dominálnak a hivatalos iratokban és a naplókban, memoárokból is. Sem parancsnokaik, sem bajtársaik nem tolerálták hiányos nyelvtudásukat és azt, hogy a korábban elcsatolt országrészekről származva más államban nevelkedtek. Ezt a hangulatjelentések jól tükrözik, a román és ruszin katonákról szólva a következő megjegyzések szerepelnek bennük: „félénkek és minden ténykedésükön meglátszik a szellemi alacsonyabbrendűség.”²⁶⁵ „A kárpátorosz legénység az arcvonalszolgálatban bevált. A román ajkúakat szellemi alacsonyabbrendűségük folytán a tü. kik. sajátosságaiból kifolyóan csak kisebb részben lehet a tűzlépcsőben és a figyelőhelyeken beosztani. [...] A szolgálati nyelvet oly mértékben bírják, hogy levelezésüket már magyar nyelven is intézhetnék. Ezzel az alosztályoknál a levéllenőrzés könnyebb lenne, másrészt a magyarosítást is elősegítenék ezáltal, hogy az otthoni hozzátartozók, kik a magyar nyelvet nem bírják, magyarul tudókhöz kényszerülnek tolmácsolásért fordulni és felismernék az államnyelv szükséges elsajátítását. Másrészt csökkenne a számarányukhoz viszonyított nagyszámú román levél, melyeket sok ízben nem 100%-osan megbízható legénységi tolmácsok fordítanak le az ellenőrzést végző tiszteteknek. [...] „Szellemi képességeiknek megfelelő beosztásokban kezdenek használhatók lenni. Önállóság, bátor kiállás azonban még a legjobbjaiuknál is faji tulajdonságaik és vérmérsékletükből kifolyólag hiányzik.”²⁶⁶

Az előítéletesség a naplókra és az emlékiratokra is jellemzőek. Fentiekhez hasonlóan nyilatkozott Kadosa Árpád is: „Nemzetiségeink, főleg az erdélyi románok, mihelyt tehetik, megszaladnak. A ruszinok nemkülönben, hiszen ők is szlávok.”²⁶⁷ Vécsey Béla júliusban egy szovjet légitámadás fényét figyelve észrevette, hogy katonái elbújtak: „...rettenetesen lehordtam a gyáva disznókat, kisült, hogy a fele oláh, és a magyarokat is magukkal rántották. Rettenetes gyáva banda, ugyan hova fogunk ezekkel jutni?”²⁶⁸ Ez a bizalmatlanság, lekezelő vélemény tipikusnak tekinthető.

265 115./10./I. tü. opk. 42. VII. 3. sz. Hangulat helyzetjelentés 1942. évi június hó 28-tól július 4-ig terjedő időszakról. HL 2. hds. iratai 24. fasc.

266 278./10./I. opk. 42. IX. 14. sz. Hangulatjelentés IX. 1-től 14-ig. HL 2. hds. iratai 24. fasc.

267 Kadosa: 41.

268 Vécsey 1.: 1942. július 18.

IX. Kivonulás

A 2. magyar hadsereg katonái számára az első erőpróba a kivonulás volt. A könnyű hadosztályok több száz, esetenként ezer kilométeres gyalogmenete a meleg, a por és a vízhiány nagyon megerőltető volt. De a háború jeleivel és a partizánveszéllyel is ekkor találkoztak először. A hadvezetés tisztában volt a nehézségekkel, de ez esetben sem állt módjában változtatni rajta. Egy július 3-ai hangulati helyzetjelentés szerint gond, hogy nincs posta, kevés a napi négy cigaretta és újra változatos étel kellene. A gyalogosakat frusztrálja, hogy a mellettük elhaladó gépkocsizók „lekiabálnak” nekik, nyilvánvalóan jobb helyzetben vannak náluk. Ez az élmény nem azt erősíti bennük, hogy a harcoló alakulatok az elsők, a fontosak.²⁶⁹ Július 17-én megint azt jelentik, hogy az egyhangú étkezés és szűkös vízadag gondot jelent, mert a legénység azt hiszi, tisztjeik nem gondoskodnak róluk úgy, mint más csapatoknál.²⁷⁰

Kecskés Péter Pál naplójában részletesen leírta a kivonulás történetét. 1942 áprilisában hívták be, csapattestével²⁷¹ június 26-án indult el vasúton Kiskunfélegyházáról, július 2-án érkeztek meg Resicára. Onnan gyalogmenetben napi átlagban 25-30 kilométert haladtak, de volt 50 kilométeres útszakaszuk is. Július 8-ai feljegyzése alapján kiderül, hogy 600 kilométeres gyalogútra számítottak.²⁷² Július 28-án értek Kurszkba, 26 nap alatt öt pihenővel. A menetről a következőt írja: „Óriási munka volt, csak az tudja, aki végiggyalogolta szerelvénnnyel a hátán, hogy milyen volt. A gyaloglás az ember egész testét igénybe veszi. Első napokban azért fájt a lábunk, mert nem voltunk a menethez szokva, később pedig azért, mert nehéz munka úgy embernek, mint állatnak. Szegény lovak is a hosszú út alatt, melynek kb. 95 %-a volt rossz és nehéz, majd megszakadtak, de azért húztak.”²⁷³ Az út további részét is gyalog tették meg, összesen 960 kilométert. Menet közben az élelmezés megfelelő volt, a napi egyszeri főtt ételt biztosították. A folyóvizet a járványveszély miatt csak forralva ihatták, a kutakat pedig az esetleges mérgezésről félve nem merték használni. Az éjjeli pihenés szabad ég alatt, sátorban történt, lehetőleg erdős területen, hajnalban a menetet általában 2-3 óra körül indították.²⁷⁴ Pihenőt körülbelül öt

269 115./10./I. tü. o. pk. 42. VII. 3. sz. Hangulat helyzetjelentés 1942. évi június hó 28-tól július 4-ig terjedő időről. HL 2. hds. iratai 24. fasc.

270 141./10./I. tü. o. pk. 42. VII. 17. sz. Hangulati helyzetjelentés 1942. VII. 11. – 19-ig terjedő időszakról. HL 2. hds. iratai 24. fasc.

271 IV. hadtest 13. könnyűhadosztály 7. gyalogezred III. zászlóalj.

272 Kecskés: 31.

273 Uo.: 42-43.

274 Mivel az órákat nem állították át, ez ottani időszámítás szerint hajnali 4-5 óra lehetett. Csapó Gábor: 32.

naponként tartottak, ezek a regenerálódás mellett tisztálkodásra, a fegyverzet, ruházat karbantartására szolgáltak, ilyenkor volt istentisztelet is. Nagy esők után előfordult hosszabb pihenő, ilyenkor meg kellett várni, amíg az utak járhatóvá váltak. Kecskések augusztus 14-én Kolbinó térségében érték el a frontvonalat. Naplójában helyenként megrázó közlések ágyazódnak hétköznapi részletekbe, mint például augusztus 7-én: „Ma kaptunk ásványvizet is. Ma kilencen lettek kikötve a századból. Kicsit unalmas a nap, szellemi részből, nincs újság, rádió, olvasnivaló, semmi.”²⁷⁵ Nem közli, mi volt a kikötés oka, úgy utal az eseményre, mint az élet természetes velejárójára. Akárcsak később: „Menetelünk, dohányozni nem szabad. Az egyik honvéd, Antal J. föbe lőtte magát a menetoszlopban. Hajnali 4 h-kor világosodik, megengedik a dohányzást.”²⁷⁶ Nyilván nem érzéketlenségről van szó, a látszólagos részvétlenség a fáradtság, fásultság következménye lehetett.

A menet nehézségeit más naplók is részletesen tárgyalják. Csapó Gábor július 10-én írta: „Rettenetesen fárasztó az út. A lovak sem bírják, sok megszakad. Ott búzlenek az út szélén. De az embernek bírni kell. A por óriási. A sajkában vastagon van a por.” Víz nincs, az élelem kevés: „Eleinte nem ízlett a koszt, de most már mindeki keveselli. Még a sajkát(sic!) is kinyaljuk.” Holtfáradt volt: „Nem is gondoltam, hogy menetközben is lehet aludni. Sajnos már a kimerültségtől menetközben is el-elaludtam. Csak ha rosszul lépek, akkor ébredek fel.”²⁷⁷

Kadosa Pálnak könnyebb dolga volt, ő lóháton ment. Június 27-én írja: „Egyik nap számolatlanul a másikba olvad, s mi csak megyünk, megyünk az orrunk után. Közbeiktatódik egy-egy pihenőnap, mely egyaránt ráfér a legénységre, meg a lovakra is. Az ember még talán jobban bírja ezt a végtelen menetet, mint az állat. Hihetetlen mély a homok, másutt meg vizes, mocsaras terület, mely utóbbin egymás mellé fektetett fatörzseken, gerendákon zötyögünk át. Mennyi munka, mennyi energia van ezekbe az elképzelhetően szaporátlan útépitésekbe befektetve! Mennyien dolgozhatnak rajta, hogyan győzték emberrel s idővel!”²⁷⁸ Június 29-én fölösleges kerülő megtételére kényszerültek: „Ébresztő éjjeli kettőkor, indulás fél négykor. Álmosan botorkálunk a sötétben majd vagy egy órai menet után megállunk. Egyszer csak látjuk, hogy visszafelé jön, s mellettünk az ellenkező irányba megy a zászlóalj eleje. Mint kiderült, naponta váltják egymást az

275 Kecskés: 50-51.

276 Uo.: 53.

277 Csapó Gábor: 12-13.

278 Kadosa: 12.

alezredések a hadosztály vezetésében, a sorra került eltévesztette az irányt. Mi tartalékosok megállapítottuk egymás közt, hogy akadémista korában nem lehetett erőssége a térképolvasás, s azóta sem találta fontosnak hiányos ismereteinek pótlását. Gondolom, megkapta érte a jól megérdemelt fejmosást!”²⁷⁹

A menet idején Kadosa nem csupán a tényekre szorítkozva írt, hanem gondolatait is megörökítette: „Könnyedén írom le a naponta megtett, olyakor nem is olyan nagy távolságokat, de mindegyik mögött szóval alig érzékelhető fáradtság, kimerültség húzódik meg. A nagy meleg, égető nap, mély homoktenger – és teljes felszerelés! Csak néhányan kerülnek honvédeink közül egy-egy napra a felszerelésekkel úgyszólván tömött országos járművekre, a maguk cipelni valójával együtt. Kezdődik az éjjeli ébresztővel, reggeli, besorolás, melyet mindég hosszabb ácsorgás előz meg, indulás, torlódás, újabb ácsorgások, ember és ló lába elsüllyed, erőlködés, nekifeszülés, húzzuk, vonszoljuk magunkat, ellep az izzadság, torkunk kiszárad, így nem csoda, hogy honvédeinken testi-lelki kimerültség jelei láthatók. Én még csak, s tán tisztársaim közül is néhányan ennél nagyobb megpróbáltatásokra, nagyobb emberi teljesítményekre gondolunk, ezzel is erősítjük magunkat, ez visz előre bennünket. Nem egyszer még szegény lovamról is leszállok, s gyalogolok, hogy pihenjen szegény pára. De miképpen erősíthetik magukat a jórészt földműves, paraszt honvédeink? Sem testileg, sem lelkileg nem voltak felkészítve, felerősítve ilyen nagy feladatra. Valamicske árnyékot keresve hát csak elterülnek, ahol egy cseppnyi árnyékot lelnek, de a nagy többségnek ez sem jut, „pihennek” a tűző napon.”²⁸⁰

Derűsebb percekről számol be H. K. hadapród őrmester, aki leírja, hogyan mosott a patakban június 4-én „mint Kukorica Jancsi Iluskája”, és a kemény, négyórás munka után, kisebesedett kézzel megállapította, hogy bár ez nem férfinak való munka: „Ebbe is bele fogunk jönni, mert ez is a háborúhoz kapcsolódik.”²⁸¹ A mosás nehézségeit többen említik, nem annyira „női munka” jellege miatt, hanem mint természetes szükségletet. Sokan szenvedtek attól, ha nem tudták ruháikat tisztán tartani és rendszeresen tisztálkodni. Kecskés is többször írt erről, július 7-én a következőket: „A patak vize a meleg idő ellenére igen hideg, de jól lemosakodunk, ez sokat ér. Kimossuk a ruhákat, szappan is van, igaz, az asszonyok otthon tudom, kinevetnének, ha mutatnánk >>tiszta<< ruháinkat. De nekünk nagyon jó így is, csak valamennyire tiszta legyen.”²⁸²

279 Uo.: 15.

280 Uo.: 19-20.

281 H. K.: 17.

282 Kecskés: 30.

A menet alatt nagyon frusztrálta a magyar legénységet, amikor a gyalogosok mellett német gépesített alakulatok vonultak el. Vámosy József a kivonulás alatti élményeit összegző leírásában is felidézi ezt: „Az egész zászlóalj fáradt volt és mindenkinek fel volt törve a lába. Én magam legtöbbször gyalogoltam, nem akartam a többiek keserűségét még ezzel is fokozni. Ha pedig felültem, Miska nevű lovamat hajtottam, mert a kocsinak a gyaloglás volt a pihenés. Időnkint egy-egy német autóoszlop porzott-viharzott el mellettünk. Rajtuk a német katonák úgy festettek hozzánk képest, mintha most öltöztek volna tisztába. Látszott, hogy csodálkozva nézik a mi „cigánykaravánunkat”. Mintha mindegyikük arcára lett volna írva a gúnyos kérdés: Hogy lehet így háborúzni? 100 kilométereken át gyorsan üldözni az ellenséget? Igazuk volt, sokszor nem értettük mi sem ezt. Mi az előnye a lófogatú kocsinak? A ló sem olcsóbb és nem is gyorsabb még ilyen terepen sem mint az autó.” Sokszor előfordult, hogy a homokban tolni kellett a szekereket. Az egész oszlop felfért volna öt-hat teherautóra, ehelyett 52 lovuk volt és 25 szekerek. „És mennyivel kevesebb ember elég volna, nem kellene ezt a sok román katonát cipelni, akik most kocsisok, de katonának értéktelenek voltak. A német 18-20 éves hadnagyok, előírásosan germán-szőkéek, kék szeműek, világoskék ingükben úgy álltak robogó autójukban, mint egy-egy Hitler. A napi utukat 3-4 óra alatt megtették, míg mi alig aludtunk valamit. Ők amint megérkeztek, a következő percekben állt a tágas sátruk, szólt a rádió, forralták a gyorsforralójukon a teát vagy kávé, és csokoládét. Mi pedig ugyanakkor még nyelvünket lógatva kutyaagoltunk. Önáluk minden katona kapott kincstári vajtartót, gyorsforralót spiritusz kockával; az ennivalójuk kitűnő volt.” Azt írja, jobb volt az élelmezésük, egész marhacsordákat hajtottak el a hódítók jogán, ők viszont legfeljebb csak egy csirkét „szerezhettek”.²⁸³

A megerőltető út után az alakulatok egy részének nem állt rendelkezésére pihenőidő, sokukat a kiérkezés után azonnal harcba vetették.

283 Vámosy: 42.

X. Hídőcsaták

A doni hídőcsaták 1942. július 18. és szeptember 16. között zajlottak: Uriv és Sztorozsevoje körzetében július 18-án, augusztus 10-én és szeptember 9-től 15-ig, Korotojagnál augusztus 7-től 8-ig és 15-17. között, Scsucsje térségében augusztus 9-én és 30-án. A cél a Don nyugati partján kiépített szovjet hídőállások felszámolása volt, ez azonban Urivnál és Scsucsjénél nem járt sikerrel, csak Korotojak és Sztorozsevoje esetében.²⁸⁴ A harcok során a 2. magyar hadsereg súlyos veszteségeket szenvedett: megközelítően 30 000 katonája – nagyrészt gyalogosok – elesett, megsebesült vagy eltűnt. Ez a harcoló alakulatok és a tisztikar létszámát tekintve 20 százalékos veszteséget jelentett.²⁸⁵

A kikerkező katonák szinte átmenet nélkül váltak egy sokmillió hadigépezet részeivé. Érthető, hogy a szerzők nagy teret szenteltek első háborús élményeik leírásának, és a küzdelmek során, a veszteségeket látva és érzékelve az események monumentalitását, gondolataikat, félelmeiket is megörökítették. A hídőcsaták a haditudósítások, beszámolók állandó témáivá is váltak, ezekben természetesen nem a nehézségek és a veszteségek álltak a középpontban. Bogdán József is, aki visszaemlékezésében igen érzékletesen írta le az augusztus eleji harcokat, csak pihent, teherautón szállított utánpótlást említett,²⁸⁶ ezért különösen érdemes a hosszú menet után elcsigázott katonák hősiességét felidézni.

Kecskés Péter Pál alakulatát a Don-Potudan folyók szögletében folyó szovjet támadás megállítására vetették be pihenés nélkül.²⁸⁷ A következő napok harcleírásai a Kecskés-napló legrészletesebb lapjai közé tartoznak, szinte lépésről lépésre és percről percre örökítette meg az eseményeket, egy részét utólag, valószínűleg 18-án. A veszteségek óriásiak voltak, az ő szakaszában heten maradtak, miután kilencen elesetek és heten megsebesültek. Az első nagy megpróbáltatás, a többnapos harc, életveszély után, úgy tűnik, Kecskés Péter Pálnak szüksége volt arra, hogy „kiírja” magából félelmeit, a kiszolgáltatottság érzését. Augusztus 21-én hosszasan elemezte helyzetüket: „Egész nap egész éjjel alig lehet a földözékből mozdulni. Furcsa és nehéz a harctéri élet. A harcos a lyukban, amit ásott magának, berendezkedik, nem tudni, mennyi időt kell ott eltölteni,

284 Sipos 1997: 82-83.

285 Szabó Péter: 155.

286 Bogdán: 16.

287 A 13. könnyűhadosztály kikerkező részei augusztus 15-étől, a korotojaki hídőállásnál kapcsolódtak be a harcokba. A 7/III. zászlóaljat 16-án, az 1. páncéloshadosztály támogatására vetették be. A hídőállás visszafoglalásáért 17-én újraindított német és magyar támadás ismét sikertelen volt. Szabó Péter: 139-141.

rendesen mikor készen van, menni kell tovább. Nem számít, a harctéren az ilyen lyuk többet ér, mint otthon egy emeletes ház. A gödörben élve persze lustálkodásról szó sem lehet, esetleg tűzszünetben megborotválkozni, mosdani, mosni vízhiány és mozgás miatt szó sem lehet. Úgy nézünk ki, mint a cigányok. Egyik gödör a másiktól 8-10 méterre van, mikor tűzszünetek vannak, átkiabálunk egymáshoz, szóval beszélgetünk.”²⁸⁸ Ezután döbbenetes hangulati változást tükröznek Kecskés sorai. Fél attól, hogy nem törődnek velük – ugyanakkor attól is, hogy szerettei megtudják, milyen körülmények között él, harcol: „Délután írtam haza és a húgomnak. Istenem, nem is sejtik, hogy én és a többiek most milyen veszedelemben megyünk, írtam, hogy jól vagyok, mit írjak?” jegyzi fel szeptember 8-án,²⁸⁹ majd 13-án: „Dehogyan is sejtik otthon, hogy mi itten milyen veszedelemben vagyunk, és még hozzá mennyit éhezünk.”²⁹⁰

Különösen érzékletesen írja le Kecskés a harctéri hétköznapiakat például szeptember 7-én: „Lassan telik a délután, ebben a bűzös és langyos vacakban. Délután mi is parancsot kapunk felkészülni, köpenyt a pokrócba behajtani, felszerelni, induláshoz készen állni. Később újabb parancs, miután az eső esik, a köpenyt kivenni a pokrócból és felvenni, a pokrócot pantallérba²⁹¹ csavarni. Mikor készen van, újabb parancs, köpenyt le és bele vissza a pokrócba, közben az eső rendesen esik. Készen vagyunk ezzel is, mikor újabb parancs jön, lepakolni, és sátrat verni. Szakadó esőben ütünk sátrat, mire alábújunk, akkorra bőrig ázunk. Szalmát szerzünk alánk. Újabb parancs, holnap indulunk. Takarodó.” Szeptember 13-án az első vonalban harcolók helyzetét rögzítette: „Kezdünk kimerülni, éjjel-nappal a fokozott figyelés meg a tűz, meg az éhség kimerít lassan bennünket. Egy nap a harc alatt kettőnek számít, mert éjjel is fent kell lenni, sőt még fokozottabb munkát kell végezni, mint nappal, mert éjjel látni sem lehet. Ebédre alighanem megesszük a tartalék adag húskonzervet. Öt napja nem írtam haza és nem kaptunk levelet. Itt éppen lehetne írni, de senki sem továbbítja tőlünk, hiszen felénk sem néz senki. A dohány és cigaretta is elfogyott, szomorú vasárnap. Az éhség rákényszerített a tartalék adag konzerv felbontására és elfogyasztására. Most még jobban kínozik a szomjúság. A szánk széle kicserepesedett, beszélni nemigen beszélünk. Közben a Sztálin-orgonából kaptunk egy sorozatot, itt robbannak mellettünk, szerencsére nem lett semmi bajunk. Nehezen várjuk az estét, vele az ennivalót, na meg a vizet. Akárhogyan is szereznünk kell, mert így nem lehet kibírni

288 Kecskés: 63.

289 Uo.: 76-77.

290 Uo.: 83.

291 Rúd alakba összesodort, összeszíjazott, karikába hajlított, nyakba akasztott katonaköpeny. Bálint Sándor: 267.

tovább. Egy kis csend állott be pillanatnyilag, erőgyűjtés a további küzdelemhez. Nekünk a fejünket sem lehet kidugni, mert rögtön lőnek ránk. A repülőik ismét bombáztak. A vadászgépeink egész alacsonyra szállva géppuskázzák az orosz vonalat. Épp most írom, hogy tűzszünet van, de tovább nem is bírtam folytatni, mert olyan hatalmas aknátűzet kaptunk, itt robbannak közvetlen közöttünk, lehúzódtunk az árok fenekére, de így is betakart földdel bennünket, de szerencsére most bajunk nem lett. Szóráth József²⁹² bajtársunkat, aki kidugta egy kicsit a fejét, rögtön föbe lőtték, azonnal meghalt.”²⁹³

Bárány Dénes az augusztus eleji harcokról írt 15-én és 16-án. Nem érti a vezetés elképzelését, látja, hogy a gyalogság felmorzsolódott, nincs tartalék. A 7-es tüzérekről azt hallották, hogy a bakák visszavonultak, nekik maradniuk kellett, az oroszok arra akarták őket kényszeríteni, hogy lőjék a saját katonáikat. Erre nem voltak hajlandók, ezért kivégezték őket. Nem tudja igaz-e a történet: „Hogy mi az igazság ebből azt nem tudom, de sajnos a látottak és tapasztaltak után el tudom képzelni, hogy nálunk előfordulhatott. Sírni szeretnék és ordítani a keserűségtől, hogy magyar vagyok. Megint hullatjuk vérünket cél és értelem nélkül, s mi is itt fogunk maradni, ezen a kietlen, sivár földön, mert nincs előttünk gyalogság.” Augusztus 16-án azt sérelmezi, hogy nagyon szűk a lőszerkiméret: „Oly szépen és eredményesen működne, ha volna lőszerünk, éreznék, hogy vannak csapataink és repülőink. Mert ezek hiánya deprimálólólag hat a kedélyekre. Sok bűnünket vezekeljük most itt le, azt hiszem.”²⁹⁴

Kadosa: Pál utólag írta az augusztusi napok történetét: „Megvallom, kéthetes késéssel írom e sorokat, mert közben sem időm, sem lehetőségem nem volt az írogatásra, meg sok értelmét sem láttam, erősen megcsökkenvén életben maradásom reménye. Akkor meg minek s kinek? A halál árnyékában egészen megváltozik a földi dolgok értelme, jelentősége, minden átértékelődik, hiábavalóknak tűnnek az addigi álmok, célok erőlködések.”²⁹⁵

Vámosy József augusztus közepén egy jelentésben a következőket írta: „Írtam a légénység lelki és testi állapotáról. Hogy lelkileg a sok csalódástól, testileg a sok nélkülözéstől tönkrement. Tele vagyunk gennyes kiütésekkel, hetek óta nem vethettük le ruhánkat, nincs ivóvíz, mosdani nem tudunk. Lehetetlen, hogy hűen ismerik ezeket az

292 Béke poraikra: 718. A halál ideje itt 1942. 09. 15.

293 Kecskés: 88.

294 Bárány Dénes: 42-43.

295 Kadosa: 30.

állapotokat, mert máskülönbem nem vármának a váltásunkkal.” Azt a választ kapta: tűrjenk, nem tart soká, apáik is tűrtek az első világháborúban.²⁹⁶

X. 2. A kiképzés hiányosságai

A súlyos harcok felszínre hozták a kiképzés legfőbb hiányosságait is: ezek a védelmi harcok idején és a műszaki feladatok megoldásánál váltak nyilvánvalóvá. Bebizonyosodott, hogy nem fordítottak kellő figyelmet a védelemre való felkészülésre, védőállás-építésre, árokszolgálatra.²⁹⁷ Simon Istvánban akkor tudatosult igazán, hogy mennyire más a fegyvernemek feladata és mennyire idegenek egymásnak a módszereik, amikor néhány napot a gyalogosok kiképzésével töltött. A gyalogosok szörnyként tekintenek a harckocsira, a páncéloskatona pedig nem tudja elképzelni, hogy ott hasaljon az árokban naphosszat. Nem sokkal a szovjet támadás előtt, 1943. január 7-én összegezte véleményét: ebben a háborúban nagyon fontos lenne a gyalogosok és a páncélosok együttműködése, a gyalogosok viszont pánikszerűen félnek az ellenség harckocsijától, mert a sajátjukat sem ismerik. Ha pedig együtt harcolnak, akkor azt hiszik, a harckocsi mindent elintéz. Ezt az ellentmondást nem lehetett néhány nap alatt megszüntetni, meg is jegyzi: „...bizony, talán még nem végzetes a mulasztás, de egy kicsit későn jönnek ilyesmire rá.” Szerinte a nyári harcokban sokan haltak meg azért, mert nem ismerte, nem értette meg egymást a két fegyvernem.²⁹⁸

Szucsák Elemér azt kifogásolta, hogy a kiképzésen éles fegyvert alig láttak, nemhogy kipróbálták volna. Nem támadásra, hanem védekezésre képezték őket. Ő részt vett egy hat hetes csízfürdői roham-utászkiképzésen, ahol éles fegyverekkel modern támadó eljárásokat gyakoroltak. Úgy véli, ennek köszönheti életben maradását.²⁹⁹

De nem csupán az éles fegyverekkel való gyakorlás hiányzott. A műszaki kiképzés is hiányos volt, pontosabban a katonák nem mindegyike ismerte föl ennek a jelentőségét. Bognár József visszaemlékezésében utalt arra, hogy a gyalogsági ásó fontosságát csak a harctéren ismerték fel: addig örült, aki nem kapott, mert nem kellett cipelnie.³⁰⁰ Már Oszkinoban tartózkodtak, amikor rájöttek, hogy akár egy-két órai pihenő alatt is érdemes

296 Vámosy: 59.

297 Szabó Péter: 62.

298 Simon: 1943. január 7.

299 Szucsák: 7-8.

300 Bognár 1.: 3.

megásni a lövészteknot, mert a repeszdaraboktól csak az óvta meg a katonákat.³⁰¹ Magyar László is megerősíti, hogy volt, akit alig tudtak rávenni az árok, bunker ásására – az első éjjeli bombázásig. Addig a honvédek azt mondták: „Nem vagyunk vakondokok!”³⁰² Vécsey Béla október 12-én újra a paraszti származású katonák mentalitását bírálta: annyira „...buta, indolens vagy rosszul nevelt, hogy nem lehet vagy nem akarja megérteni, hogy dolgozni kell, hogy minden verítékcseppel tízszer annyi vércseppet takarítunk meg.” Emlékiratában példának hozza a szakszerű olasz állásokat, megjegyezve, hogy nekik kopresszoraik voltak, a magyaroknak meg csak gyalogsági ásók. „Ők miért ismerik azt a gyakorlatot, hogy a védelemben erődíteni is kell?” – tette fel a kérdést.³⁰³

Kadosa Árpád már menet közben megfigyelte a hiányos kiképzés következményeit: „Ismét csak azt kell mondanom, hogy nagyon könnyelműek vagyunk, mindenben csak félmunkát végzünk, semmire sem készülünk fel körültekintően, alaposan. Még ha életünkről van is szó. Nincs köztünk egy szervező, irányító koponya, ki felelősnek érezné magát beosztottjaiért, valamennyiünkért. Ha csak egy ötven fős partizáncsoport jutna be valamiképpen városunkba, éjjel vagy nappal, én, az egyik szakaszparancsnok nem tudom, hogy hol vannak elhelyezve az embereim, hol vannak a fegyverek, lőszer, miképpen harcolhatnánk ellenük, hogy mehetnénk át védekezésből ellentámadásba, miképpen semmisíthetnénk meg őket. Teljesen hiányos a harckiképzésünk. Nyilván csak lödöznénk, amerről a tüzelést észlelnénk, s csak utóbb okulhatnának a túlélők veszteségeikből. Készületlenségünkben, könnyelműségünknek nagy árat fizetnénk.”³⁰⁴

Martin Ferenc augusztus 9-én egy tragikus lovasrohamról emlékezett meg: „Riadó van! Parancs szerint a Halál völgybe kell lovas rohammal előnyomulni és ott védőállást elfoglalni. Már világosodik, mikor odaérünk. Egy kukoricásban felfejlődünk, majd teljes vágtában előre megyünk. Óriási tüzet kapunk a szemközti dombtetőről és mi kitűnő célpontként vágatunk előre egy nagy lankás mezőn. Ostoba parancs volt! Tűzgépek ellen nem lehet lovasrohamot vezényelni.”³⁰⁵ Augusztus 22-én hivatkozik arra, hogy Rátz Tibor főhadnagy, Rátz Jenő³⁰⁶ fia megmutatta neki apja levelét, bizonyítva: „...ezt a hadsereget egyszerűen a veszteség listájára írták.”³⁰⁷

301 Uo.: 19.

302 Magyar László: 48.

303 Vécsey 2.: 56.

304 Kadosa: 11.

305 Martin Ferenc: 27.

306 Rátz Jenő tábornok, 1936-1938 VKF.

307 Martin 31-32.

A harcolók katonák feljegyzései mutatják, hogy hamar felismerték: erejüket és felkészültségüket meghaladó feladat vár rájuk.

XI. A szovjet hadseregről

A katonák felkészítésének egyik fontos eleme az ellenségről alkotott kép kialakítása volt. Erre a vezérkari főnök tudatosan törekedett: „Gyakran volt vendégünk [a várpalotai tanfolyamokon – P. J.] Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke is, aki igen tárgyilagos előadásokat tartott a szovjet hadseregről és az ellenség harcmodoráról, önfeláldozásáról. Részletesen elemezte a gyorsHADtest működését, a veszteségek okait, és óvott mindnyájunkat a derűlátástól, vagyis kertelés nélkül értésünkre adta, hogy nem >>bevonulásban<< fogunk részt venni, hanem igen komoly és nehéz harcok várnak majd ránk.”³⁰⁸ Ugyancsak a reális kép kialakítását szolgálta például „A folyó háború tapasztalatainak ismertetése”³⁰⁹ című kiadvány is. Mégis nagyon sok forrás azt tanúsítja, hogy sokan irreális elképzelésekkel érkeztek ki a harctérre és – bizonyára ismerethiányból, előítéletekből faladó – optimizmus jellemezte őket. Bár a szovjet haderőt a magyar katonai vezetés nem becsülte le, a 2. magyar hadsereg kivonuló katonáinak naplói azt tükrözik, hogy ők – vagy a propaganda hatására vagy reményeikre hagyatkozva – másképpen gondolták. Fanatizáltak és rosszul ellátottnak tartották a szovjet katonákat, tökéletlennek fegyvereiket. Érthető, hogy a propaganda ezt a képet igyekezett erősíteni, viszont ennek következményeként történhetett meg, hogy az ellenséggel való tartós szembesülés során a katonák megdöbbenve tapasztalták bizonyos állítások ellenkezőjét.

Bognár József visszaemlékezésében azt állítja, a kiképzés során csak az ellenfél lebecsüléséről szóltak, fegyvereiket is ócsárolták.³¹⁰ Tormácssy-Szávits Sándor 1942. szeptember 10-én Heszlényi József altábornagyot idézi, aki a kivonulás előtt, Kecskeméten a következőket közölte velük: „A tisztikar és a legénység erkölcsi és ütőképesség megvilágítása végett: a szovjet hadsereg egyenlő a semmivel. Mint már megvert haderőt ismertette, továbbá szerinte, szószerint idézem: japán beavatkozása a szovjet elleni háborúba csak napok kérdése és nekünk jut osztályrészül az utolsó kegyelemdöfést megadni.”³¹¹ Bak András leitatott és kancsukával, sortúzzal támadásra hajtott orosz tömegekről ír.³¹² Vámosy József visszaemlékezésében felidézi, hogy 1942 júniusában, amikor először hallottak éneklést az orosz oldalról, még nem tudták, hogy támadás előtt jó

308 Szabó Péter idézi Rózsa Gyula harctéri emlékeiből (a szerő tulajdonában). Szabó Péter: 63.

309 VKF 1942. 4. o. A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. HL VKF iratok. 58 800/el.

310 Bognár 1.: 19.

311 Tormácssy-Szávits: 1.

312 Bak András: 3.

vacsorát adnak a katonáknak, kapnak vodkát is, majd: „Hajnalban, mámorosan akkor sűrű sorokban kész nekiindulni a mi géppuskáinknak.”³¹³

A kinti tapasztalatok leírásában gyakran esik szó az orosz mesterlövészekről. A fejlődések és a pontos aknatalálatok keltették a legnagyobb félelmet a magyarokban. Kecskés Péter Pál több ízben leírja, hogy a lövészárokban nem lehetett fölállni, mert a vigyázatlanok azonnal fejlődést kaptak.³¹⁴ Martin Ferenc július 16-án írt a témáról, majd másnap megemlítette, hogy az orosz mesterlövészek lelőttek egy elbámészkodó magyar katonát.³¹⁵ Állításaikat Polgár János is megerősíti: „Nagyon pontosan lőttek aknavetővel még egyes emberre is.”³¹⁶ Bognár József augusztus végén hasonlót tapasztalt: „Tényként állapítottuk meg, hogy a szovjet tüzérség hihetetlen pontossággal lő. Azt a tűzhelyet, ahol a konzervet melegítették, szinte száz százalékosan telibe találták. Ezt a precizitásukat a háború során többször is kellett tapasztalnunk.”³¹⁷ Kristóf János július 25-én hoz egy példát a magyar hadsereg helyzetére. Az egyik szakaszparancsnokot felelősségre vonták, mert az az ellenség visszaverésére „elpazarolt” 1500 golyót. „A mi vonalainkban senki nem mutatkozhatott nappal még a peremvonal mögött sem, mert odaát a fák tetejéről távcsöves puskával azonnal lelőtték. Mi ezt nem tehattük, mert a távcsöves puskát csak hírből ismertük. Az oroszok is napoztak a túloldalon a szemünk láttára, de a mi rossz puskáink el sem hordtak adáig. Már engedelmet kérek 1914-beli karabélyokkal és lövegekkel, mint amilyen a mi lövegünk volt, pontosan csak közlelől verebekre lehetett lőni. Ha nálunk egy jármű elakadt és az orosz tüzérfigyelőből ezt látták, ágyúvak kezdtek lőni.” Ők viszont arra kényszerültek, hogy telefonon engedélyt kérjenek tüzelés előtt – mire azt megkapták, a cél sokszor eltűnt.³¹⁸ Ez lehetett az oka annak, hogy Magyar László hitelt adott egy valószerűtlen feltételezésnek, nem tudván mással magyarázni, hogy augusztusban nehézfegyvereiket és lövegeiket is pontosan „lefogták” az oroszok. Szerinte még a gyerekek is ismerték a tájoló használatát, a tehénpásztorok pedig a tehén hüvelyében továbbították az információkat.³¹⁹

A katonák egyre biztosabbak lettek abban is, hogy a Szovjetuniónak vannak még tartalékai. Bárány Dénes nem becsülte le a szovjet erőket: „vígán élnek, jól bírják, óriási az ország és kimeríthetetlenek a természeti tartalékai. Nélkülözni meg megtanultak

313 Vámosy: 22.

314 Kecskés: 65., 69., 80., 84.

315 Martin Ferenc: 22-23.

316 Polgár: 10.

317 Bognár 2.: 34.

318 Kristóf János: 46.

történelmük folyamán.”³²⁰ Kadosa Árpád 1942 augusztusában jegyezte meg: „Én ugyan nem sokat látok az egészből, nem is tudom úgy megítélni, mint egy hivatásos katona, de talán mint „kívülálló”, részrehajlás nélkül. Tehát: az oroszok fegyverzetükkel, tüzerejükkel el nem képzelt túlerőben vannak velünk szemben. Ezt nem hittem volna! Nincs a Sztálin-organákkal felérő ellencsapásunk, kiválóak a tankjaik, s teljes a légi fölényük, legalábbis a mi arcvonalunkon. Vajon hol vannak a mi illetve a németek gépei?”³²¹ Kismarjay-Kiss Tiborék találtak egy ládát, cirill betűs felirattal: „Lőszerez ne takarékoskodj!”... Ekkor érezte meg, milyen reménytelen hátrányban vannak a szovjet katonákkal szemben.”³²²

Bár az 1945 után keletkezett emlékiratok esetében óvatosan kell kezelni a szovjet hadsereggel kapcsolatos megállapításokat, a naplók is megerősítik, amit Lajtos Árpád írt: „Szeptember végéig szétfoslott minden korábbi esetleges illúzó és bizalom, beköszöntött a (nyíltan be nem vallott) félelem a szovjet hadseregtől, annak ereje, elszántsága és nagyobb harcértéke folytán.”³²³ Ennek olyan jelei is voltak, amelyet például Csapó Gábor örökített meg naplójában. Júliusban, egy ütközet után a rozsföldön ott maradtak az elesett oroszok katonák holtteste, nem tudták őket elvinni. De megjegyezte: „A későbbiekben tapasztaltuk, hogy az oroszok majdnem lehetetlen helyzetben is visszavitték halottjaikat és sebesültjeiket. Sajnos ezt a mieinknél nem lehetett tapasztalni.”³²⁴ Általánosítani nem lehet ezt a véleményt, de megjegyzendő, hogy van példa hasonló vélekedésre.

Simon István az orosz gyalogságot nem érti, mitől olyan szívósak: „Miért tart ki a végletekig? Keresztülmegy rajta a harckocsi és nem tágít. Utolsó pillanatban is rálő. Vagy buták, vagy részek, vagy fanatizáltak, vagy hátulról is kényszerítik őket.” Ezt, mint a szovjet hadseregvezetés kegyetlenségének példáját, többen megjegyezték – mint ahogy esetenként azt is, amikor a magyar katonákat igyekeztek hasonló eszközökkel harcba kényszeríteni, visszafordítani.”³²⁵

319 Magyar László: 53.

320 Bárány Dénes: 70.

321 Kadosa: 40-41.

322 Kismarjay-Kiss: 18.

323 Lajtos: 27.

324 Csapó Gábor: 18.

325 Hadácsy Rezső az 1943 januári áttörés időszakából idéz fel egy esetet, amikor állítása szerint 1943. január 15-én a III. hadtest 6. és 9. könnyű hadosztályai özönlöttek visszafelé: „Kovács, a vezérkar főnöke magánkívül ordította a telefonba: >>Nem tudtok elég mészárosok lenni!<< Ezt a szégyenteljes kijelentést egy hadsereg vezérkari főnökének szájából – példátlan a hadtörténelemben.” Hadácsy: 58. Ha Hadácsy túloz is vagy téved, találkozhatunk a forrásokban olyan példákkal, melyek megerősítik a tényt: a magyar alakulatoknál is előfordult, hogy erőszakkal kényszerítettek harcba katonákat. Ld.: Somorjai: 85., Bognár 1.: 23.

Vámosy József a lövegeket húzó traktorokra utalva így nyilatkozott: „Most már értettük, hogy milyen célt szolgált a szovjet ötéves tervben megvalósított mezőgazdasági motorizálás.”³²⁶ Ez a megjegyzés utólag is a kor felfogását tükrözi, azt a feltételezést, hogy a Szovetunió minden fejlesztése háborús célt szolgált. Sárdos István viszont követendő példának írta, hogy az oroszok szánon húzták az ágyút. Saját tüzérségünknek lovakkal kellett volna télen mozgatni az ágyút, de nem lehetett, mert az lefagyott, és a lovakat egyébként is istállókba kellett vinni teleltetni. Az oroszok viszont a traktorral vontatott ágyú után kötötték a löszeres szánt és a személyzet számára egy fűtött faházat is szántalpon.³²⁷

Több szerző utalt arra, hogy az oroszok fegyverei is jobbak voltak, mint amire számítottak. Vécsey Béla megállapította, hogy a magyar fegyverek komplikáltabbak – de emiatt hamar tönkremennek, míg az oroszoké primitív, de működőképes. Szucsák Elemér a magyar és a szovjet aknavetőket hasonlította össze. A magyar lőtávolsága 2-3 km volt, az oroszé 5. „Az oroszoknak egyik legjobban bevált veszedelmes fegyvere éppen az aknavető volt.” – írta. Megjegyezte, hogy az orosz fegyvereket lebecsülték, a magyaroké azonban hiába volt jobban kezelt, ha befagyott a hidegben. Gépfegyvereik már egy kis portól is működésképtelenné váltak.³²⁸ Hasonló a véleményt jegyez Kristóf János szeptember 21-én: az orosz fegyverek durvák, otromba kivitelűek, a saját gyártmányúak komplikáltak és érzékenyek – az oroszoké a sárban is működik, a sajátjának elég egy homokszem, és tönkremegy.³²⁹

A fegyverek kapcsán keserű szavakban fogalmazta meg véleményét Bárány Dénes: „Hát valóban odadobták ezt a társaságot a politikának? Hát 5/8-os löveggel szabad 1942-ben harcbaküldeni ép egészséges embereket mikor T 34-esek szaladgálnak körülöttünk? Manyóék rálöttek egyre előírás szerint, még hozzá a futószerkezetét találták el, a harckocsi észre sem vette s ez volt a szerencséjük – különben betaposta volna őket a földbe, mint a mellettük lévő légvédelmi ágyút! Bodza-puskával akarunk madarat löni?”³³⁰

326 Vámosy: 38.

327 Sárdos: 15.

328 Szucsák: 78.

329 Kristóf: 37.

330 Bárány: 63.

XII. 1. Az 1942 őszi változások

1942 őszétől változott, egyértelműbbé és rosszabbá vált a helyzet. Az augusztusi és a szeptemberi harcok után, a veszteségek és a további harctéri szolgálat tudatában sok tiszt újragondolta a katonákkal kapcsolatos problémákat is. Az ősz folyamán az esetek és sebesültek pótlására kiérkezettekkel kapcsolatban súlyos kifogásokat fogalmaztak meg.

Simon István október 26-án az Egyedül Vagyunk egyik vezércikkében a magyar tisztek hősiességéről, a magyar baka – az ősmagyar paraszt – nemes tulajdonságairól olvasott. Igaznak tartja, de nem érti miért kell fellengzős, ömlengő stílusban írni a valóságról. Aznap a kiérkezettekről is írt: szerinte a páncélosokhoz analfabétákat küldtek, „öreg póttartalékosokat” – Simon szerint silány embereket, akikkel nehéz lesz helytállni. Szidja az otthoni kiképzőket: „...kiküldtek egy diliset is. Azt mondják, jó az meghalni. [...] Az ilyen lelkiismeretlen emberek a haza gyilkosai és elősdierei.” – állapítja meg. Október 29-én megint visszatér a cikkekre, idézi és újra kritizálja a szerző stílusát, mert az a „pirosnadrágos huszárról” azt írta, varjúlesnek nézte a háborút. Azért háborodott föl, mert a cikk hamis képet közvetít: a katonák tisztában vannak a veszéllyel, nem tekintik játéknak a háborút. Ugyancsak az újság kapcsán, 29-én, a finnekről olvasva írja, hogy azok katonáiknak a legjobbat adják – nem úgy mint nálunk, ahol az a szemlélet, hogy a rossz is jó kintre. Ez tulajdonképpen az egyik tipikus reakció az őszi változásokra. A továbbiakban a kiképzés rendjét gondolja végig, és azokat a változásokat, amelyekre szerint szükség lenne. A műveltség, a kultúra hiánya az oka szerinte annak a szemléletnek, hogy a katonának nincs szüksége kényelemre, törődésre. Véleménye szerint minden laktanyába kellene egy sportcsarnok, társalgó, zuhanyozós mosdók. Most 30-40-en alszanak egy kis szobában. Megállapítja: „A hatalom iszonyodik a kaszárnyától és undorral gondol az ottani kellékekre. [...] Vagy nem tudják, vagy nem akarják felemelni a magyar népet. Mert éppen ez a három év volna alkalmas arra, hogy megfelelő helyen megtanítanák a magyar nép egyszerű fiait a társalgás és fehér asztalnál való viselkedés módjára.”³³¹

Más gondolatok megfogalmazására készíti ez a helyzet Vécsey Bélát. Szeptember 25-én az első és a második világháború katonáit hasonlítja össze. Nincs tekintettel a trianoni döntés katonai rendelkezéseire, olyasmit is számonkér, amin a politikai vezetésnek nem állt módjában változtatni: „Furcsa a mi magyarunk, hazudik, lop, rabol, lusta, nem akar dolgozni, csak egész nap enne, aludna és vakaródná. A világháború óta nagyon sokat

331 Simon: 1942. október 26. és 29.

süllyedt erkölcsében a fajtám. Sajnos ezzel szemben a muszka inkább emelkedett és állati ösztöneivel rendszerint megtalálja a helyes utat, módot a harcban. Ja, nekünk kellett fölényes kultúra, tanyasi iskola, ahelyett, hogy a honvédség felszerelésére fordították volna a pénzt. Na meg is látszik rajtunk, alig van fegyverünk, ami itt megfelel, az aknavető jó, de viszont annyit van használva, hogy már mind tönkrement és így tovább.”³³²

Vámosy József azt sérelmezi, hogy mindössze másfél napra volt lőszerük, de az az orosz támadáskor fél óra alatt elfogyott., pótlásért „úgy kellett könyörögni”.³³³ Úgy érezték, magukra hagyták őket: „Nem kaptunk segítséget, pedig már jó párszor látszott egész valószínűnek, hogy nem bírjuk vonalainkat tartani. Menthetetlenül elveszett volna akkor az egész ezred, lehet, hogy a hadosztály is parancsnokostul, egészségügyi oszlopostul együtt. Vonalunk itt félkörben az ellenség állásába ékelődött. Csak magunkra számíthattunk, és néha az volt az érzésünk, hogy nem is akarnak segíteni.”³³⁴

XII. 2. Téli előkészületek

Mint arra többször utaltam, a harctéren az egyik nagy csalódást az jelentette a tavasszal bevonultak számára, hogy ősszel kiderült: nem mehetnek haza. Legtöbben szeptember-október folyamán, a téli szállások kiépítésekor döbrentek rá, hogy nem váltják fel őket. A november elejéig kitartó enyhe idő hirtelen, 5-6-a táján romlott el, tartós havazás kezdődött, beállt a tél. A szeptember közepéig tartó hídfőcsaták után így másfél hónap állt rendelkezésre, hogy a téli állásokat megépítsék, élelmiszert, világító és fűtőanyagot, és egyéb készleteket halmozzanak fel. A parancsnokok ekkor már tisztában voltak azzal, hogy a nyáron is akadozó ellátás a téli hidegben szinte megoldhatatlan feladattá válik.

Már szeptember folyamán részletes utasítás született arra vonatkozóan, hogyan kell megszervezni a téli védőállások kiépítését. Ehhez orosz munkásszázadok és a polgári lakosság igénybevételét is tevezték.³³⁵ A bunkerek elkészítése több nehézségbe ütközött. Nem állt rendelkezésre elegendő építőanyag és több forrás is utal arra, milyen nehéz volt a katonákat munkába állítani. A pótlással újabb munkaszolgálatos alakulatok érkeztek, de így is nehezen haladt az építkezés. Miskey Zoltán alezredes harctudósítása

332 Vécsey 1.

333 Vámosy: 22.

334 Uo. 27.

335 Don-állás kiépítésére kiegészítő intézkedés. 882/2. hds. II. 42. 7. 24. Főszállásmesteri iratok. 2. hds. iratai 15. fasc.

következőképpen vázolja a helyzetet: „A szeptemberi harcok után 60-70 puskás csatár maradt egy-egy alosztálynál. Ezekkel kilométeres harcárkokat, óvóhelyeket, összekötő árkokat stb. kellett igen rövid idő alatt kiásni nagyrészt nehezen csákányozható krétakőzetben, ugyanakkor a nagyon éber figyelőszolgálat, a később bekövetkező hóviharak nyomán napokon át tartó hólapátolás a legénység erőállapotát teljesen tönkretette. Naponta 4-5 óra pihenő jutott egy embernek, de ezalatt sem tudott aludni, mert a tetvek rágták. A hólapátolásban kimelegedett test gőze megolvasztotta a köpenyre hullott havat, majd csonttá fagyasztotta azt a jeges hóvihar a munkát azonnal követő figyelőszolgálat alatt. Jöttek a vesegyulladásos, hűléses megbetegedések és szinte a legénység szeme láttára a végkimerüléssel halálesetek. [...] Novembertől kezdve az éjszakák mindjobban hosszabbodtak, s ezzel a figyelő szolgálat erősen megnehezedett. Végül a nap 24 órájából 15-16 órát töltöttünk sötétben a legminimálisabb világító anyag kiszabattal mellett. A legyengült testi állapot mellett mindezek a körülmények az emberek lelkiületére is erősen hatottak, az alsóbb parancsnokoknak mindent el kellett követni, hogy a néha bizony nyomott hangulatot ellensúlyozni tudják.”³³⁶ Nagyon sok múlott szerinte a tiszteken, akik ha gondoskodtak a legénységről és példát mutattak, sikerrel tartották össze a csapatokat.

Már a nyári naplófeljegyzések bizonyítják, hogy a katonák sokáig főlöszegesnek érezték a védőállások készítését. Véleményüket erősítette az a harctéri helyzetből adódó tény, hogy sokszor ott kellett hagyniuk kész, kiépített állásaikat. Hamza Tibor július 25-én a következő megjegyzést tette: „A magas parancsnokság gondoskodik róla, hogy a baka ne pihenje ki magát. Minden nap más elgondolás alapján kell fedezéket építeni.”

Vécsey Béla nagyon részletesen foglalkozott a téli előkészületek leírásával. Szeptember 10-én, amikor még folyt a harc, a napló szerint neki továbbra is az volt a legnagyobb gondja, hogyan teremtsen elő a faszénnek való fát a téli tüzeléshez és a vasat, mert sem szöveget, sem ácskapcsot nem kapnak az állásépítéshez: „Itt mindent magának kell az embernek előteremteni. Élelem, lótap, építő, tűzifa, ácskapocs, vas, stb.” Úgy látja, „teljes a részvétlenség az első vonalbeliekkel szemben.”³³⁷ Szeptember 17-én naplójában lerajzolta a bunker metszetét, később szakszerű, kritikus megjegyzéseket tett az állások kiépítésével kapcsolatban. Szeptember 26-án egy mocsár áthidalását ellenőrizte. Nehezen ment a földmunka, mert a tiszteknek em volt gyakorlatuk abban, hogyan állítsák munkába

³³⁶ Miskey Zoltán harcjelentése január 14-ig. VKF 1943. 4. o. 20. ho. 14. gy. e. és 46/I. zlj. HL 2. hds. iratai 28. fasc.

³³⁷ Vécsey 1.: 1942. szeptember 12.

az embereket – akik Vécsey szerint lusták és nincs megfelelő szerszámuk sem. De nem ezt tartja a legnagyobb bajnak, hanem a következőt: „...főleg buták, mert nem tudják vagy nem akarják megérteni, hogy az állás erősségétől függ jövőendő sorsuk, különösen a télen. De hát a mi bakánk kultúrlény a’la Hóman,³³⁸ és azt hiszi, hogy mindegyiküket ki kell szolgálni.” Szeptember 27-én és október 5-én újra hosszan írt arról, milyen nehéz átgondoltan tervezni és az ésszerű terveket végrehajtani. Kétségtelen, hogy Vécsey naplójában gyakran szerepelnek indulatos, meggondolatlan kijelentések is – különösen a legénységgel kapcsolatban – de az is, hogy igen lelkiismeretes parancsnok volt.

Kiss József is azt sérelmezte, hogy a téli állások kiépítéséhez alapvető anyagok nem álltak rendelkezésre, ezért ahol lehetett, fát termeltek ki, de néhány falu faházait is elbontották. A műszaki alakulatok nem mentek ki hozzájuk, volt elég dolguk az ezrednél, ezért ők építették ki az állásokat és a futóárkokat.³³⁹ Koppányi Sebestyén is az anyaghiányt emeli ki: fel kellett készülni a téli állások kiépítésére, de nem volt anyag, főként a fa hiányzott. László János emellett például a samott hiányát említi: hiába volt rajkályhájuk, nem tudtak vele fűteni.³⁴⁰ A fűtés akkor is problémát jelenthetett, ha a katonák házában szállásolták el magukat. Sárdos István leír egy esetet, amihez hasonló másokkal is megtörtént: Amikor november 7-én leesett az első hó és elkezdtek erősebben fűteni, sok füstelvezető farönk kigyulladt. Az oroszok ugyanis a kemencéből a füstöt a folyosóra egy hosszában kivájt farönkön át vezették el, és csak kis kalóriájú trágyatéglákkal fűtöttek. A fa annak a hőjét kibírta, de a magyarok fából, egyebekből rakott tüzet nem.³⁴¹ Sárdos gyakorlati érzéke másban is megnyilvánult: a szálláskészítésnél azért volt előnyben, mert még a nyáron szerzett egy ablakot és egy szánkót, ezért náluk világos volt.³⁴²

A télre való felkészülés része volt az élelmiszerek beszerzése, tárolása is.³⁴³ A harctéri naplók nagyobb terjedelemben tárgyalják a kérdést, a memoárok rövidebben. Csapó Gábor naplójában megörökíti a munkákat: „Az egész hadsereg készül a télre. A muszosok kaszálják a megszáradt gabonát és kocsival hordják be. Az elfogott és megnyúzott birkák bőrét próbálják kikészíteni, több-kevesebb sikerrel. Mindegyik embernek van van valamilyen receptje. Én is szereztem kecskebőrt, elég jól sikerült a

338 Hóman Bálint történész, politikus, 1932-1942 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

339 Kiss József: 65.

340 László János: 1942. november 12.

341 Hasonló esetet ír le Eisenbarth: 56.

342 Sárdos: 33-34.

343 Élelmiszer, lótap, termés és anyagjárandósági cikkek télire való tárolása. 2. sz. m. a 1070./VII. hdt. szmstr. 42. VIII. 17. számhoz. 2. hds. iratai 24. fasc.

kikészítése. Bekecset csináltam belőle, csak az nem olyan meleg, mint a birkabőr.³⁴⁴ November 3-án azt írta, hogy a hónap elején még jó idő volt, majd részletezi a tél beálltának jeleit: „Másodikán hideg lett és esett az eső. A víz ráfagyott mindenre. Oly káprázatos szép volt minden, mint valami tündérmesében. Minden úgy nézett ki, mintha csillogó üvegkristály lenne.” A föld olyan lett, mint a korcsolyapálya, nagyokat estek rajta, majd 3-án már esett a hó. „Még a fa is meg van fagyva, ezért nagyon nehéz hasogatni, „kidobja” a baltát.” Esténként fél deci pálinkát is kaptak, „...ha véletlenül elmarad, ölni tudnának érte az emberek”.³⁴⁵

Vécsey Béla naplójában részletezi a téli felkészülés nehézségeit. Augusztus 16-án már feljegyezte: „Máma kijött egy hosszú parancs a téli berendezkedésekre, de sem anyagot, sem munkaerőt, sem szerelő szakmunkást nem adnak hozzá.” Szeptember 6-án tököst szedtetett a legénységnek: „Sajnos, de így kell összeszedni a legénység részére az étkezést, soha nem mertem volna ezt elhinni, ha nem magam látnám. Mi lesz itt a télen?” Másnap-harmadnap arról ír, mennyire nehéz rávenni a katonákat a burgonyszedésre, pedig a saját élelmezésüket kellen biztosítani.³⁴⁶

Szucsák Elemér zászlóaljparancsnoka az első világháborúban harcolt az orosz fronton volt, így voltak tapasztalatai. Készült a télre, mert tudta, a téli holmi tavaszra ér majd ki. Takarókat, bundát, kabátot, szőröcsizmát, szamovárokat gyűjtetett. Meggyet aszaltak, mindent felhasználtak, amit tudtak. Szénát is gyűjtöttek, faszemet csináltak. Azután minden Belogoriban maradt, amikor október végén áthelyezték őket Márkiba.³⁴⁷ November elején jött az orosz tél, a téli felszerelés nem. Pókhálókony volt már a posztóruhájuk, tönkrement az utászcsizmájuk. Csak december elején kaptak téli kesztyűt és báránybőr sapkát, közepén hét nemezcsizmát ötven emberre, de a kapott báránybőr bekecsek, kesztyűk nyersegek voltak, bűdösek.³⁴⁸

Bognár József visszaemlékezésében azt írta, Vass Béla főhadnagy vezetésével ők is betakarították, amit csak lehetett: a krumplit és a napraforgót; a rozsot megőrölték. De azzal folytatta, hogy a főhadnagy is „kész” lett télre: 60 év körüli tartalékos tiszt volt, aki részt vett az első világháborúban is, ezért tudta, hogy mi vár rájuk télen.³⁴⁹

344 Csapó Gábor: 1942. október 15.

345 Uo.: 1942. november 3.

346 Vécsey I.: 1942. szeptember 6-7.

347 Szucsák: 30.

348 Uo.: 70.

349 Bognár I.: 54-44.

Simon István december 9-én a beszerzési nehézségeket vázolta: az állandó hófúvások miatt járhatatlanok az utak, pedig rendszeresen takarítják őket. Akadozik az utánpótlás, rövid távon pánje-fogatokkal megoldható, de nagyobb távra gépkocsi kellene. Az ő kilenc gépjárművükből három nagyjavításon volt a motorok elhasználódása miatt, egyet elvezényeltek, öt maradt. De ebből egynek leszakadtak a hátsó kereket rögzítő csavarjai. Másnap egy teherkocsi visszament az emberekért és anyagért. A nehézségeket fokozta, hogy további meghibásodások is történtek: „Ezek közül a Botondnak odamenet eltörték a rugólapjai, elkopott a kuplungja. Három elment, negyedik napja nem jött vissza, elakadt, nyolc harckocsival indultak el Kruglojéről és hat ért be. Egy üzemképtelen maradt. Szinte képtelenség fenntartani a forgalmat.”

XII. 3. Egészségügyi helyzet

A bunkerélet próbára tette a katonákat. A megterhelés és az ellátatlanság következtében – mint arra az idézett harcjelentés is utalt – romlott a katonák egészségi és lelkiállapota. Simon István naplójában hosszan írt a helyzetről. November 6-án már feljegyezte, hogy bármilyen szegények is az oroszok, mindnek van bundája, az ő katonáinak viszont rongyos a fehéreneműje, nincs téli ruhájuk, lábbelijük. [...] December 18-án írja a következőket: „Nagyon rossz állapotban vannak. Lesoványodottak, gyengék, ápolatlanok, kedvetlenek. [...] 20-án kiegészíti véleményét, leírva, nem emberi, amit az első vonalban lévők elszenvednek: „Most láttam, hogy a legnehezebb feladatot és a háború súlyát a gyalogosok viselik, bár az elismerésből korántsem kapnak annyit. [...] És mikor ezeket végignézttem, szerettem volna a mocskos pofájú riportereket ideráncigálni, hogy itt beszélj, ne a terített asztal mellett! Itt mondj olyan szépeket, ha tudsz. Itt, ahol bokáig vízben élnek és ahol egy silány lyukban 12 ember kucorog. Ahol egy félkilós fadarab az egész napi tüzelő. És ahol olyan rossz koszton élnek, hogy biztosan nem enne meg odahaza senki.” Végül ő is megjegyezte: amikor kis híján kész lett a téli szállás, jött a hír, hogy elmennek onnan.

Vécsey Béla naplója szerint már szeptemberben jelezte a problémákat: „Utána megcsináltam az első hangulatjelentést, hát goromba őszinteséggel megírtam mindent, hogy a koszt gyalázatos, a kenyér ehetetlen, a légénység 80 százalékának nincsen köpenye, pokróca, sátorlapja, hiányzik a második rend fehérenemű, a légénység 40 százaléka rühes, a 80 százaléka tetves, és ezt mind karba tett kézzel kell nézni, mert az intézkedések már az

én hatáskörömet messze túlhaladják. Ebéd sült burgonya vajjal (jó hogy még van) vacsora babfőzelék. De hideg van, már mindenütt fázik az ember, mi lesz itt télen?”³⁵⁰ Másnap hozzátette: „... és most már el lehet képzelni, milyen remek harcosok ezek az éhező, tetves, rühes és fázó honvédek.”

Vécsey a frontélet nehézségeit olyan kérdésekben is tárgyalta, melyekre a szerzők közül kevesen tértek ki. Október 2-án arról írt, hogy fürdőt is csináltatott, benzines hordókból vízmelegítőt és kádat készíttetett. November 1-jén a harcelőőrsig ment ellenőrizni, ahová egy karpaszományos szakasz volt kirendelve. „Valami kihajtotta” – és a következőt tapasztalta: „...találtam is ott disznóságot, az egész állás csupa piszok, a figyelő helyek környéke össze van tojva és pisálva. Ezek a karpaszományosok olyan gyávák, hogy még a bunker ajtajába is betojnak akkor, amikor van rendesen elkerített latrinájuk. Egyik figyelő helyen találtam vagy 600 kilótt hüvelyt, amit a szerencsétlen figyelő egy éjszaka lőtt ki.” Emlékiratában azt is részletezi, mit jelentett a WC szempontjából a hideg: „1943. II. 21. ... Csak a WC kérdést lehetne valahogyan megoldani. Először a meztelen testen nagyon hideg, másodszor befúj a szél a lukon, harmadszor mindig valami odafigy a [...]. Negyedszer ennek következtében az ember sietni akar, minek megint az aranyérbibújás a következménye, tehát mindenképpen baj van vele.”³⁵¹

Kiss József visszaemlékezésében az egészségügyi helyzetet a következőképpen vázolja: „Ilyen silány élelmezés mellett nem lehet csodálkozni, hogy az emberek lesoványodtak, elgyengültek és ellenállóképességük a legkisebb lett. Ezért is nagyon sok volt a beteg, akiket egészségügyi intézményekbe kellett volna szállítani, feljavítani, gyógyszeres kezelésben részesíteni. Az emberek hamar megfáztak, nagyon sok volt a hűléses betegség és sokan estek sárgaságba. De soknak keletkezett testén furunkulus, kelés és egyéb kiütéses betegség, melyhez megfelelő gyógyszer sem állt rendelkezésre.”³⁵² Kovács Károly visszaemlékezése is megerősíti az állításokat: november végén már félóránként váltották egymást az őrségben, mert többet nem lehetett az ő ruházatukban kibírni. Az egész napi ételmezt megették egyszerre, mert kevés volt. Kínjukban életveszélyes módon szereztek, amit tudtak, például az elaknásított kenderföldről kendermagot, azt pirították. Tisztálkodni, borotválkozni a vízhiány és a hideg miatt már nem lehetett. Neki a vitaminhiány és a hiányos tisztálkodás miatt furunkulusai lettek.

350 Vécsey 1.: 1942. szeptember 15.

351 Vécsey 2:

352 Kiss József: 65.

Teljesen kimerültek, mert éjjel a váltások miatt nem tudtak aludni. Volt, aki menetelés közben, végelgyengülés következtében halt meg.³⁵³

XII. 4. Pótlás

E kérdés tárgyalásánál általános jellemzője, hogy a katonák értetlenül álltak az előtt, hogy jóformán nincs felváltás csak pótlás, és a kikerkező honvédeknek hiányos a felszerelése. Érzékelték a hadsereg ellátásával, feltöltésével kapcsolatban bekövetkezett változást és a maguk módján értelmezték a jelenséget.

Lajtos Árpád szeptember 4-ére datálva megjegyezte: „A többiek, tisztek (tartalékosok), legénység, mind meg vannak győződve, hogy a telet már otthon töltjük. Csak kereskedői észjárás kellene hozzá, hogy rájöjjenek, nem gyalogoltatnak 1000 kilométert, hogy egy-két hónap után hazavigyenek bennünket. A tisztek így aztán nem is élesztik a legénység harci kedvét. Pedig csalódní fognak. Jó, ha 1943. telére hazakerülünk. Addig pedig, hátratekintve és folyton a felváltást várva, nem tudom, hogyan oldjuk meg a védelmet.”³⁵⁴

Horváth Gyula szerint katonák kiképzése a modern hadviselésnek megfelelő volt, de hiányoztak annak anyagi feltételei, a megfelelő felszerelés és ruha is. Akik 1942 novemberében a kintieket leváltani³⁵⁵ indultak, sem fegyvert sem téli ruhát nem kaptak. Felszerelésük egy rend posztóruha, bakancs, sapka, puska vagy pisztoly volt 10 tölténnyel. Köpenyt, kenyérzsákot, és egy téli takarót kaptak ezen kívül.³⁵⁶ Csegezi József visszaemlékezésében azt írta, hogy decemberben érkezett meg a személyi pótlás – géppisztoly és téli ruha nélkül. Csak puska volt náluk, holott a magyar vezetésnek tudnia kellett: a németek nem látják el őket. Azt is hibának tartja, hogy a beérkezőket nem osztották be azonnal, így a hadsereg sebezhetőbbé vált a váltáskor. Később az újakat haditapasztalat és jóformán fegyver nélkül vetették be.³⁵⁷ Összegzésül megállapítja: „...a magyar katona fegyvertelenül, éhesen és ruhátlanul vette fel a harcot egy olyan ellenséggel szemben, amelyik az adott viszonyokra való tekintettel még azonos körülmények mellett is ... fölényes lett volna vele szemben.” Sokat rontott a helyzeten, hogy – állítása szerint – a

353 Kovács Károly: 17.

354 Lajtos Árpád: 23.

355 A szerzők általában a „pótlás” kifejezést használják, néhányan – mint Horváth Gyula is – váltást írnak, de mivel nagyjából a veszteségek pótlására érkeztek az új alakulatok és felváltás a legénység körében kevés volt, pótlás történt.

356 Horváth Gyula: 2-3.

katonákkal elhitették: leváltják őket. Mivel ez nem történt meg, azok úgy érezték, feláldozzák őket.³⁵⁸

A 2. magyar hadsereggel kapcsolatos észrevételek, mint korábban említettem, hivatalos dokumentumokban is megfogalmazódtak olyan formában, melyeknek személyes megközelítései hasonlatosak a naplókban, memoárokban foglaltakhoz. Ilyen Dénes Jenő hadiakadémiai hallgató néhány naplómelléklete és Lóskay Ferenc harcjelentése.

Dénes Jenő összefoglalóiban a hadsereg, a honvédség egészére vonatkozó megjegyzéseket is tett. Ezek azt tükrözik, hogy a karakteres szélsőjobbaldali, antiszemita elveket valló katonák közé tartozott, és ez nagyban befolyásolta véleményalkotását: „Elsőrangú és legsürgősebb nemzeti feladatunknak tartom, hogy az ország lelkületét és eszmevilágát alaposan megváltoztassuk, s a 20 éves liberális kornak minden eszméjét terjesztőivel és zászlóhordozóival együtt hamar és tökéletesen kiirtsuk. Ez a szellem – mellyel úgy látszik a tisztikar a honvédség nevelő munkájában egymaga megbirkózni képtelen volt – erősen romboló hatású volt s itt is, most vívott harcainkban érezteti káros hatását. Elég nagyszámú volt a visszafutók száma, akik az ellenséges tűz[nek] és támadásnak hatására életüket féltve feladták állásaikat. Embereinknél sajnos elég nagy számban mutatkozik az önzés, a kollektív nemzeti eszmébe való bekapcsolódás hiánya, a 20 éves világháború utáni zsidó és liberális aknamunka nemezetölő, az erkölcsöket és rajongó hazaszeretetet leromboló hatása. Csak a tisztikar magas erkölcsi értéke, helyes eszmei beállítottsága és halált megvető önfeláldozása tudta több esetben nagyobb bajok elejét venni egy-egy ellenséges tádtámadás visszautasítása által. [...] Több rohamnál fordult elő, hogy a rohamra induló tisztet a legénység nem követte a tűzben, hogy a visszaözlő legénységet saját tűzzel kellett megállásra és visszafordulásra bírni, hogy egy-egy erősebb tűz- vagy bombatámadásnál egyesek szinte eszelős féltek és reszkettek és még az is előfordult, hogy a gyáván visszafutók sebesült tisztjüket nem hozták magukkal önző félelmükben, hanem ellenséges kézre került a sebesült tiszt. Ezek a sajnálatos jelenségek mind azt bizonyítják, hogy legénységünk egy része megméltatlanság, erkölcsiség, bátorság és hazaszeretet előtte ismeretlen, mihaszna fogalmak, melyekből egyénileg hasznot nem húzhat (kimondottan zsidó hatás) s egyáltalán úgy néz ki, hogy a

357 Uo.: 35.

358 Uo.: 47. Hasonló véleményt fogalmaz meg: Koppányi: 34-35., 69-70.

nemzet nem volt lelkileg sem helyesen és egészen előkészítve a háborúra, hanem annak lelkéből nem veretett ki teljesen a letűnőben levő kor minden mételye.”³⁵⁹

Hivatalos jelentésben, de elkeseredett lelkiállapot által befolyásolva fogalmazta meg véleményét a vereségről Lóskay Ferenc 1943 tavaszán.³⁶⁰ A startégiai okok mellett a következőkben látja ennek okát: „A továbbiakban úgy látszik, hogy a trianoni Magyarország nem tudott tettekre és hőselektű parancsnokokat nevelni. Nem tudok zászlóalj- és ezredparancsnokról, aki válságos és súlyos harc helyzetekben csapata elé állott, és ha mást nem, úgy legalább rendben és fegyelemben összefogta volna. A zászlóaljak széthullottak mint napsütésben a hó olvadni szokott.”

Hiba volt, hogy a csapatok hónapokat töltöttek a harcállásokban felváltás nélkül, hiányos ellátással. Úgy vélte, a magyar alakulatoknál hiányzott a csapatszellem, az összeszokottság is. Rendkívül erőteljes kifejezésekkel bírálja a tisztikart, főleg a tartalékosokat: „A szervezőképesség hiánya, lelkiismeretelenség, hiányos kötelességtudat, kényelemszeretet, okoskodás, páratlan fegyelmetelenség, a becsület fogalmának téves értelmezése, önzés, bajtársiasság hiánya stb., stb. mely hibákat különösen az értelmiségi osztályunknál találunk és gyakran „lengyel tulajdonságok”-nak szoktunk nevezni. És ez az értelmiségi osztályunk adta a továbbszolgáló, pótszolgálatos és tartalékos tisztjeinket.” Mint korábban Dénes Jenő, Lóskay is csak „beteges lelkiség” hatásával tudja magyarázni a helytállás hiányát. Jelentése tipikusnak tekinthető abból a szempontból, hogy bár tisztában van azzal, a 2. hadseregtől erejét meghaladó feladat elvégzését várták és ő maga is hosszasan sorolja a nehézségeket – mégis bűnbakot keres és talál.

Elítéli az alsóbb parancsnokokat, különösen a tartalékos tiszteket. Ezzel együtt a kiképzési rendet jónak tartja, úgy véli, csak az a baj, hogy sok az alig kiképzett póttartalékos, és nem volt elég a „nagy fáradozásokra való edzés.” A legkeményebb ítéletet a paraszti származású katonákról mondja: „Fegyverét elsősorban a paraszt dobta el, ő futott a nyílt hómezőn a harckocsik elől, ő ijedt meg elsősorban a néhány partizánlövésre, ő hagyta ott sebesült bajtársait határtalan önzésében, mert a veszélyt mindig közelebbnek látta, az élelmiszerek fosztogatásánál, még akkor is, ha már élelme volt, mindig jelen volt, ő bújott inkább el az orosz viskókban ahelyett, hogy a védőállásán dolgozzon és így tovább. (Hányszor csinálták fölöslegesen!) Nyugalmas időben is a paraszt állandóan elégedetlen

359 Dénes Jenő szds. 42. VIII. 20. 19. sz. m. Összefoglaló jelentést terjeszt fel. HL 2. hds. iratai 24. fasc. Dénes véleményét szinte szó szerint ismétlődik a 30. mellékletben és visszatér rá a 37.-ben is.

360 2. hds. pság. 1. a. o. 19. ho. és 23. ho. Lóskay-csoport harcjelentése 1943. I. 14.-II. 6. (Lóskay Ferenc) 2. hds. iratai 27. fasc.

volt és legszívesebben a napot reggeltől estig tétlenségben, illetve evéssel töltötte volna. Ismertem törzsemben egy embert, aki naponta a rendes ételmezésen kívül 3 konzervet evett, ketten a 8 személynek szóló konzervet vacsorára fogyasztották el. A paraszt hagyta el magát leggyorsabban, testtartásában és fellépésében, piszkos volt és csak magára gondolt. Ha néha-néha a legénység közül valakit megdicsértem, akár becsületessége, önzetlensége, tisztasága, fellépése és bajtársiassága végett, úgy ezek kisiparosok, ipari munkások, mesteremberek, állami- és magánvállalatok alkalmazottai, szolgák, stb. soraikból kerültek ki. Földműves népünknek főleg nincstelenjei voltak a harctéren és ezek a háború célját nem tudták, vagy nem akarták megérteni.” Lajtos Árpád véleményével vagy akár a Nagybaczoni Nagy Vilmos látogatásakor készített emlékeztetővel szemben Lóskay – feltételezhetően a vereség miatti csalódottságában – olyanokra hárítja a felelősséget, akik a legkevésbé tehettek róla. De mint láttuk, nem áll egyedül ezzel a véleménnyel.

XIII. A harctér és a hátország

A fronton harcolók számára nagyon fontos volt az otthoniakkal való kapcsolattartás, az ezzel kapcsolatos aggodalmak megfogalmazása igen gyakori a naplókban. A hadsereg vezetése is foglalkozott ezzel a kérdéssel, a honvédelmi miniszter látogatásakor megbeszélt témák között is szerepeltek az erre vonatkozó elképzelések: gondoskodni kell a hadbavonultak családjáról, nem elég a segély; a kisiparosok, kereskedők üzemét ne tehesse tönkre a konkurrencia, a hivatalnokok számára legyen biztosítva az előrelépés és háborús évei kétszeresen számítsanak. A kinn levők adókedvezménye tényleg meglegyen, ne maradjon ígéret. A nincsteleneknek adjanak, ne csak ígérjenek és gondoskodjanak a hadbavonultak családjáról, földjéről.³⁶¹

Nemeskéri Kiss Miklós naplójában idéz Kállay Miklós miniszterelnök május 13-ai búcsúztatójából: „Gondoskodás fog történni, hogy egy harcoló családja sem szenvedjen szükségét.” Mint azt számos forrás bizonyítja, ez a törekvés nem valósult meg.

Jellemző esetet jegyez föl Simon István 1942. október 18-án. Egyik szakaszvezetője megmutatta neki 13 éves kishúga levelét. Idős szülei, kistestvérei vannak és náluk is a kenyérkereső vonult be, aki elejétől kint volt az orosz fronton, de korábban részt vett a bevonulásokon is. „Gyere már haza, mert ránk dől a ház. Te mindig csak téltre jössz haza és csak pusztítod a kenyeret, nyáron pedig nem tudsz keresni, mert katona vagy.” – írta a húga. A szerző így kommentálja: „Mít mond a hivatalos jelentés: a hadbavonultak nyugodtan lehetnek otthonmaradottjaik kifogástalan és maradék nélküli ellátásáról. Ne aggódjanak. Szép dolog papíron. Itt pedig minden nap hallok eseteket, hogy odahaza éheznek, nélkülöznek.” Reméli, hogy azért a legénység többsége el van látva, sőt arra is idéz példát, hogy valaki dicsekedett, milyen jól élnek, mégis megjegyzi: „Az volna a helyes, ha egy harctéren küzdő katona se panaszkodhatna.” Az a baj szerinte, hogy az otthoniak – a vezetők – nem tudják, milyen hónapokat kint tölteni: „Túlságosan kényelemszeretben élnek egyesek.” E kérdésről korábban is éles kritikával fogalmazott. Még 1942. június 21-én, a frontra való kiérkezésük előtt írja, hogy az otthoniak igyekeznek ugyan a katonák kedvében járni, honvéd-napokat tartanak, szeretetcsomagokat küldenek. Ám így folytatja: „De engem nem hat meg. Nem, mert tudom, hogy még ilyen szent és komoly dolgokból is hiúsági kérdést csinálnak. Nem értik meg az itthoniak, mit jelent a háború nélkülözése. Szinte undor fog el, amikor láttam a sebesült honvédekért

tevékenykedő nagyvilági dámákat. Nincs semmi értelme az álszenteskedésnek. ... Nem sajnálat, szánakozás kell nekünk, hanem az, hogy az itthoniak is panasz nélkül elviseljék a nehézségeket és tudjanak lemondani apró kényelmekről. Nincs szükségünk bársonyos fotelekben sajnálkozó hölgyekre! Komoly, munkás itthoni front kell, mely nem omlik össze!” Több szerző idézi a kivonuló csapatokat búcsúztató Kállay Miklós miniszterelnök beszédét, melyben megígérte, gondoskodni fognak a harcolók családjáról. Ennek ellenére a naplóírók sokszor adnak hangot – Simon Istvánhoz hasonlóan – az otthonmaradt családért való aggodalomnak, mert azt tapasztalják, anyagilag is megsínylik távollétüket.

Bárány Dénes is erőteljes szavakkal fogalmazza meg a témával kapcsolatos érzéseit: „A nagy véráldozatokat, melyeket nem kísér eredmény s a kitaszítottság, részvétlenség érzetét, melyet ez a hadsereg itt kint érez, mi legalábbis érezzük. [...] Otthon azt hiszik, ha rendeznek egy ötórás teát a’ 1.20 pengő, és azt beejtik a perselybe, hogy jól csörögjön – már minden kötelezettségüknek eleget tettünk a front felől! Rongyos, ócska, használhatatlan ruhadarabjaikat leadják segélyakciókra! 2500 lakosú város 358 érmelegítőt küldött s ez oly nagy szenzáció, hogy vastagbetűvel kell kiírni – főleg a gyűjtők miatt! Érmelegítőkkal fogjuk az oroszokat megverni! Anyag, lőszer, benzin nincs soha, csak akkor van, ha magad könyörögsz, csalsz, hazudsz azért ...”³⁶²

Kadosa Pál másképpen gondol az otthoniakra, elsősorban a családjára: „S milyen a hangulat odahaza? Miben bizakodnak? Biztosan minden este a fiadért imádkozol édesanyám, mi mást is tehetnél? A hit éltet, reményt nyújt és erőt ad. És Te? Nyomaszt-e alig elképzelhető helyzetem, avagy a napi teendők elfeledtetik a férjet, s az élet, a megszokás társaságba visz szórakozni, talán moziba, színházba? Emberek vagyunk, mit is lehet megkívánni ilyen helyzetben egy feleségtől? Attól függ – azt hiszem...” Simon nem fejezte be a gondolatot, legalábbis írásban nem. Valószínű, hogy ha nem is sok szerző írt le hasonló mondatokat, de másokat is foglalkoztathatott ez a kérdés.³⁶³

Simon István október 12-ei feljegyzése szerint nagyon felháborodott azon, hogy az otthoni újságok színészek „csip-csup ügyeiről” írnak. Úgy érzi, kifigurázzák a szenvedésüket, nélkülözésüket például azzal, hogy „dizőzők” a Petőfi szobornál lévő kertbe ültetett káposztát kapálnak – az ilyen akciókat komolytalannak tartja. December 9-én hosszasan elmélkedik arról is, hogy mi veheti rá a lányokat, hogy ismeretlenek írjanak a

361 Emlékeztető a Honvédelmi Miniszter úr 42. X. 20-ai látogatása alkalmával megbeszélendő és átadandó kérdésekről. HL 2. hds. iratai 15. fasc.

362 Bárány Dénes: 62.

363 Kadosa: 74.

frontra. Szerinte az tesz ilyet, akinek nincs udvarlója. Nem tudhat róla, hogy hazafias kötelességre hivatkozva biztatják őket a levélírássra. Neki az etikett miatt van kifogása, furcsának tartja, hogy egy nevét féltő gonddal őrző lány felkínálja ismeretségét, kezdeményez. Simon nem gondol arra, hogy a levélíró esetleg átérzi, mit jelent a kintlévők számára egy otthoni levél – akár egy ismeretlentől is – és ez az egyetlen motivációja döntésének. Simon neveltetéséből fakadhat, hogy kifogásolja ezt a gesztust, mert korábban éppen hiányolta az otthonnal való eleven kapcsolatot.³⁶⁴

364 Simon: 60.

XIV. Az „oroszok”

Mivel a források többsége az „orosz” kifejezést használja népnévként és jelzőként is a Szovjetunióban élő népek megnevezése helyett, az egyszerűség kedvéért én is így jártam el. Az alábbiakban azt az összetett képet szeretném felvázolni, milyennek látták a magyar katonák az „oroszokat”: szokásaikat, életmódjukat és körülményeiket, felfogásukat, tehát mindazt, amit velük kapcsolatban tapasztaltak.

Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök német minta alapján a kivonuló hadsereg számára irányelveket fogalmazott meg, melyekben a lakossággal való kapcsolattartásról is rendelkezett. Ennek főbb pontjai: „A bolsevizmus Magyarország halálos ellensége. Az egyesült Európa harcát nem az orosz nép ellen, hanem az Európát szétbomlasztani akaró bolsevista vezetők ellen folytatja.” A vörös hadsereggel szembeni szembeni eljárás: „A foglyoknak röpcédulék révén jó bánásmódot ígértünk és az ebbe az ígéretbe vetett bizalmat nem szabad megingatnunk. A foglyokkal szemben tanúsított, elhamarkodott rossz bánásmód növeli az ellenállást és ezzel a saját veszteségeinket is. [...] „Az orosz lakosságnak nem szabad csatlakoznia az európai népek becsületességébe és igazságérzetébe helyezett hitében. A lakossággal előzékenyen kell bánni mindaddig, míg ennek ellenkezőjére magatarásával okot nem szolgáltat. [...] „Az orosz lakosság kimondottan szociális és igazságos érzésű. Felesleges túlkapásokról, önkényes harácsolásokról, a lakosság megvetésétől tartózkodni kell, mivel ezek csak az ellenállást növelik.” A parasztok nem bolsevikok, vallásosak, nem szabad megsérteni a hitüket, de elővigyázatosnak kell lenni. A zsákmányolt élelmiszerrel is vigyázni kell. és az egészségükre is.³⁶⁵ A források nem tükrözik a fenti iratban megfogalmazott elveket és különbségtételt sem.

A kivonulás közben szerzett tapasztalatát és véleményét – melyen előítéletei nyomot hagytak – Dénes Jenő százados a következőképpen fogalmazta meg: a helyi lakosság hangulata nyomott, kezdetben közömbösek voltak, amikor a kettőskeresztet felállították. „A mostani elrendelt harácsolás, mely a községi bírók választása szerint többször sokgyermekes családokat sújt azzal, hogy egyetlen tehenüket elveszik a honvédség részére, jobban sújtja őket, mint az ismeretlen sorsú családfő távolléte. A 15 RM³⁶⁶ térítésdíj, vagy az aláírást nélkülöző átvételi elismervény a nép értelmesebb rétegére

365 VKF 1942. 4. o. A folyó háború tapasztalatainak ismertetése. 58 800. sz. 1. sz. m. Irányelvek a magyar csapatok szovjetországi magatartására. 84-85. HL VKF iratok.

366 A megszállt területen használatos fizetőeszköz.

nem hat megnyugtatólag. [...] ...azt a túl és nemes lovagias bánásmódot mégsem tartom célszerűnek a velünk szemben mégiscsak ellenséges és mindenképpen ellenségnek is maradó lakossággal szemben, ahogy azt itt a 19. k. ho.-nál tapasztaltam. Az én elvem pedig az, hogy korántsem ér annyit egymillió orosz véleménye, vagy kényelmetlensége, sőt pusztulása is, mint egy magyar honvéd élete.”³⁶⁷

A források alapján rendkívül összetett kép bontakozik ki a Szovjetunióról: kiváló néprajzi megfigyelések³⁶⁸ váltakoznak torz előítéletekkel, néplélektani eszmefuttatások antibolsevik propagandával.

Faragho Gábor, aki a háború előtt hosszabb időt töltött a Szovjetunióban és alaposabban ismerte a kinti viszonyokat, igyekszik részletesen bemutatni a bolsevik rendszert és az orosz népet. Az ő jellemzése is többnyire ismert fordulatokat tartalmaz: „...az orosz azért helyezte magát, szinte ösztönösen idegen vezetése alá, mert nem érezte magában az államvezetéshez szükséges elhivatást és képességeket.”³⁶⁹ Véleménye szerint minden változásra idegenek készítették őket, most pedig Sztálin és a négymillió zsidóság befolyása alatt állnak. Az orosz és a zsidó tulajdonságok párhuzamos jellemzésével ellentétbe állítja a két népet, egyszerre felelve meg a háborús és az antiszemita propagandának,³⁷⁰ végül pedig leírja az orosz népjellemet. Eszerint az orosz ember békeszerető – „önmagáért szereti a békét” –, vallásos, jámbor, de most nincs vallásos nevelés. Az oroszokból szerinte hiányzik a kezdeményezőkézség, az önállóság. Néhány nagy művészüket, tudósukat azért van, de ezt inkább szemlélődésre való hajlamuknak és jó képzelőtehetségüknek tulajdonítja. Megjegyzi még, hogy igazán nagy hadvezért sem adtak a történelemnek.³⁷¹

Saad Béla haditudósító frontélményei még 1942-ben, könyv alakban is megjelentek. Ebben egy hitelesnek tűnő történetet ír le az orosz parasztokkal való találkozásáról, melynek alapgondolata sok magyar katona naplójában megfogalmazódott. Különösen a paraszti kötődésűek vagy származásúak számára volt megdöbbentő a hasonló élmény: „A világ legjobb termőföldje közepén áll egy orosz. Néz és szemlélődik s meggyőző fájdalommal éheznek. Majdnem olyan ez, mintha valaki éhen halna terített asztal mellett. Próbáltunk szót érteni velük, miért nem művelik földjüket, miért nyomorogják át

367 141./10./I. tü. opk. 42. VII. 17. sz. Hangulat helyzetjelentés az 1942. VII. 11. – 19-ig terjedő időszakról. HL 2. hds. iratai 24. fasc.

368 Az első világháborús emléktárgyra is jellemző, hogy leírják az idegen népek szokásait, viseletét, foglalatosságait. Környeinek: 51.

369 Faragho: i. m. 105.

370 Uo.: 106.

dologtalanul a nyarat s mennek neki a hosszú télnek, ennivaló nélkül. – Bolsevik – mondták és úgy intettek a kezükkel, hogy elvittek mindent.” Saád nem érti, hogy létezik olyan paraszt, aki egy kis burgonyát sem tudott eldugni. Kérdésére a válasz: „Bolsevik. – mondta és ismételte a gesztust az öreg orosz, feleségével együtt, s a mozdulatukban benne volt mindjárt a jóleső belenyugvás is abba, hogy elvittek mindenüket, tehát joguk és okuk van nyomorogva éhezni és nem dolgozni.” A szerző bevallja, lehet, hogy téved, de úgy érzi, a hatalmas, kihasználatlan vagy silány művelésű termőterület őt igazolja³⁷².

Bogdán József visszaemlékezése tipikusnak tekinthető, a legismertebb sztereotípiák megtalálhatók benne. Egyoldalúan, de részletesen igyekszik bemutatni a szovjet viszonyokat. Sokakkal együtt az ő megdöbbenését is az váltotta ki először, hogy nem láttak működő templomot. Leírása szerint óriási, a „nagy központosító bolsevista elgondolásokat” szolgáló középületek vannak és rideg, primitív, „őseberi lakások”³⁷³. Az új lakóépületek és berendezésük is uniformizált, dísztelen, komfort nélküli. Nehéz eldönteni, hol válik el a személyes tapasztalat és az előítélet, mert amit a szerző leír, az hiteles, de a hozzáfűzött magyarázat már elfogultságról tanúskodik: az állami tulajdonú lakásban addig lehet maradni, ameddig a „lakáskiutaló bolsevista zsidó népbiztosnak” tetszik. Erről nyilván nem lehetett közvetlen információja a szerzőnek, akinek írását az antiszemita retorika másutt is jellemzi. Bogdán szerint a falvakban még szörnyűbb állapotokat tapasztaltak, mint a városokban. Itt zömében szalmával fedett faházak voltak, kevés helységgel, az emberek télen az állatokkal laktak együtt. Ezt a helyzetet más források is említik,³⁷⁴ igénytelenséggel magyarázva és kifogásolva a piszkot és a bűzt. Meszelést nem láttak, csak a kozákok leszármazottainál, a Donnál, ott is oltatlan mészt használtak. Az életviszonyok leírása távolságtartó, helyenként ironikus, a külső szemlélő kívülállása érződik benne: „Olyan kenyérrel élnek (zab, árpa, rozs és nagynéha búza keverékéből őrölt lisztből készítve) hogy nálunk a disznók is külön kosztot kapnak, még a mostani nehéz korlátozások mellett is.”³⁷⁵ A kenyér kapcsán a szerző a bolsevik propaganda működését is illusztrálja, hallomás alapján megörökítve egy iskolai gyakorlatot: a bekötött szemű gyerekeknek először istenhez kell kenyérért imádkozniuk – és nem teljesül kívánságuk, majd Sztálinhoz – és akkor a tanító eléjük teszi a kenyeret.

371 Uo.: 107-108

372 Saád Béla: A Dunától a Donig 1942 nyarán. Bp., 1942. 84. Ld. még pl.: Kecskés: 34. és Galánffy: 143-144.

373 Bogdán: 7.

374 Kecskés: 33. és Szász János :132.

375 Bogdán: 8.

Ezzel magyarázták a fiatalok fanatikus hitét, és azt, hogyan vált „azzá a lelketlen emberhordává, ami ma, az orosz nép”.³⁷⁶ A kiszolgáltatott falusi parasztsággal kapcsolatban érzékelhető némi együttérzés Bogdán írásában. Megörökíti, hogy jártak olyan helyen, ahol tíz hónapja nem kaptak sót az emberek, mert nem teljesítették a kiszabott „robotot”.³⁷⁷ Találkoztak olyanokkal is, akik az első világháború után Magyarországon voltak hadifogságban. Egyikük, miután tisztázta, hogy „nem germánszék”, tört magyarsággal azon kesergett, miért ment vissza, nálunk „a sarki koldusnak is jobb dolga van, mint náluk a szabad bolsevik honpolgároknak”.³⁷⁸ Megrendítő eseteket tartalmaznak más források is, van, aki kommentálja a tapasztalatokat, keresi az okokat és van, aki – mint a már idézett szerzők is – egyszerűen az orosz jellemben, véli felfedezni a bajok forrását.³⁷⁹ Bogdán is általános következtetést fogalmaz meg: „Egyénileg ritkán tudnak valami komolyat alkotni, mindent közösen végeznek. Több mint 800 helységet bejárva sokat érdeklődtem a néplélek fejlődése iránt, végül is arra a következtetésre jutottam, hogy talán nincs meg az orosz népben az az ösztönös, egyéni életre való hajlam, mint a többi európai népekben s ez okozta, hogy ilyen mélyen gyökeret tudott verni benne a kommunizmus. Ehhez járultak aztán az ázsiai távolságok, az úttalan utak, a vasutak igen nehéz megközelíthetősége és legfőképpen a józan vezető orosz középosztály teljes hiánya. Sehol egyetlen pap, alig van tanító, orvos, patika száz kilométeres körzetben is ritkán található.”³⁸⁰ A folytatás ismét tendenciózus, mert utóbbiak szerint mind zsidók voltak, akik elmenekültek a visszavonuló hadsereggel.

A hasonló munkák egyértelműen negatív képet festenek nemcsak a szovjet rendszerről, hanem a népről és a hadseregről is. A kor ismert fordulatai, képzetei keverednek bennük az átélt valóság felidézésével. Természetes, hogy legtöbbször előítéletekkel indultak el, és a Szovjetunióban tapasztaltak megerősítették a bolsevik rendszerrel szembeni állásfoglalásukat. Érdekes azonban, hogy azok a szerzők, akik a bolsevik rendszert bírálják, és nem értik, miért nem fogadta a lakosság tárt karokkal őket, nem vizsgálják, milyen felszabadító lehet a náci Németország. A naplók nagy része azt tükrözi, hogy a szovjet területeken tapasztalt életviszonyokat megdöbbenéssel és értetlenséggel szemlélte a szerzők többsége. Volt, aki pusztán leírta a látottakat, és köztük is volt, aki próbálta elemezni élményeit. Az elemzésekben azonban gyakran

376 Uo.: 8. Vándortörténet lehetett, hasonló példát idéz Verebély: 169. és Soltész: 29.

377 Uo.: 9.

378 Uo.: 9.

379 Kecskés: 34.

380 Bogdán: 10.

viSSzaköszönnek a propaganda által adott magyarázatok és az oroszokkal szembeni előítéletek is. A tartalékos tisztek – főként értelmiségiek, többségükben tanítók, tanárok – között volt néhány, aki árnyaltabban közelítette meg a kérdést.

Nemeskéri Kiss Miklós sajátos cinizmussal öröközte meg oroszokkal kapcsolatos negatív élményeit naplójában: „A félig elégett holttestek irtó bűzt árasztottak magukból. Nem is tudtam eddig, hogy a nagy tömegben sült emberhús ilyen bűdös. De lehet hogy csak az orosz! Mindenestre elment a kedvem az emberhústól!”³⁸¹ Július 7-én, egy repülőtémadás után: „Ismét elhaladtunk a megstukázott halálérdő mellett. A rengeteg orosz sebesült vérbe fagyva nyöszörgött, ott feküdtek a hullák között. Persze ezek után sorsukra vannak bízva, se idő, se ember nincs egy ilyen háborúban, velük foglalkozni. Látványnak azonban szörnyű volt. Egész mai utunk alatt irtózatoss bűzben jártunk. A tipikus savanyú szovjetszag a füsttel, puszkaporszaggal és a hullaszaggal keveredve oly szörnyű összetételű bűdösséget árasztott magából, melytől napokig nem tudtam szabadulni. Ez az, amit napokig sem tudtam megszokni. Mert felhasított hasú, darabokra tépett, felpuffadt hullákat látni, vagy vérben, piszokban gázolni, azt megszokja az ember, egészen elfásul vele szemben, de a szagot nem tudtam megszokni.” Július 8-án, a ködvető³⁸² leírása kapcsán: „A hatása szörnyű volt. Kidült szemű emberek és lovak százai heverték egymás mellett, a lovak úgy, ahogy a lövegek vagy a szekerek elé voltak fogva, négyesével, hatosával. A fákon a levelek, a földön a fű teljesen leperzselve. Szörnyű látvány volt. És amellet az a bűz, amelyet a sokezer hulla magából terjesztett, az sem volt valami kellemes. Becslésem szerint legalább 5-6000 orosz pusztulhatott itt el egy rakáson. Élve egy sem került ki!”

Nemeskéri minden empátiát nélkülöző leírásának ellenpontja lehet Simon István véleménye, aki másképpen ír az oroszokról: csodálja őket, amiért a rengeteg veszteség ellenére bírják az ellenállást. Pedig egyébként őt is megdöbbenették kinti tapasztalatai: „Az embert itt Oroszországban körüveszi valami óriási csend. De nem a pihenő életé, hanem a még meg nem indulté. ... Az élet előtti élet. Még emberi színvonalra nem emelkedett, kezdetleges lények, amelyek között mégis előrerohant a technika, a modern világ minden képzeletet felülmúló szervezetével és eszközeivel. Az ellentét legélesebb kirajzolódása. Eddig ennek a népnek igénye nem volt, csak félelem lakott bennük. És mi

381 1942. július 4.

382 „Stuka zu Fuss”-nak („gyalogstukának”) is nevezett, rakétaelven működő német sorozatvető fegyver, másképp Hitler-fuvola v. furulya. Nemeskéri 1942. június 27-étől július 7-éig összekötő tisztként a 16. német motoros hadosztály parancsnokságához volt beosztva, NovoszeloVszkára. Itteni megfigyelése szerint sűrített nitrogénnal töltött gránátokat lőttek ki a fegyverrel. Ez 100 méteres körzetben minden élőlényt elpusztít, mert kivonja az oxigént a levegőből.

elrobogunk itt, nem törődve semmivel, mert nem a mienk. A lakosság pedig üres tekintetű bámulással, egykedvűen néz. Mi lakik lelkében? Szentképet, keresztet azért látni a házakban.”³⁸³ December 20-án négy orosz katona holtteste láttán megbecsülően nyilatkozott róluk: „Ha ellenség is, de megtették, amit tehettek, a legnagyobbat. Bár ez a háború nem a kölcsönös elismerés, hanem a legvadabb gyűlölet jegyében folyik.”

A két, egymásnak ellentmondó naplórészlet az oroszokkal kapcsolatos vélemények szélső pontjai. A hasonló, átfogó kép kialakítására törekvő leírások mellett nagyon sok a forrásokban a részletek megfigyelésén alapuló megállapítás. A szerzők majd mindegyike megdöbben az orosz higiéniai viszonyokon, főként azon, hogy télen az állatok is a házban vannak – és a WC hiányán. Utóbbiról Eisenbarth Tamás azt írta, hogy amikor novemberben a legénység fedezék építését gyakorolta, WC-t is építettek „kultúrfölényünk” megmutatására. De tény: 1200 km gyalogmenet alatt nem láttak fedett, épített árnyékszéket.³⁸⁴ Kristóf János az egyetlen, aki megjegyzi, hogy a házban, ahova beszállásoltak, csak a 20X20 cm-es ki ablak nyitható a hideg miatt, és itt látott először fabódés WC-t. Igaz, az is csak egy luk volt, mert az ülőke az oroszok szerint nem higiénikus.³⁸⁵ A kis, nyithatatlan ablakok és egyhelyiséges épületek kapcsán egyedül Koppányi Sebestyén feltételezte, hogy ennek oka nem az igénytelenség, hanem a kemény orosz tél lehet.³⁸⁶

Kecskés Péter Pál a menet során több, az élet- és lakásviszonyokra jellemző epizódot örökített meg. Ezek közül az étkezési, főzési szokásokra vonatkozó részeket a téma kapcsán már idéztem. Az alábbiakban a házak, települések jellemzésére, az öltözködésre hozok néhány példát. Július 3.: „Vagy négy kilométert haladunk át Resicán, szürke piszkos faházak között, melyeken csak az ablak képviseli a díszet, faragott, némelyik egész ízléses. Festett kék és sötétsárga színek váltakoznak, az ablakokban virágok, legtöbb fukszia, kevés muskátli. A házaknál díszfa a fűzfa, a gyümölcsfákat az apró cigánymeggy képviseli. A kutak érdekesek, itt vödör és hosszú kötél nélkül szomjan lehetne halni, ugyanis egy farúd van ferdén a kútra támasztva, a végén csigakerék, ezen történik a vödör leeresztése és a víz felhúzása.”³⁸⁷ Kecskés kézműves – kosárfonó – volt, de a vidékről adott leírása mutatja, értett a mezőgazdasághoz is: „Július 9. Elhagyjuk Repki községet, és a mocsaras rész megszűnik. Erre gyönyörű rozs, árpa, repce van. A rozs még most

383 1942. július 17.

384 Eisenbarth: 40.

385 Kristóf János: 97.

386 Koppányi: 18.

387 Kecskés: 27.

virágzik. Burgonya is sok van vetve. Repkiben láttam először meszelt külsejű házat. Sárga földdel meszelték be. Repki után fekete földek terülnek el az út mentén. Haj de sok ember meg tudna itt élni. Órák hosszat megyünk, tanya sehol sem, község egyik a másiktól igencsak 20-25 km-re, városok 100-150 km-re vannak egymástól. Erre már az erdő elmarad, helyét a rozs, árpa, zab, len, repce és burgonya foglalja el. Hatalmas területeken van rét, rengeteg a széna, amihez aránylag kevés a jószág. Érdekes, úgy a lovak, mint a marhák itt sokkal kisebbek, mint nálunk.”³⁸⁸ Megfigyelte a lakosság öltözködési szokásait: „Július 21. Úgy látszik, a lakosságnak valami ünnepe lehet, mert ki vannak öltözve. Jobban csak nőt lehet látni, férfiakat ritkán. Az öltözetük hasonló a mi nagyanyáink viseletéhez, nyakas, ujjas, széles aljú ruhák, melyek színösszetétele igen keleties, pl. leírok egy leányt, ahogy láttam, persze ezek a megfigyelések mind menetközben történnek. Fekete cipő, kék harisnya, rajta fehér zokni, kék alj, sárga blúz, fehér fejkendő. A leányok mind fehér fejkendőt hordanak erre, úgy látszik, ez még a leányságukat akarja kifejezni. A hajukat befonva és hátul csüngve, benne szalaggal hordják. A nők általában mind jó teltek, széles csípőjű, széles arcú, tenyeres talpasak, magyarosan kifejezve.”³⁸⁹

Kadosa Árpád is észrevette és megjegyezte a látott települések és tájak közötti különbségeket. Ukrajnában írta, hogy más a falu arca és mások az emberek, mint a fehéroroszok voltak. Tiszták, örömmel üdvözlük őket, a nők „csinosak, tetszetősek”. A tájék is más, az erdő és mocsár eltűnt, óriási szántók, búzaföldek terülnek el előttünk, a föld jól megmunkált, és sok a működő szélmalom.”³⁹⁰ Továbbhaladva hiányolja a házak elől a virágoskerteket, észreveszi, hogy az ablakok nem nyithatók, függöny sincs. „A gabonát kézimalomban őrlik, két malomkö között. Gyümölcsöt, gyümölcsöt nemigen láttunk, a néhány hernyórágotton kívül. Nagy területet foglal el a víz, igen sok az ugar, a műveletlen föld.” Mindent megfigyelt és kommentált: „Nincs kerekesebb kutuk, mivel alighanem ellopják róla a kereket is, meg a vödört is. Helyette a kút cementkávájáról egy vasnyúlványon kisebb csiga lóg be a víz fölé, amelyre ráteszik a hazulról magukkal hozott kötelet, végén a vödörrel, s úgy húzzák fel a vizet. No persze hogy úgy mondjam mindez csupán pillanatnyi helyzetkép, sokat megmagyaráz belőle az évek óta folyó háború, az átvonuló katonaság pusztítása, az óriási távolságok, melyek még békeidőben is nehezen leküzdhető akadályokat állítanak a kereskedelem elé.”³⁹¹ De a másság elfogadására is van

388 Uo.: 31.

389 Uo.: 38.

390 Kadosa: 15.

391 Uo.: 18.

példa Kadosa Árpád munkájában. Észrevette, hogy az oroszok másképpen irányítják állataikat, mint ők: „Először nagy derűtséget keltett közöttünk, hogy a „muszka” Brrrrr!-rel állította meg a lovát. [...] Mulatságosnak tűnt részünkre, hogy itt a lakosság tü-tü-tü-tü hangokkal hívja magukhoz a tyúkokat. Minden bizonnyal nekik meg a mi pi-pi-pi hívogatásunk okozna derűtséget. Hát igen, ez volna az igazán emberi, egymás megismerése, a másik szokásainak tisztelete, egymás megbecsülése.”³⁹²

Több szerző számára meglepetést szerzett az orosz iskolák felszereltsége. Bárány Dénes augusztus 29-én egy iskolát nézett meg, csodálkozott, mennyi jó könyvet talált, és nem értette, ha ilyen igényes szakirodalom van, miért nincs normális udvari WC: „Érthetetlen ez a vörös paradicsom! Itt nagyüzemi módszerrel ontották a könyveket, adtak szellemi alapot, olyan lakás és életkörülmények mellett, amely a múlt században is már korszerűtlen volt. Legalábbis ezt láttam. Nagyvárosban nem jártam. – Algebra, geometria és szépirodalmi könyvek özönével találhatók, de egy fedett egyszerű falusi ún. árnyékszék sehol. A kertbe járnak ki s a trágyával úgy tudom fűtenek.” Augusztus 30-án a könyveket böngészve visszatért a témára. Feltűnt neki, hogy az orosz könyvekben már szerepelnek a legújabb határkiigazítások. Úgy tudta, nálunk nincs új földrajz-történelem könyv.”³⁹³

H. K. számára is nehéz a látott igénytelenséget összeegyeztetni a ténnyel, hogy milyen nagy írókat adtak az oroszok a világnak. Ő is látott csillagászati, biológiai szakkönyveket, igaz, szemétre dobva. „Ki olvashatta ezeket?” – kérdezi. Később egy 18 éves falusi fiúval beszélgetve feltűnt neki, hogy az jobban tudja a földrajzot, mint nálunk egy érettségizett. Arra gondolt, hátha a tanítás volt a fontos, a nép szellemi felemelése. Ezzel magyarázta, hogy a külsőségek még kevésbé voltak fontosak, nem akarták fényűzésre nevelni az embereket. A rozoga házakban viszont nagyon sok, az átlagnál jóval magasabb műveltségre valló értékes regényt, szakkönyvet talált³⁹⁴

Békeffy László leírta, mit tapasztalt egy kolhozban. Itt nem termesztettek növényeket, az állatokat ridegen tartották. A gépek szanaszét rozsdásodtak, látszott, hogy nincs karbantartás. A falubeliek mesélték, hogy a termés felét a cséplőgép mellől viszi el az állam, utána levonják a vetőmagot, a költségeket, ami marad, azt osztják szét. 1932-ben a falu lakosságának negyede meghalt. „Szomorú azért ezt a vezetők és intelligencia középosztály nélküli népséget látni. Pedig de áldott egy föld lehet. S talán ez a szerencséje

392 Uo.: 20.

393 Bárány Dénes: 49-50a.

394 H. K.: 20.

Európának.³⁹⁵ – jegyzi meg. Leírást ad a földművelő szerszámokról és az állatokról is: „Érdekes az ekéjük. Taliga, csoroszlya nincs rajtuk. Legtöbb az egész kezdetleges faeke, de a vasekénél is csak az anyagban van különbség. Természetesen csak egy mélységben tudnak szántani mindenkor.” A szarvasmarhák is kicsik és kócosak mint a lovaik, piszkosak, soványak, ridegen tartják őket, szerinte gorombán bánnak velük, mint a lovaikkal. Igába fogják őket, ha nem is szántanak velük. Így ha adnak is tejet, az csak egy-két liter lehet. A tyúkok olyanok, mint nálunk – „szedett-vedettek”, a ludak nagyobbak. „A falvak benyomása hasonló a mieinkhez.”

Kevés szerző hivatkozik orosz irodalmi élményeire, Csapó Gábor közéjük tartozik: Július 8-án írja: „Máskülönben ez az Oszkol nagyon békés folyó. Még nyakig sem ér, és épp alig észrevehetően folydogál. Nagyon kellemes langyos a vize. Önkéntelenül a tolsztoji tájak és leírások jutnak az eszembe. Nem is volna rossz a békés tájakon élni békében. Asszonyok jönnek ide mosni, nagyon érdekesen, jóformán szappan nélkül mosnak, de oly fehérre mint nálunk, de nem hiszem hogy itthon szappan nélkül így is ki tudnák mosni. Az én alsómat is elvette az egyik asszony és elég rendesen kimosta. Egy nyakbavaló érmét adtam neki köszönetül, aminek igen megörült.. Ezek az idősebb emberek még vallásosak, csak már nincs módjuk gyakorolni. Falun a templomaik is dűledező állapotban vannak, vagy ha épebbek, akkor raktárnak használják.”³⁹⁶

Az orosz étkezési szokásokról, főzési eljárásokról nagyon rossz véleménnyel voltak a magyar katonák. Általában figyelmen kívül hagyták, hogy megszállt területen járnak, ahol egy-másfél éve folyik a háború, előtte pedig kizsákmányolták a mezőgazdaságot. Kristóf János július 2-ai feljegyzése ilyen megközelítésű: „Délután 5 órára értünk Kuntoéba, mely alig állt nyolc házból. Itt amint elhelyezkedtünk, látom ám, hogy egy öregasszony valami fekete sárfélét gyúrogat és azt a kemencébe rakja. A köztünk lévő szerb származású Sarcsevics tolmácsolásával megtudtuk, hogy abból kenyér lesz. Bizony, elállt szemünk szánk, mert az minden volt csak nem kenyérnek való massa. Igaz, az anyag nem állt másból, mint szárított gyökér, bab és fakérgék, mely lereszelve és vízzel összegyúrva némi só hozzáadásával [lett] megsütve. Na, ebből a szovjet paradicsomból én nem kérek.”³⁹⁷ Kristóf is minden empátia nélkül írt az oroszokról. „A lakosság roppant gusztustalanul néz ki. Na de háború van. Az élet olcsó, a megélhetés meg iszonyúan nehéz. Ilyen helyzetekben az ember kinézési és élhetőségi körülményei 2-3 századdal

395 Békeffy: 18.

396 Csapó Gábor: 12.

397 Kristóf János: 25.

visszaesnek. Furcsa megszokni, hogy itt a fő építkezési forma: fagerendákból építve a ház és általában szalmával fedve. Persze az sem elhanyagolható, hogy átlagosan faluhelyen ha belépünk egy házba, először is kecske vagy tehén köszön ránk és csak a következő helység nyílik a hálósobába. Bútorzata: kecskelábú asztal, a falnál két lóca és a sparherttel összeépítve egy kemence. A kemence mellett két priccs, szalmával tömött matrac, vagy csak simán szalma. A kemence tetején szintén fekvőhely két-három gyerek részére. Szerintem a cigányok is külön lakásban élnek nálunk. Persze találtunk egy kétszobás lakást is előszobával, de ezek inkább városban voltak. Szánalmas látvány ez, szinte hihetetlen a XX. században. Igaz, nálunk is láttam hasonlót amikor népszámláláskor az Alföldön összeírást végeztem 1940-ben, de ez ritka eset volt. A tolmácsunk útján megtudtuk, hogy az állatokat azért tartják a lakószoba előtti részben, de csak télen, mert nyáron a fészkerben vannak, mert így kevesebb hideg jut be a szobájukba. Házkutatás céljából néha be kellett menni az ilyen lakásokba is, bizony a gyomrunk felfordult.”³⁹⁸

Soltész Pál július 13-án adott leírást az orosz viszonyokról: „Az orosz paradicsomról csak itt lehet teljes képet kapni. Nem olvasni róla, de látni kell! Az egymástól ...[olvashatatlan szó] rendszertelenül épített piszkos házak egy ajtóval vannak ellátva. Ember állat együtt él. [...] Ímmel-ámmal dolgoznak csak, erkölcsük inkább állatiak. Megfigyeltük, hogy egyik állomáson egy 16-17 éves leány mindnyájunk szeme láttára egyszer egyik majd másik ukrán katonát ölelgette. Igen alacsony színvonalon van erkölcsük. Nem is csoda, Stalintól nem is lehetett többet tanulni.”³⁹⁹ Soltész, aki református pap volt, egy orosz pappal való beszélgetését is megörökítette, ez a „szovjetparadicsom” tipikus leírása. Következtetése: „Minden pénzt jóformán és a munkások verejtékét beleölték a végtelen fegyverkezésbe, amellyel Európát akarták leigázni.”⁴⁰⁰ Augusztusban tovább gondolkodott a bolsevizmus lelkeket romboló hatásán. Ő is azok közé tartozik, akik a szovjet ideológia és rendszer embertelenségét felismerik, de semmilyen felelősséget, együttérzést nem tanúsítanak például az üldözött zsidóság iránt.

Ellentmondásos, de nagyobb beleérző képességről tanúskodik a téma kapcsán már idézett Simon István néhány gondolata. Naplójában október 13-án jegyzte fel, hogy látta amikor a Donhoz telepítendő orosz lakosságot kísérték át a falun, „szomorú látvány” volt: „Elképesztő hogy emberek éltek és élnek ilyen körülmények között. [...] „Felénk a tyúkólak is sokkal különbek.” Rongyosak, mezítláb mennek. Főleg éhező gyerekek,

398 Uo.: 26.

399 Soltész: 7.

400 Uo.: 16.

asszonyok, öregek, betegek. Megállapítja: „Ez a háború velejárója. ... Mennek hosszú csoportokban. Kis motyójukat kétkerekű taligán tolják. Járnak, szednek valami élelmet. Mi lesz velük télen, amikor kemény hideg lesz. Se élelem, se ruha! Nagy részük el fog hullani. Név nélkül, ismeretlenül elhullanak mint az állatok. Pedig mindannyian emberek, gondolkodó lények. S mily nagy a különbség! Egykedvűen nézzük rémült, nyomorúságos arcukat és önkéntelenül is arra gondolok, hogy mi lenne, ha a mi hozzátartozóink lennének hasonló sorban? Nyomorúságos karaván, céltalanul megy előre. Hova visz útja? Hát ezért él az ember a földön? A szenvedések oly mértékig jutnak ki ezeknek a buta, szinte öntudatlan embereknek, hogy ők talán bőven megbűnhődik e földi életüket. Az Ember tragédiájának is legsötétebb jelenete lehetne ez a kép. Még a magukkal cipelt kecskék és bamba tehenek is fájdalmasan néznek. Nem sok a különbség köztük és gazdájuk között. Sorsuk pedig ugyanaz. Amikor ezt látom, arra kérem a jó Istent, vessen már véget enek a tengernyi kínknak és szenvedésnek.” December 9-én viszont ő is az orosz nép sztereotíp képét írta le: „Olyan koldus mint a templom egere. De nem is igyekszik. Nem gyűjt magának télre tüzelőt, tehenének ennivalót. Majd lesz, gondolja.” És emellett egyfolytában nevetgélnek, dalolnak. Az asszonyok jobban dolgoznak mint a férfiak. Érzéketlenek a büntetésre is – Simon arra következtet, hogy tényleg csak kancsukával lehet őket „hasznosítani”.

A lakossággal való egyéni kapcsolattartásnak – a felidézett források is bizonyítják ezt – minden bizonnyal voltak emberibb, hétköznapi megnyilvánulásai is. Két olyan adatot találtam, amelyek a témához kapcsolódva konkrét tényekre vonatkoznak: az Izvesztija c. újság 2002. június 20-ai számában megjelent egy családi visszaemlékezésen alapuló cikk,⁴⁰¹ amely egy magyar orvos százados, Ribiczey Sándor⁴⁰² példája alapján bizonyítja, hogy háborús körülmények között is voltak, akik megőrizve emberségüket, segítették a megszállt területek lakosságát. Bereczky Sándor naplójának mellékleteként is szerepel egy levél, mely hasonló esetet idéz.⁴⁰³ Ezekről a tényekről nagyon kevés adat van. A korábban megszállt szovjet területek lakóinak vallomásait, beszámolóit felszabadításuk után azonnal felvették és összegyűjtötték, de ezek értelemszerűen nem tartalmaztak pozitív kapcsolatokra utaló tényeket. Elsősorban a polgári lakossággal és a hadifoglyokkal

401 Szalamin Edit szíves közlése alapján.

402 Ribiczey Sándorról Somorjai Lajos is említést tesz naplójában, ő azonban nagyon rossz véleménnyel volt róla. Somorjai: 77.

403 Bereczky: 118-119.

szemben elkövetett bűnöket és a gazdasági pusztításokat vették számba a szovjet hatóságok.

XV. Partizánok

Sok honvéd számára érthetetlen jelenség volt a partizánok tevékenysége. Bogdán József beszámolójában harcmódorukról és egy velük lefolytatott ütközetéről is megemlékezik, elfogultan ítélve meg a helyzetet. Először a „világ legszemetebb, de legelszántabb gyülelész társaságaként”⁴⁰⁴ ír a partizánokról, majd a következőképpen: „A visszavonuló orosz hadsereg polgári ruhába öltöztetett, igen jól felszerelt, mindenre elszánt, legmegbízhatóbb embereit visszahagyta a feldúlt falvakban és erdőkben. Ezek igen erős tűzgépekkel (páncéltörő ágyú, aknavető, géppuska, golyószóró, géppisztoly, stb.) felszerelve, töménytelen lőszerrel ellátva – minden kínálkozó alkalmat felhasználtak, hogy felvonuló csapatainkat zavarják és nekünk, amit csak lehet, veszteségeket okozzanak.”⁴⁰⁵ Tipikus megállapítás ez, Bogdán írt erről már a délvidéki bevonulás kapcsán is⁴⁰⁶. Simon István 1942. június 21-én jegyzi fel véleményét partizánokról: „Szörnyű társaság ez és elrontja nyugalunkat. Tegnap felakasztottunk hármat. Mindenre elszánt bandák, akiknek csak a kiirtás segít.” A kivonuló magyar hadsereg tagjai közül számosan vélekedtek hasonlóan a megtámadott, magát meg nem adó ellenfélről, ugyanakkor ez a kérdés jelentette a katonák számára az egyik legnagyobb gondot az események értelmezésében. Akik elhitték, hogy felszabadítóként érkeznek, és úgy is várják őket, azok nehezen értették meg a partizánok és a velük együttműködő lakosság motivációit. Azonosították a lakosságot a gyűlölt rendszerrel, nem gondolták végig, hogy elsősorban nem a bolsevizmust, hanem a hazájukat védték a támadókkal szemben. Nagyobb együttérzéssel írt e kérdésről naplójában Somorjai Ferenc: „Kromiban naponta 3-4 partizánt akasztanak. Egy nagy épület legfelső emeletén vannak, alul a kórház, így az oroszok nem bombázzák. Onnan hoznak ki időnként kivégzésre; hozzátartozóik naphosszat állnak a börtön körül, reménytelenül. A foglyokat hozzátartozóik élelmezik, s sohasem tudják, mikor, melyiket viszik kivégezni. [...] Borzalmas. Szegény emberek, azok is a körülmények áldozatai.”⁴⁰⁷ Kristóf János egy, a németektől hallott szörnyű történetet említ: tőlük mintegy 70 kilométerre van egy partizántábor, ahol kegyetlenül megkínózzák az elfogottakat: „Itt hallottuk először az úgynevezett >>Sztálin zsebnek<< a hírének mely abból állt, hogy a

404 Bogdán: 15.

405 Uo.: 15.

406 „Orvul támadónak nincs kegyelem. A gyáván megbújó ellenség nem számíthatott a magyar lovagiasságra. ... Ahol elbukik a legális hadsereg, ott kár egy nemzet nevét orgyilkosok által beszennyezni.” Bogdán József: Ahol a Vöröskeresztet sem respektálják. Makói Újság 1941. május 3. 3.

407 Somorjai: 17.

levágott kézfejeket combba varrták. Állítólag nők űzik ezt a >>szertartást<< előszeretettel. Ezt a vasúti német személyzet mesélte. Hát igen, a háború kivetkőzteti az embert s kegyetlen tud lenni. Minden hadseregben vannak szadisták, akik ebben élnek ki magukat legtöbbször a magasabb parancsnokság nem is tudja. A civil életben a törvény tiltja s lecsap rá, bünteti de a háborúban büntetlenül szabadulnak el az állatias ösztönök. De bocsánatot kell kérnem az állatoktól, mert ők ilyet nem csinálnak. Ölnék, hogy éhségüket csillapítsák, de nem kínoznak.”

Az források mindkét fél kegyetlenségét megőrizték: Bognár József egy partizánokkal való együttműködéssel vádolt öregember kivégzését írta le, és ennek kapcsán nyilatkozott a magyar tábori csendőrök szadizmusáról: egyikük a haláltusáját vívó ember lábára csimpaszkodott, rángatta, mert az vállába húzva nyakát védekezett a kötél szorítása ellen.⁴⁰⁸ Nemeskéri Kiss Miklós június 20-én úgy írt egy ejtőernyős partizán kivégzéséről, mintha az valamilyen társadalmi esemény lett volna: „Az akasztásra meghívók mentek ki s igen sokan jelentek meg a szenzációs aktuson.”⁴⁰⁹

Soltész Pál is értetlenül áll a partizánok tevékenysége előtt, de természetes számára az alábbi esemény motivációja: „Megtörtént, hogy a vasúti töltésen dolgozó munkásokba, tartva a partizánveszedelemtől – belegépfegyvereztek. Mert gyanúsán viselkedtek. 10 halott és egy sebesült. Maguk voltak az okai, mert gyanús mozdulatokkal hajlongtak a szerelvény mellett.” Augusztus 7-én Gluchovban 30 magyar sírt látott a templomudvaron, állítása szerint legéppuskázták őket: „Hogyan? A front mögött 400 km-re? Igen. A lebecsült partizánbandák által, melyeket mindig zsidók vezetnek. Nemes Nagy Tóth István százados és 29 tiszt és honvéd társa áldozata egy partizántámadásnak, mely csapatban voltak a munkásszázadtól megszökött magyarországi zsidók.”⁴¹⁰ Úgy tűnik, Soltész gondolkodás nélkül adott hitelt a zsidókkal kapcsolatos minden szóbeszédnek, a partizánakciókért is őket tette felelőssé.

408 Bognár I.: 14-15.

409 Nemeskéri Kiss I.: 63.

410 Nagy Tóth István halálának okaként a Béke poraikra kötetben a 615. oldalon fejroncsolás szerepel.

XVI. A háború

Az első világháborús történetek egyik vezérmotívuma a frontbarátságok születéséről szólt. Sáray Ferenc százados naplójában szerepel, hogy orosz tisztek mentek át ebédelni a Monarchia tisztjeihez, megegyeztek, hogy nem lönek egymásra, csak parancsra, de akkor meg előre figyelmeztetik egymást. „Mindebből arra lehet következtetni, hogy az évek óta tartó háború iránt már általános volt az ellenszenv, az emberek békére vágytak. Felismerték, hogy az igazi ellenség nem a túlsó lövészárokból meghúzódó katona, aki maga is parancsra cselekszik.”⁴¹¹ Ugyancsak az első világháborús emlékek alapján állapították meg, hogy a „parasztkatona” minél hamarabb szeretne visszakerülni a családjához, a földhöz, a munkájához. Nem érez gyűlöletet az elesés iránt sem, meglátja benne a másik, parancsra cselekvő szenvedő embert.⁴¹²

Az előző generáció első világháborús elbeszélései alapján alakította ki Csapó Gábor elképzelését: „A gyerekkoromban dicsőnek képzeltem a háborút, hol a katonák egymásnak rontanak a haza és az istennel az ajkukon, hol a győztes hőst babérmal övezi, aki meg elesik, az a haza éltetésével leheli ki lelkét.” A valóság az más, alig van nyílt ütközet. A repülő, tankok, aknavetők nem válogatnak a hős és a gyáva között. Az egyik éppoly nyomorultul pusztul el, mint a másik. És még ha ez is hamarosan történne, de mit kell még odáig fáradni, koplalni, fagyoskodni, szenvedni. Otthon sokan mily könnyen lesznek öngyilkosok sérelmek, betegség és egyéb okok miatt. Itt meg, ahol megváltás a halál, mily görcsösen ragaszkodunk az élethez. Mert sóvárogjuk az otthoni életet, ahol ágyban lehet feküdni, aludni lehet, enni lehet és fel lehet meleg ruhába öltözni és nem vadásznak az ember életére.”⁴¹³

Jóformán nincs forrás, amelyik ezt a különbséget ne emelné ki. Kadosa Pál azt hiányolja, hogy az emberek nem ismerik, tisztelik, becsülik egymást: „Ehelyett ölünk és gyilkolunk – az évezredek során ez lett emberi –, mert Európa népeinek bölcs vezetői az előző háborút lezárt bosszútól és gyűlölettől gőzölgő békéjükben szétszaggatták országunkat, megfosztottak hegyeinktől, folyóinktól, bányakincseinktől, ezer esztendőn át pusztult s újraépült városainktól, annak kultúrkincseitől s véreinktől.”⁴¹⁴ Később újrab a háború értelmén gondolkodik: az emberek pusztítják a madarakat, fákat. „No és a háborúk?

411 Környeiné: 109. Ennek a gondolatnak a legismertebb irodalmi megfogalmazása Móricz Zsigmond: Kis Samu Jóska című elbeszélése.

412 Környeiné: 118.

413 Csapó Gábor: 31-32.

414 Kadosa: 20.

A felnőtt ember öröme, erőszak, fosztogatás. S miként egykor a nagy Napóleon kifosztotta Európát, s úgy hallom, vezető szövetségesünk nagyjai is kedvelik a műgyűjtést.”⁴¹⁵

Mint a naplók tükrözik, az ősz folyamán sokan átgondolták és összegezték tapasztalataikat. Simon István először augusztus 17-én örökítette meg részletesebben a harctér szörnyűségeit: „Nincs borzalmasabb látvány, mint a csatatér. Pusztulás, halál mindenütt. Ez a város is úgy néz ki, mint egy rothadó hulla. A mezők tele eltemetetlen halottakkal. Nem törődik velük senki, mert nincs ideje. Közömbösen, már egykedvűen megyünk el mellettük. [...] A mostani háborúban az a szörnyű tudat a legrémesebb, hogy nincs irgalom és könyörület. Valamikor hallottunk lovagias harcokról. Ma ez csak álom.” Többször hangsúlyozza, hogy az 1942-es nyári harcok sokkal véresebbek, mint a 41-esek voltak. 1942. szeptember 13-án írta le azokat a mondatokat, amelyekhez hasonló sok forrásban szerepel: „Csak az tudja, mi ez, aki itt van. Nem eszünk ebédet, vacsorát, egy hete nem mosdottam.” Egy nappal később: „Csak aludni és aludni szeretnék.” A katonák harckészségének, lelkesedésének hiányát Vécsey Béla alezredes 1942. szeptember 6-án így magyarázza: „Kedvetlen, nem lehet ráismerni a világháborús magyarra. Talán hiányzik is a lelki előkészülés, de nehéz is megmagyarázni az egyszerű embernek, hogy itt védi Magyarország határait. Ő csak azt látja és érzi, hogy német érdekért harcol, s ez a látszat hagy is rajta erős nyomokat.”⁴¹⁶

Magyar László azt a folyamatot próbálta megragadni, ahogy a háború az emberekre hatott: „Kifelé hoztuk a felszabadító eszméinket, s a Don partján ezért a szemből fogadó ágyútűzre rácsodálkozva majdnem felkiáltottunk: hé, ne lőjjetek, itt emberek vannak, s ösztönösen kezdtünk szaladni lélekszakadva a hegyről lefelé.”⁴¹⁷

Martin Ferenc döbbenetes osztrogozsszki élményével jellemezte a háborút: „A város eléggé szét van löve. Utcai harcok is lehettek. Egy útkereszteződésnél megállít a német forgalomirányító, mert a saját egységei vonulnak keresztben. Sokáig állunk. Közben embereim bemennek a sarkon levő félig összerogyott házba. Engem is behívnak. Kapcának való lepedőt, vagy törülközőt keresek. Az ágy még meg volt vetve. Az egyik ember elkezdte a lepedőt húzni, mire két merev női láb is kikanyarodott a lepedővel együtt. Ez az ember otthagyt a lepedőt, de a másik nem, és a hullalével átítatva begyűrte a málhatáskába. Én egykedvűen néztem. Ez a háború!”⁴¹⁸ Másnap, július 15-én írja:

415 Uo.: 73.

416 Vécsey Béla alezredes második világháborús naplói. 1941-1944. HL TGY 2622.

417 Magyar László: 67.

418 Martin Ferenc: 21.

„Mindenütt temetetlen állathullák, szinte folyékonyá szétrohadva. Irtózatossz bűz és rengeteg légy. A víz bemossa ezt a dögletes lötytyöt a kutakba, folyóba és kész a kolera- vagy tífuszjárvány.”⁴¹⁹

Soltész Pál a háború kérdésében is nagyon egyoldalú véleményét fejtette ki: főlháborodott azon, hogy az oroszok szeptemberben bombázták Budapestet. „5-én este adja a budapesti rádió azt a döbbenetes hírt, hogy a magyar főváros fölé mintegy 40 orosz gép érkezett és bombázta a fővárost. Eleinte nem tudták megállapítani a gépek nemzetiségét, különösen azért nem, mert megtévesztő fényjeleket adtak le. Ez is szovjet hadviselési mód!”⁴²⁰ Akkor már több mint egy éve folyt a háború a Szovjetunió területén, de a támadó hadsereg katonája megdöbbsent azon, hogy a megtámadott fél ellenáll.

Vécsey Béla 1942 nyarán állapította meg: „Hát ezért szörnyű ez a mostani háború, egész más, mint a régi világháború volt. Embertelenségek sorozata, mind a két fél részéről.”⁴²¹

Simon István 1943. január 10-én használta a totális háború kifejezést, és így jellemzte: „...az egész életet úgy rendezik be, mintha a háború kiszámíthatatlan ideig tartana. [...] Ma nem lehet mondani, hogy egy hónap és vége, mert valószínű, hogy a háború nem is a fegyverek által és nem a csatmezőn dől el, hanem a gazdasági felépítésben és az egész állami életnek a háborús szervezetre való átállításának milyenségében. A mai küzdelem már nem a virtus harc, hanem a megsemmisülés és az élet haláltusája.”

419 Uo.

420 Soltész: 30.

421 Vécsey 1.: 1942. augusztus 7.

XVII. Munkaszolgálat, antiszemitizmus

A 2. magyar hadsereggel 1942 őszére majd 40 000, zömében zsidó kíséző munkaszolgálatos tartózkodott a megszállt területen és a hadszíntéren. A hadseregvezetés rendelkezett a fegyvertelen szolgálatot teljesítők egészségügyi és egyéb ellátásáról. A főszállásmesteri parancsokban szerepel a munkaszolgálatosok ruházatáról szóló rendelkezés: „A zsidó hitközségek által a munkaszolgálatosoknak részére gyűjtött téli ruházati cikkek egy része már kiszállítás alatt van. Szétosztásuk a munkás századok által előterjesztett igénylések figyelembevételével történik. Ezeket a ruházati cikkeket kizárólag zsidó munkaszolgálatosok kaphatják meg. A munkás század parancsnokok ügyeljenek arra, hogy e cikkekből minden zsidó a szükséglethez mértén egyformán részesüljön, továbbá, hogy a keresztény keretekhez tartozó legénység ne legyen rosszabbul felszerelve, mint maguk a munkaszolgálatosok.”⁴²² A 30. főszállásmesteri parancs a munkásként beosztottak illetményéről, ételmezéséről, egyéb ellátmányáról intézkedik.⁴²³ Eszerint a zsold mellett nem kaphatnak hadipótdíjat és harcospótlékot, az ételmezésükhöz nem járnak élvezeti cikkek, például dohányárú, csokoládé, szeszes italok, cukorkafélék, pudingpor, tej, tejpör, szemeskávé, orosz tea. A főszállásmesteri iratokban nyoma van annak is, hogy zsidó kórház felállítását tervezték: „Csernjankán a 115. tábori kórház mellett s annak alárendelve, a zsidó k. m. sz. alakulatok betegek részére hadsereg zsidó kórházi osztályt állítok fel, zsidó orvosokkal és ápoló-takarító személyzettel. A zsidó munkaszolgálatos betegeket, kik műtéti vagy tartós kórházi gyógykezelésre és ápolásra szorulnak, oda kell majd leadni. Azt, hogy a zsidó kórházi osztály mely időponttól lesz befogadóképes, parancsban fogom közzétenni. A 2. hadsereg zsidó sebesültjei hátraszállításra csak akkor jöhetnek tekintetbe, ha ellenséges behatás vagy szolgálatteljesítés közben elszenvedett súlyos sérülés következtében nagyobb fokban rokkanttá váltak. Hátraszállításukra az engedélyt a rájuk vonatkozó okmányoknak egyidejű felterjesztése mellett a hadsereg vezető orvostól kell kérni. Betegség címén zsidót hátraszállítani tilos. (5709/ 2. hds. főszmstr. 42. VIII. 12.)”⁴²⁴

A naplókban és memoárokból viszonylag kevés szó esik a fegyvertelen munkaszolgálatosok helyzetéről. A szerzők egy része kárörömmel vagy részvétlenül szemléli kálváriájukat, megjegyzéseik azt tükrözik, hogy erősen hatott az antiszemita

422 Főszállásmesteri parancsok. 29. sz. főszállásmesteri parancs. 1942. IX. 10. 2. hadsereg iratai 15. fasc.

423 Főszállásmesteri parancsok. 30. sz. főszállásmesteri parancs. 1942. IX. 10. 2. hadsereg iratai 15. fasc.

424 Főszállásmesteri parancsok. 15. sz. főszállásmesteri parancs. 1942. IX. 10. 2. hadsereg iratai 15. fasc.

propaganda: jogosnak tartják, egyfajta vezeklésnek tekintik a zsidók helyzetének rosszra fordulását. Tipikus példája ennek Kecskés Péter Pál, aki többször nyilatkozik hasonlóképpen: „Az út mentén zsidó munkásszázad dolgozik, javítja az utat, egyengeti az új Európát megcsináló hadsereg előtt, ezzel mintegy jelképesen jóvátenni akarva mindazt a sok bűnt, amit eddig tettek, Európa és a világ nemzsidósága ellen.”⁴²⁵

Van azonban olyan szerző, akinek a tapasztalatok alapján fokozatosan megváltozik a véleménye. Ilyen Simon István, aki 1942. december 17-én írja a következőket: „Szerencsétlen zsidók pedig fagynak meg. Az emberi sors legszörnyűbb tragédiáját élik. Nem hiába mondja az írás, hogy hányatott nemzet! Elhagyatottan, mindenki által elfelejtve szenvednek itt, mintegy bűnhődve a fajuk hibáiért. De nem hiszem el, hogy valaki olyan hibás lenne, hogy ilyen helyzetet érjen el. Láttam, hogy hókunyhóban alusznak. Reggel sánták, bénák, lefagyott orrúak, lábúak, szinte önmagukkal tehetetlenül vánszorognak. A ruha cafatokban lóg róluk. Majd egy-két halottat hoznak elő és madzagra kötve, mint döglött ebet húzzák az úton társai. Az elfásultság és a szenvedésektől elalélt haldoklók benyomását keltik. Megesik az ember szíve, de ennek így kell lenni? A töménytelen kín és szenvedés talán az emberiség pusztulásának jelei? Egy kutya szenvedése is undorító. Ezek meg mégis emberek.” A sorok között kihúzott részek vannak, néhány olvasható töredékkel: „Mint a patkányok. ... bűnhődés kegyetlen és rémes.” 1942. december 18-án, mínusz 34 fokos éjjel után jegyzi fel: „Itt ismét láttam szerencsétlen zsidókat, mint legutolsó páriákat. Fantasztikus és leírhatatlan az a nyomorúság, melyben halálukat várják. Egykedvűen megyünk el mellettük. Hol van most a szentírás szelleme? Minden ember testvérünk!”

Nemeskéri Kiss Miklós Simon Istvánnal szemben a legrosszabb indulattal ír a zsidó munkaszolgálatosokról. Demagóg iróniával idéz fel egy 1942. június 1-jén történt esetet: „Udvarunkban és az épületben zsidó munkaszolgálatosok vannak beosztva munkára. Ma délelőtt hallom, hogy Cseh alezredes⁴²⁶ cigány legénye irtózatosan kiabál a folyosón három zsidóval. Megkérdezem, hogy miért, mire a válasz a következő: „Teccik tudni padlót súrolni tanítom őket, kétszer megmagyaráztam már nekik és még mindig nem tudják. Nem szeretem az értelmetlen embereket.” Gyuri cigány jól megmondta a véleményét, mert „beosztottai” között – mint utóbb kinyomoztam – egy mérnök és két ügyvéd volt. Valóban értelmetlen emberek! A zsidók egyébként az egész vonalon jól be vannak fogva! Nem nagyon válogatják meg, hogy milyen munkát adnak nekik. Nem kell őket azonban sajnálni,

425 Kecskés: 32.

még mindig jobb dolguk van, mint az első vonalban harcoló katonáknak. Bár az összes otthoni zsidót itt láthatnánk!” Elképesztő érzéketlenséggel emlékezik meg június 15-én arról, hogy egy hadbírószági tárgyaláson két zsidó munkaszolgálatos kirendelt védője volt. Azok levelet akartak hazaküldeni egy szakaszvezetővel: „A levélben a zsidók mindenféle hazugságokat írkáltak össze, különösen ami a magyar csapatok harcait illeti. Szóval a hátszói zsidó propaganda részére jó anyagot.” A szakaszvezetőt három évre és lefokozásra ítélték, a munkaszolgálatosokat halálra. Nyilvánvaló kárörömmel kommentálja az ítéletet: „Nem is nagyon volt mit védeni az atyafiakon, akik szörnyű ijedt képpel álltak bírái elé, pár hónappal azelőtt bizony azt hiszem vígabban éltek otthon életüket! A tárgyalás nem tartott sokáig, védelmem nem sokat ért, mert pár perc alatt eldőlt a sorsuk és délután már lógtak a fán. Legalább legközelebb mások meggondolják a dolgot.” 1942. július 3-án írja e témában legérzékletlenebb sorait: „Az aknazárat végig Tim előtt műszaki csapatok vezetésével a zsidó munkásszázadok szedték fel. Érteni hozzá, persze nem értettek, átlag minden huszadik felrobbant és pár zsidó ottmaradt. Szörnyű bejedit képük volt, nem mint elv- és fajtársaiknak Pesten és a Váci utcán. No, de talán egyszer azok is ide kerülnek majd! Ezzel az aknaszedéssel mindenesetre kettős célt értünk el: egyrészt fogyott a zsidó, másrészt magyar utászok életét mentettük meg. A németek maguk is sokszor irigykedve mondták, hogy erre bizony ők nem gondoltak! Ebben mi jobban jártunk el.” Hasonlóan szélsőséges véleményt kevesen fogalmaztak meg, de feltűnő, hogy a szolidaritás jelei is ritkák a naplókban. Ennek részben a nagyon erőteljes, antiszemita propaganda, részben a rendkívüli körülmények lehettek az okai.

A szerzők között volt, aki abból kiindulva, hogy nekik nem kellett harcolniuk, irigylésre méltónak tartotta a fegyvertelen munkaszolgálatosok helyzetét.⁴²⁷ Ezzel szemben többen feljegyezték hasonló eseteket, mint amit Vécsey Béla alezredes is megörökített. Naplója szerint 1942. augusztus 31-én a 19. könnyű hadosztályról a következőket hallotta: „...amikor az a nagy disznóság volt és a mieink megfutottak, hátrahagyva sebesülteket és halottakat, a zsidók a legnagyobb tűzben, fegyver nélkül visszamentek és kihozták a sebesült és halott honvédeket, volt is egy zsidó századnak vagy 50 halottja és kétszer annyi sebesültje. No ez csak olyan intermezzo. Én is jobbnak tartanám, ha a folyton futó és gyáva ruszinok és oláhok helyett inkább önként jelentkező zsidókat adnának le a küzdőkhöz, azok azok után azt hiszem, jobban megállnák a helyüket.”

426 Cseh Kálmán alezredes. 2. magyar hadsereg, I. a (hadműveleti) osztály. Parancsőrtiszt.

427 Nemeskéri Kiss I.: 1942. június 1.

Több szerző – ha nem nyilatkozik is olyan mélységes előítéletekkel mint Nemeskéri Kiss Miklós – egyértelműen antiszemita beállítottságú. Ilyen Árokszállási Zoltán: „Itt találkoztunk az első dolgozó, napszámos munkát végző zsidókkal. Az állomást sepregeti, takarítja néhány zsidólány, hátukon a sárga folt. Radomhoz érünk aztán, itt érünk utol egy magyarországi zsidó munkaszolgálatosokat szállító szerelvényt. Istenem, most látni csak a különbséget: semmi fegyelem, semmi rend. Mint a disznócsürhe, veszekedve, egymást lökdösve rohannak az ebédért.”... „A németek keményen bánnak lengyelországi zsidókkal, de meg is érdemlik, nem kell ezeket kímélni.”⁴²⁸

Az ellátatlan, éhező emberek viselkedését gyakorta részvétlenül szemlélték a szerők, még akkor is, ha ők maguk nem bántják őket. Bereczky Sándor sem fűz semmit az alábbi jelenthez: „Nyüzsögnek a zsidó munkaszolgálatosok, s ha egy lekváros láda szétesik, hasra fekvé nyalják a földről a finom barack, eper, füge stb. ízeiket.”⁴²⁹ Somorjai Lajos, bár együttérzéssel ír a hozzájuk beosztott munkásszázadról tagjairól, akik megfeszített erővel dolgoznak, rosszízű megjegyzést tesz egyikükre: „A nyomorultak soványak, sápadtak, elcsigázottak, kiéhezettek. Pofozzák, rúgják őket, s dolgoztatják, mint az állatokat. Fegyver nélkül járnak az első vonalakat, közvetlen az ellenség előtt, drótsövényt építeni, árkot ásni. Itt van köztük Petschauer Attila, a volt kardvívó világbajnok is. Kipofozták már belőle az arroganciát.”⁴³⁰

Csapó Gábor száналommal írt a munkaszolgálatosok kilátástalan helyzetéről augusztus 18-án: „Zsidó muszosok hordják a tüskésdrótot az utászoknak. Szerencsétlenek le vannak rongyolódva, éhezve. Száналom rájuk nézni. Hihetetlen, hogy mennyire elfajult az emberi érzés. Hátnak vannak egy faluba elszállásolva. Ebéd után már indulni kell nekünk ki a vonalakba. [...] Éjjel hordják az anyagot az akna és a tüskésdrót akadály telepítéshez. Mire hazamennek reggelire sorakozó. Alig pihennek valamit és már kelni kell ebédre. Tisztálkodásra, pihenésre nincs idő. Nem csoda, hogy tönkre vannak menve, száálmas látványt nyújtanak.”⁴³¹

Rumy Lajosnak Grassy József hadosztályparancsnok parancsára egy munkaszolgálatos századot kellett volna kiküldenie tereptisztításra: „Távbeszélőn átadták Grassy parancsát egy kilövésigátló terepsávon a túlburjánzott növényzet eltávolítására. Hely Mostiscsétől észak felé húzódó védővonalunk előtti terület. A könnyűhadosztály a

428 Árokszállási: 13.

429 Bereczky: 37.

430 Somorjai: 38.

431 Csapó Gábor: 21.

munka végrehajtására egy zsidó munkaszázadot bocsát ezredem rendelkezésére. A munkásokat – szólta a parancs – egy erélyes tiszt vezesse rajával együtt. – A munka befejezte után a munkaszolgálatosok nem térhetnek vissza. – Azt hittem, rosszul hallok. – A parancsátadó ezredes azonban megismételte a felháborodásomat kiváltó parancsrészt és még kioktatást is fűzött hozzá, mely után kétséget kizáró módon tisztán állt, hogy Grassy a zsidó munkásszázad megsemmisítését rendelte el. – Erre dührohamomban levágtam a kagylót. Bucskó őrnaggyal, segédtiszemmel közöltem Grassy parancsát. – Utasítottam egy erélyes tiszt előállítására. – Bucskó jelenlétében adtam azután parancsot a tisztnek a taroló-munka elvégztetésére. – Parancsomat kiemelten azzal fejeztem be, hogy személyileg teszem őt felelőssé a rábízott munkásszázad épségben történő visszahozásáért.”⁴³²

Sárdos István zsidó munkaszolgálatos volt, aki nemcsak a doni vereséget, hanem a több éves hadifogságot is túlélte. Százada 216 fős volt, 20 keretlegénnyel és egy első világháborús főhadnagy parancsnokkal. Az őket búcsúztató alezredes Nagykátán azt mondta a keretlegényeknek: „Akkor végeztek jó munkát, ha minél kevesebbet hoztok haza ezekből a semmirekellőkből.”⁴³³ Tizenöten tértek haza végül, ő 7 év után. Felszerelése sínadrág, szöges bakancs, viharkabát, hátizsák, takaró, konzervek, útiholmik voltak, a kincstári: „...egy ócska sapkarózsa nélküli katonasapka, egy sárga karszalag, egy gázálarc, egy lukas bakancsból és egy dögcédulából állt.”⁴³⁴ Emlékiratában azt állítja, ő azért maradt életben, mert végig megtartotta civil mentalitását. A keretlegények szerint jobban féltek, mint ők, talán mert volt fegyverük: „A zsidók azért nem félnek, mondták, mert mind kommunisták és csak arra várnak, hogy összeölelkezzenek a partizánokkal, de majd mi megmutatjuk ennek a bűdös zsidó bagáznak, hogy hol van a magyarok Istene.”⁴³⁵ Véleménye szerint a félelmüket akarták a sok szitkozódással palástolni. Sárdosék feladata süllyedő járművek kitolása, dorongútépítés volt. Kísérteties, Rejtő Jenő-i fordulatot használ: „Akkor tanultam meg, hogy lehet menet közben is aludni. Ilyenkor csak akkor ébred fel az ember ha megbotlik, vagy egy másik alvajárónak neki megy.”⁴³⁶

A témához kapcsolódó források közül a református pap Soltész Pál naplója döbbenetes részleteket tartalmaz. Antiszemitizmusa nyilvánvaló, írásának fordulatai a legsilányabb propagandakiadványok fordulatait idézik, egyre szélsőségesebbek. Július 10-

432 Romy: 29-30.

433 Sárdos: 2.

434 Uo.: 7.

435 Uo.: 6.

436 Uo.: 8.

én írta: „Ma a kamiennai állomáson találkozunk a Jászberény környékéről útnak indított zsidó transzporttal. Marhavagonokban utaznak. Elég meggyötörtnek látszanak, de nem mind. Elég jól bírják a hosszú utat.” A következő mondat nagy része vékonyabb tollal át van firkálva. A vége: „...píteni az országból.” Az egész mondat feltételezésem szerint ez volt: „Bár minden zsidót így lehetne kitelepíteni az országból.” Az kurzívval szedett mondatrész olvasható a legjobban.⁴³⁷ Soltész véleménye szerint minden rossznak a zsidóság az oka, olyan primitív asszociáció vannak, melyek alapján nem önálló gondolkodása is kétségbe vonható: „Az úton mindenütt veszély leselkedik reánk. Tegnapelőtt Kalinkovicsiből elindult a magyar sütőalakulat. Akna robbant a szerelvény alatt. 16 kocsifelborult, 2 halott és 15 sebesült. Minden bajnak, nyomorúságnak és szenvedésnek a zsidóság az oka, mely féktelen aranyborjú imádatában uralma alá akarja pénze segítségével az egész világot.”⁴³⁸ Századparancsnokuk – neve nem olvasható – Soltész szerint a zsidókérdés minden átkos hatásával tisztában van, és ahol alkalma nyílik, személyesen világosítja fel katonáit. Ennek lényege: ha hazamennek, minden frontkatona, aki kint volt, részesülni fog a zsidó vagyonból. Ő kételkedett ebben, hátha úgy lesz megoldva, mint a világháború után a földkérdés. A százados megnyugtatta: nem egészen rajtunk áll a dolog, valószínűleg beleszólnak abba a németek is. – Úgy akkor bizonyára rendesen el lesz intézve ez is.” – válaszolta a lejegyzett párbeszéd szerint Soltész.⁴³⁹ A napló szerint ugyanolyan elégtételt érzett a megalázó munkát végző munkaszolgálatosok láttán, mint Nemeskéri Kiss: „A Heimlich-fiú néhány lépéssel odább sepregette a lótrágyát. Otthon nem tette volna, itt megtanul dolgozni. Csak néha pislogott rám, és szégyellte, hogy ismerős látja őt trágyát tisztítani.”⁴⁴⁰ Gomelban hasonlót ír: „A West kaszárnyában kapunk egyelőre szállást. Alig érünk oda, nyomunkban a zsidó munkaszázad. Gyönyörűség nézni, mint súrolják fel a kaszárnyát, hordják be a szalmát a volt főkönyvelők, orvosok, mérnökök, textilesek, ügynökök.”⁴⁴¹

Soltész minden kétely nélkül írt a zsidóságnak a partizánvezetőkkel vagy a bolsevikokkal való azonosításáról, miután részletesen felsorolta, milyen területeken működtek korábban a munkaszolgálatosok: „Utána Szodorai[?] alezredes elmondja, hogy a front mögött mintegy 6 hadosztálynyi partizáncsapat tanyázik. Tehetetlenek velük szemben, mert a sűrű erdőkben bujkálnak, még ágyúkkal és aknavetővel is rendelkeznek.

437 Soltész: 3.

438 Uo.: 8.

439 Uo.: 8-9.

440 Uo.: 11.

441 Uo.: 11.

Vezetőik zsidók kivétel nélkül mind. Még magyar zsidó Budapestről is akad bennük. Pár héttel előbb nyolc zsidót fogtak el, kettő bevallotta nevét, bizonyos Herskovics nevű Bpestről, a harmadik azt mondta, ő a névtelen zsidó. Persze mind agyonlőtték.”⁴⁴² Augusztus elején jegyzte fel: „Megnézzük az épülő hidat a Szejmen. ... Nevezetessége, hogy hazai zsidóink egy része is itt dolgozik a hídépítőknél. Hadd dolgozzanak, úgysem csináltak odahaza semmit, csak a magyar munkás emberek verejtékéből éltek. Lázár Jancsinak határozott szerencséje volt, mert a mezőcsáti zsidók felismerték, és ... [olvashatatlan szó] egy volt ügyvéd le is vizitelt nála. Hogy milyen érzés fogta el Jancsit, gondolom, mikor zsidóval beszél, hiszen igen sokszor hangoztatja, csak bíznák őrá a zsidókat, ő majd elintézné.”⁴⁴³

Több forrás alapján sejthető, hogy a magyar katonatisztek egy része számára ismert tény volt, hogy a németek a német megszállt területeken tömeggyilkosságokat követtek el, kiirtották a zsidó lakosságot⁴⁴⁴ Ezért cinikusnak tűnik Soltész megjegyzése, hogy nem érti, hová lettek a zsidók: „Szinte feltűnő, hogy eddigi utunkban egyetlen zsidót – kivéve Lengyelországon való átutazásunkkor látott két nagyon sovány zsidógyermeket – sem láttunk. Hová lettek? Merre tűntek el, nem tudom. Azt mondta egy volt magyar hadifogoly orosz, hogy a falusi népbiztosok, zsidók, mikor már közel jártak a németek, családjáikkal, barmaikkal együtt bevették magukat a mély és [...] erdőségbe...”⁴⁴⁵

Tabay József emlékiratában azt állítja, a hadseregben nem volt erős az antiszemitizmus, logikai alapon tagadja például az aknaszedés tényét – amit Nemeskéri Kiss is leírt - mondván, jól képzett árkászokat miért veszélyeztettek volna.⁴⁴⁶

Vécsey Béla naplójában július 16-án egy fogollyal kapcsolatos esetet írt le: „Máma is hoztak egyet, amelyiket én tegnap láttam itt csellengeni, hiszen nagyon zsidógyanús pofája volt, de hát. Máma aztán felhozta három német és állították, hogy zsidó, agyon kell löni. Én még előbb átküldtem az egészségügyi oszlopnak, hogy állapítsák meg, hogy tényleg zsidó-e? Sajnos a visszahozott orvosi lelet minden kétséget kizáróan állította, hogy az. Mivel itt az a hadi szokás, hogy minden zsidót agyonlőnek, kénytelen voltam a továbbiak foganatosítására átadni a 151. gépkocsizó utászzászlóalj törzsnek.” Itt a szöveg fölé utólag beszúrta: „Azok tanácsomra futni hagyták.” Az emlékiratban finomított a képen: kihagyta belőle ezt a történetet.

442 Uo. 20-21.

443 Uo. 14.

444 Ld. Vécsey 2.: 33., Bacsó Károly: 14., Koppányi: 18., Nemeskéri Kiss I. 20-21.

445 Soltész: 23.

446 Tabay: 18.

Vécsey novemberben 9-10-én már nagyobb együttérzéssel ír a zsidó munkaszolgálatosokról. Ez a rész a naplójában és az emlékiratban is benne van: „Délelőtt a hátsó munkákat szemléltem meg, minden haladna szépen és jól, csak a zsidó munkás század embereit rossz nézni, ahogyan azok dolgoznak. Igaz, hogy ruha van rajtuk, és a lábbeli is rettenetes állapotban van. A honvédségből nem kapnak ruhapótlást, viszont ami ruhát részükre a hozzátartozók a [...]i 8. sz. kiegészítőhöz küldenek, azok úgy látszik, a kiegészítő lazasága folytán sohasem érkeznek ide ki. Így nem lehet 15-20' hidegben komoly munkát követelni tőlük. Tiszta emberkínzás, ami itten folyik, inkább fel kellene robbantani őket, vagy agyonlőni, mint így lassan kínozni. Hallom, hogy a hadosztály egyik zsidó századánál 15 fagyott meg egy éjszaka. Hát ennél a zsidó századnál is van már vagy 40 első fokú fagyással, hármát pedig a doktor a másodfokú fagyással küldött kórházba. [...] November 10. Mára reggel arra ébredek, hogy jelentik, hogy a zsidó munkás század embereit kocsin és hordályakon hozzák a zászlóalj parancsnoksághoz, mert több mint 46 gyengélkedő van a századnál, mondtam hagyják a fenébe őket, nem vagyok rájuk kíváncsi. Ellenben a századparancsnoknak, aki rosszul lett és [...] a látványtól, megígértem, hogy keresek olyan helyet fakitermelésre, ahol nem kell nekik mocsárba gázolni, mert eddig olyan helyen dolgoztak, ahol bizony állandóan térden felül kellett mocsárban a fát hordani.”⁴⁴⁷

Segítségre nemigen volt lehetőség. Radnóczy Antal saját, a főszállásmesternek adott jelentését idézi emlékiratában: „Aránytalanul sok a zsidó betegek száma, amely a munkaerő 70 százalékának kiesését jelenti. A hadseregnél zsidókórház nincs. A hadtestzsidókórház tömve, a hadműveleti egységek is tele zsidó betegekkel. Sok a fagyásos zsidó beteg, mivel téli ruházatukat XII. 15-ig nem szállították ki a hátszorból, illetve a hadtesthez.”⁴⁴⁸

447 Vécsey 2.: 67.

448 Radnóczy: 10.

XVIII. „Zabrálás”

A 2. magyar hadsereg katonái is elkövettek olyan cselekményeket, amelyekért felelősségrevonás járt. Több szerző nyíltan ír ezekről a tényekről. Leggyakoribb a „zabrálás” volt, de vannak adatok nőkkel való erőszakoskodásokra is. A „zabrálás” kifejezést azért használom, mert Vécsey korabeli naplójában is így szerepel. 1942. július 26-án, megjegyezve, hogy a legénység jogtalanul vesz el mindent a lakosságtól, a következőket írja: „De különben is, nem tartozik az elfogadott emberi és hadi jogszokáshoz a zabrálás.”

Csapó Gábor ikonok és más értékek beszerzéséről ír: „Szeptember 1.: Nagyon szép ikonok voltak a falon. A tisztek, akiknek ládájuk volt a kocsin, ezeket el tudták tenni és hazaküldeni. Nagyon él az emberekben zsákmányszerzés vágya. Aki hazament, az igyekezett amivel lehetett, megrakodni. Nagyon szép volt az oroszoknak a himzett báránybőr mellénye. Ki mit tudott, azt szedett össze. Volt, aki edénnyel rakodott meg, volt, aki varrógépféjet cipelt haza. Mi nem is laktunk a faluban, meg nem is tudtuk volna hazavinni ha lett volna valami holmink, mert felszereléssel úgyis úgy el voltunk látva, hogy alig tudtuk cipelni egyik helyről a másikra.”⁴⁴⁹ Somorjai Lajos naplója szerint az orosz templomokban a szovjet uralom alatt is ott maradtak a kegytárgyak, csak a templomot használták közcélokra: „Legalábbis falun a vallásüldözésnek nyomát nem nagyon lehetett találni.” Igaz, a szebb tárgyakat széthurcolhatta a „csöcselék” – ezért, mint írja, legszebb ikonjait a templomok környéki házakban találta, két oltárképet pedig ő maga vágatott ki az urivi templomban.⁴⁵⁰ Saját tetteit nem tekinti a templom feldúlásának, úgy gondolja, csak a pusztulástól mentette meg a képeket, melyek szerinte igen értékesek. A magyar katonák egy része nem tartotta tiszteletben az oroszok vallását, templomait, gátlástalanul fosztogatták azokat: Árokszállási Zoltán emlékiratában is szerepel, hogy két szentképet elvittek egy templomból a kápolnájukba.⁴⁵¹ Martin Ferenc naplójában július 13-ai bejegyzés: „Délután az ezredszakáccsal találkoztam. Ezüst keresztet és aranybrokát kendőt árul. A templomból hozta. Odamegyek. Német és magyar katonák tépik és viszik a maradványokat. Nagyobb holmihoz nem nyúlnak, mert nem tudják hová tenni. A miseruhák bélését kapcarongynak vitték.”⁴⁵²

449 Csapó: 24.

450 Somorjai: 101-102.

451 Árokszállási: 23.

452 Martin: 20.

Bacsó Károly leírja a németek egyik megtorló akcióját Luniniecben, amikor azok megtizedelték a falut, ahol csak nők, gyerekek, idősök voltak. A magyar katonák egy része ez alatt fosztogatott: vászonneműt, ikont, csizmát raboltak.⁴⁵³ Bárány Dénes Tóthfalusi Gyula ezredesről jegyzi fel több ízben, hogy csak az érdekelte, mit tud szerezni: szamovárgyűjteménye volt, Bárány állítása szerint lopott, szélhámoskodott.⁴⁵⁴

Kiss József szabadságra utazva szerzett tapasztalatokat e témában: „Útközben több katona gondolkodásmódját ismertem meg, akik ugyancsak szabadságról mentek vissza, egyelőre Kijevig. [...] Volt köztük olyan, aki azzal dicsekedett, hogy már vagy hatodszor van itthon, ilyenkor ikonokat, meg szőrméket, meg egyéb dolgokat hozott haza magasabb rangú parancsnoka feleségének s most visz ki egy csomó dolgot, melyért lehet csereberélni. Persze, ilyenkor magának is viszi a dolgokat, mert hát csak nem fog ingyen utazgatni.”⁴⁵⁵

Nemeskéri Kiss Miklós december 10-én egyik tisztára esetét írta le: „Rep. Malvin⁴⁵⁶ egyébként alapos slamasztikába került egy bugyenniji kémiai laboratórium szakszerű „leszerelése” és hazaküldése miatt. A tábori posta robbantotta ki az ügyet, mert nem tetszett nekik, hogy rep. Malvin egy hónap alatt 60 csomagot küldött haza. Hadbírószág elé került a sötét ügy és a koma drukkol most, hogy hogyan mossá magát tisztára.”⁴⁵⁷

Gyakran előfordult az is, hogy az élelem beszerzését nem az előírt módon végezték a magyar katonák. Csapó Gábor azt írja, július 14-én süldőt „szereztek”, orosz nő jött pörölni miatta – de azzal érvel, nem lehetnek érzélgősek, ha az éhenhalásról van szó.⁴⁵⁸ Kadosa Árpád ugyanerről július 22-23-án: „Néminemű ellátási gondjaink is lehetnek – ismétlem, elég korai – mert az elmúlt napokban helyi rekvirálásra szorultunk. Egy kisebb faluban egy tehénkét rekviráltak ellátóink, s ez nem ment minden huzavona nélkül. A család – bár volt még egy tehene – nagy sipákolással kapaszkodott a tehénbe, asszony, gyerekek sőt a szomszédok is, zajos jelenet volt. Szerintem képtelenül ostobán s erélytelenül végezték honvédeink a rekvirálást. El nem tudom képzelni, hogy rajtunk kívül akadna még egy hadviselő fél földgolyónkon, legyen az akár német, akár orosz, amelyik hasonló módon gondoskodna élelmezéséről. Gyámoltalanságra, gyengeségre vall a

453 Bacsó: 19.

454 Bárány Dénes: 48., 51., 62.

455 Kiss József: 58.

456 Vallató Zoltán „beceneve”.

457 Nemeskéri Kiss II.: 65.

458 Csapó: 14.

határozatlan, kellő szigor és keménység nélküli eljárás, s felbátorítja a lakosságot a nagyobb ellenállásra, szembeszegülésre.”⁴⁵⁹

Kristóf János is használta zabrálás szót emlékiratában: Egyik ebédük pörkölt volt burgonyával, uborkasalátával, erre vonatkozóan jegyzi meg: „...a mi gyomruk már elszokott az ilyen finom ételektől, mióta nem tudunk zabrálni mint azt tettük, míg menetben voltunk.” Akkor minden nap más faluban voltak, nem kiélt területeken.⁴⁶⁰ Nemeskéri Kiss Miklós is bevett megoldásként ír az élelem erőszakos elvételéről: július 16-án benzint és kenyeret kellene szereznie, de még nem működött az ellátó osztály. „Hogy azonban innen sem menjünk el üres kézzel, egy útszéli legelésző szép kövér borjút – nagyon velünk akart jönni szegény – felpakoltunk és magunkkal hoztunk.”⁴⁶¹ Amikor berendezkedtek, a sztarosztát utasították, hogy későbbi kártalanítás fejében lássa el őket. Az – miután feleségét, lányát fél napra bezárták – bele is egyezett.⁴⁶² Vámosy József emlékiratában a Nemeskéri Kiss által említett esethez hasonló megoldásról számol be: önellátóak voltak, tej, hús bőven volt, mert a sztarosztát fejbélövessel fenyegették, hogy legyen. „Természetesen” viccből – de kaptak is mindent, amit kértek.⁴⁶³ Vécsey Béla okt. 5-én a 4/I. zászlóalj katonáiról azt írta, hogy nem csináltak mást, csak teheneket és kecskéket gyűjtöttek, loptak és raboltak. Még árkot sem ástak, inkább lelövelték magukat nyílt terepen közlekedve.

459 Kadosa: 29.

460 Kristóf János: 47.

461 Nemeskéri Kiss I.: 188.

462 Uo.: 196-197.

463 Vámosy: 66.

XIX. A nőkkel való kapcsolatok

A témáról a szerzők többsége nagyon röviden és visszafogottan nyilatkozott, kevés feljegyzés vonatkozik arra tényre, hogy több mint 200 ezer férfi teljesített több hónapos harctéri szolgálatot, és nyilvánvalóan voltak nemi szükségleteik. A hivatalos iratokban is csak néhány, a problémákra utaló részlet van. 1942 augusztus elején az egészségügyi helyzetjelentés szerint 2791 beteg katona közül 126 volt nemibeteg.⁴⁶⁴ Szeptember elején a betegek összlétszáma 345 tiszt és 9875 honvéd volt, a jelentés szerint közülük 5 illetve 73 szenvedett nemibetegségben. Ezt érthetőnek tartják: „A nemibetegségek száma is aránylagos emelkedést mutat, ami az anyaországtól távol való huzamosabb idejű tartózkodási időben leli magyarázatát.”⁴⁶⁵ 1942 őszén főszállásmesteri parancs intézkedett Totem óvszer kiutalásáról: a III., IV., VII. hadtestek és a hadseregközvetlenek részére 3000-3000 darabot, a repülőcsoport részére 879 darabot, alosztályonként általában 13 darabot számítva.⁴⁶⁶

A forrásokban szemérmes és ellentmondásos a kérdés tárgyalása. Ha a szerzők említést is tesznek az orosz nőkről, többnyire becsmérően nyilatkoznak megjelenésükről, erkölcsükről, talán ezzel is hárítva a feltételezést, hogy kapcsolatba lépnének velük. A visszaemlékezésekben azért szerepelnek romantikus történetek is, néhány napló viszont goromba őszinteséggel ír a kérdésről.

Békeffy László naplója szerint májusban öt embert kikötetett a századparancsnok, mert kiszöktek szórakozni. Egy járőr jelentette Putiviltől, hogy ott hasonló eset történt, sőt néhány ember nőt erőszakolt meg. Békeffy hozáteszi: szomorú és ostoba is az ilyen cselekedet, ezért vált szükségesé nálunk is a kikötés.⁴⁶⁷ Június 18-án újra feljegyzi, hogy négy részeg katona nőkkel erőszakoskodott.⁴⁶⁸ Rummy Lajos viszont azt írta, egyetlen esettel találkozott, amikor magyar katonát kellett büntetni, mert nőkkel erőszakoskodott. Ennek magyarázatát abban látja, hogy az orosz nők nem jelentenek veszélyt: „Amint én látom, az otthoni asszonyok mind nyugodtak lehetnek válogatás nélkül, mert valamennyien érintetlenül fogunk haza kerülni a jó Isten segítségével.”⁴⁶⁹ Árokszállási Zoltán is gúnyosan nyilatkozott: „Egyik-másik honvéd is jól érezte magát, hiszen zsenkája minden

464 Főszállásmesteri o. szám nélküli iratok. 3. sz. m. 5000/2. hds. főszmstr. 42. VIII. 5. számhoz. Eü. helyzetjelentés. 2. hds. iratai 15. fasc.

465 A/3. sz. m. a 250/M. hdm. 3. vkf. 1942. VI. számhoz. Ad. 7./Eü. helyzetjelentés. 2. hds. iratai 15. fasc.

466 Főszállásmesteri parancsok. 23. sz. 1942. X. 15. 2. hds. iratai 15. fasc.

467 Békeffy: 20.

468 Uo.: 41.

jó falattal elhalmozta, s volt ki ruháját is mossza, gondozza. Hja, ha nincs fából az ember, még ilyesmire is ráadja a fejét.”⁴⁷⁰ Kadosa Árpád távolságtartóan idéz fel egy esetet: „Lóri tegnap kapott értesítést arról, hogy megszületett az 5. gyereke, anyja és újszülött egészségesek. Gartuláltunk neki, mondván: - Látod, nem is kellettél hozzá! Ő meg arra hivatkozva, hogy ki ne jöjjön a gyakorlatból, géhás tisztek társaságában átment a szemközti házba, ahol három nő tárt karokkal fogadta őket, nagy dáridót csaptak, harmónikáztak, énekeltek és... A Két fogoly Zinácskája jutott eszembe.”⁴⁷¹

Martin Ferenc a kevés kivételhez tartozik, aki tisztelettel nyilatkozott az orosz nőkről: szeptember 22-én az orvos berendelte vizsgálatra a tanítónőt. Martin idézi az orvos szavait: „Látszott, hogy mesterségesen maszatolta össze magát, mert az alsóneműje ragyogóan tiszta volt.”

Somorjai Lajos írt a leghosszabban, és őszintén, lelkiismeretfurdalástól gyötörve a témáról.⁴⁷² Több hónapos frontszolgálat után létesített kapcsolatot egy orosz tanítónővel, és naplójában feleségének próbálta megmagyarázni a történeteket. Vívódásaival bizonyára nem állt egyedül: „Szegény sodródó lélek, magányosan ebben az orkánban! Benne sok magányos asszony tragédiája személyesült meg. Istenem! Mint egyedülálló inda kapaszkodott a legelső rokonszenves szoba. Én? Vagy más? A megértő lélek volt a fontos. És én? Bűnös vagyok. Ne ítélj el Jolikám! Több, mint fél éve koplaltam. És mégis! Nem a testi vágy döntött. Igazán nem. Öt hónapja nem volt hozzám senki jó. Úgy igazán, belsősegesen, érdek nélkül. Ebben a vérzivatarban egyedül álltam ellenséggel szemben s ellenségek közt.”⁴⁷³ Barátjával, Vámosy Józseffel⁴⁷⁴ való beszélgetését is leírta: az le akarta beszélni a vallomásról. Somorjai, bár igazat adott neki, feleségével való meghitt, mély, baráti kapcsolatára való hivatkozással mégis másképpen döntött: „Ez a napló örökítse meg életem egy részét úgy, ahogy az megtörtént, szépítés, takargatás nélkül. Ez volt a háború, s ami vele jár, ne szépítsuk.”⁴⁷⁵ Hogy mennyire megviselték az események, azt jól mutatja, hogy az egyébként trágár szavakat ritkán használó szerző később társainak és az orosz nőknek a kapcsolatáról írva egyetlen oldalon ötször használja a „baszás” kifejezést – talán ezzel távolítva el magától a nem érzelmi alapon kibontakozó kapcsolat

469 Romy: 13.

470 Árokszállási: 63.

471 Kadosa: 19. Az idézetben Kadosa a Zilahy Lajos azonos című regényéből készült filmre utal.

472 Somorjai: 78-82.

473 Uo.: 81.

474 Somorjai megemlíti, hogy Vámosyval azt tervezték, a háború után összevetik naplóikat és kiadják Vámosyét, mint azt emlékiratában leírta, a visszavonulás során megsemmisült. Somorjai: 97.

475 Somorjai: 82.

lehetőségét.⁴⁷⁶ Mert az egyértelmű, hogy sem saját bajtársairól, sem a többi orosz nőről nem feltételezi, hogy hozzájuk hasonló okokból keresnék egymás társaságát.

Soltész Pál jellemezni próbálta az orosz nőket: „Hát igen meg kell állapítani, hogy az orosz nők, dacára a szovjet nevelési rendszerének, szemérmesek. A szabad szerelemről szóló jelentések csak mesék. Olyan ebben az értelemben itt nincs. Szemérem tekintetében felülmúlják a legtöbb civilizált ország női lakosságát. Oka leginkább a keleti szláv népek hideg vérű, lassú temperamentumában keresendő. Mi volt a szabad szerelem? Formája ugyanaz, mint nálunk. Két fiatal megszerette egymást, kölcsönös megegyezéssel házasságra léptek az illetékes állami anyakönyvvezető előtt.”⁴⁷⁷

A naplókat és emlékiratokat felnőtt férfiak írták, de az idézetteken kívül nemigen van szó a forrásokban a katonák szexuális problémáiról.

476 Uo. 104.

477 Soltész: 50.

A naplók és memoárok némelyikében irodalmi utalások, versek is találhatók. Utóbbiak többsége aktuális költemény, néhány azonban nagyon érzékletesen ábrázolja a katonák érzéseit.

Korábban már hivatkoztam Simon István és Somorjai Lajos naplójára, melyekben a szerzők Gyóni Géza versét idézték.⁴⁷⁸ Simon István, aki civilben tanár volt, 1942. szeptember 19-én Petőfi Sándor Szeptember végén című költeményének motívumait fogalmazta bele saját mondataiba: „Még nyílnak mezei virágok, még zöldel a vadon erdő. De előre vetíti árnyékát a hamarosan beköszöntő tél.” Békeffy László naplójában kísérteties mondat szerepel, 1942. augusztus 1-jén írta: „Egy fatörzsön ülök, sátorlapom a fejemem, alatta villanylámpám fényénél írom ezeket a sorokat.”⁴⁷⁹ Radnóti Miklós 1944-es, Hetedik ecloga című költeményének egyik részlete – reménytelenebb helyzetben – de hasonló szituációt idéz.⁴⁸⁰ Békeffy 1942. augusztus 10-én, sebesülten eltűnt.

H. K. Kónya Lajos verseit másolta le naplójába. Az egyik szentimentális, az otthontól való elválás fájdalmát bemutató költemény, a másik szívbemarkoló hitelességű, egy orosz falu leírásával ábrázolja a harctér hangulatát.⁴⁸¹

Vámosy József Papp Pál orvosszázados versét másolta be emlékiratába. Ezt a részletet idézem, mert azt illusztrálja, mennyire fontos volt a hívő katonák számára a vallás gyakorlása:

„Már csak szitál, az eső elül
Mise lesz, most nincsenek parancsok
Csoszognak is már esetlenül
A sáros magyar katonabakancsok
Itt nem templomba járunk misére
Asztal, terítő, és ott is volt már
A gyönyörű ünnep vasárnap reggelére
Ajtómnál a tábori oltár...
És egyszerre valami idelengett

478 Ld. 260. lj.

479 Békeffy: 59.

480 „Ékezetek nélkül, csak sort sor alá tapogatva, úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron...”

481 H. K.: 11-13.

A sanktura, a csengő neszre
Ahova most egy fél órára
Elküldjük a szemükből a lángot
És köszönjük a padtámlára
Sírdogált asszonymatyánkot”⁴⁸²

482 Vámosy: 76.

Az áttekintett forrásanyag mennyiségéhez képest kevés humoros részlet felidézésre van lehetőség. Ez abból a szempontból érthető, hogy a katonák veszélyes körülmények között éltek, de azt is tudjuk: ilyen körülmények között a legtermészetesebb védekező reakciók közé tartozik a humorérzék megőrzése. Inkább az tűnik valószínűnek, hogy a szerzők többsége nem jegyezte le azokat a vicceket, kiszólásokat, eseteket, amelyek pillanatnyi megkönnyebbülést szerezhettek a katonáknak. A visszaemlékezésekben a jelentősnek ítélt történeteket közölték a szerzők, de azért némelyikben felbukannak a harctéri hétköznapi tragikomikus vagy vidámabb részletei.

Nagyon jellemzőnek tekintek egy Koppányi Sebestyén által leírt mondatot, ami akkor hangzott el, amikor éjszakai bombatámadásnál elfutott egy ló. Jelentették a veszteséget, és visszaérkezett a felszólítás: „Jelentse, hogy mi történt a ló bőrével?” Erre adták a következő választ: „Jelentem, a ló a bőrével együtt futott el.”⁴⁸³ Utóbbi mondat Koppányi állítása szerint szállóige lett a hadseregben.

Egy vadászatot örökített meg Nemeskéri Kiss Miklós 1942. december 18-án: „Hajtóvadászat, a szó legszorosabb értelmében vett hajtóvadászat volt ma délután. Igaz, hogy kissé szokatlan körülmények közt, mert szánkóval hajtottuk a nyulat! De kezdem előről. Ebéd után Cseh Kálmán⁴⁸⁴ bácsi, Kiss-Kónya Ernő főhadnagy és én felpakolóztunk a szánkóra, melyet Gyuri cigány vezetett elő. A rúd mellett „Sztálin,” a bakon Kálmán bácsi géppisztollyal a nyakában és hosszú ostorral a kezében – így indultunk el varjászni. Ernő Gazdánk⁴⁸⁵ sörétes puskáját, én a magamét hoztam el, Kálmán bácsi viszont azt mondta, ő géppisztollyal többre viszi! A varjak elleni támadással hamar végeztünk, én kettő, Ernő egy varjút lőtt, Kálmán bácsi pedig sorozatot a levegőbe. A varjúk elrepültek, de Sztálin lábai előtt felugrott egy nyúl. Több se kellett Kálmán bácsinak! Egy teljes sorozat után a nyúl még jobban futott, de mi utána, a szánkóval. Kálmán bácsi feje fölött forgatva az ostort hajszoalta Szálint a hómezőn a nyúl után. Persze ez utóbbi frissebb volt, de Kálmán bácsi bekerítő mozdulatokat kezdeményezett, mire a nyúl ellenkező irányú kitérésekkel válaszolt. Negyedóra hosszat vágóban zavartuk a tapsifülest, hol közelebb, hol távolabb kerültünk hozzá, de söréttel Kálmán bácsi kiabálása ellenére sem lőttünk, hisz 200 méternél közelebb soha nem volt a nyúl. >>Micsoda

483 Koppányi: 26.

484 Ld. 426. lj.

485 Ld. 84. lj.

vadászok vagytok, ha nem tudtok meglőni egy nyulat?<< – kiabált és rendületlenül hajtotta Sztálint. aki már kezdett kidögleni. A helyzetet a nyúl mentette meg, aki megunva a síkon való hajkurászást, átfutott a Tyihaja-Szoszna folyón, ahová a jég bizonytalan vastagsága miatt Kálmán bácsi sem tudta követni szánkóval.”⁴⁸⁶

A lakossággal kapcsolatban is van a forrásokban jó néhány hangulatos feljegyzés, például amikor Kecskés Péter Pál naplójában az orosz és magyar főzési-étkezési szokásokat hasonlította össze.⁴⁸⁷ Bogdán Józsefnek, már a Don mentén járva, az egyik településen a menyasszonyvásár szokását mesélték el. Ennek lényege az volt, hogy olyan nőt kell választani, aki jól tud dolgozni – nehogy a férj is munkára kényszerüljön. Az asszony dolgozik, neveli a gyerekeket, mindent előteremt. Ezzel szemben: „A férfi már évszázadok óta csak a lovával és ezzel kapcsolatos felszerelésével törődik. Nagyszerűen lovagol, gyönyörűen énekel és feltűnően sokat tanácskozik.”⁴⁸⁸ – hangzik a jellemzés.

Bármilyen rosszak voltak is a körülmények, viccek azért születtek a harctéren is. Damó Elemér a kitüntetésekkel kapcsolatban jegyzett föl egyet. Találós kérdése: „Milyen a honvédségben a kitüntetés rendszere? – Milyen? – Hát olyan a kitüntetés, mint a bombázás! – Hogyan? – A hátszágban hullik és vétleneket talál!”⁴⁸⁹ Ennek variációját Vécsey Béla is közli emlékiratában: „Olyan, mint a repbomba, magasról jön és ártatlanokat érint.” Kommentárja: „...ha nincsen költői lendület a felterjesztésben, nem kap a szegény baka semmit.”⁴⁹⁰

A Vámosy József által feljegyzett vicc a háború befejezésével kapcsolatos reményekre utal: „1950-ben Horthy Apánk meglátogatja a keleti fronton küzdő fiait. Megszólít egy 7. hadosztálybeli katonát: >>Hogy vagy édes fiam, nem hiányzik-e valami?<< >>Nye ponyemáju.<< válaszolja a katona.”⁴⁹¹ Hasonlóan kevés reményt tükröz a Simon Istvánék által kitalált szarkasztikus leírás a jövő budapesti bevonulásáról: „Itt jön elől a Skoda század. Igen, a század teljes három harckocsival. Természetesen harcban megviselt kocsik sok ellenséges találattal. De ha jól látom, most vettem csak észre – bocsánat az elnézésért – csak két harckocsi jön. Igen, kettő, de az egyik vontatja a másikat. De ebben a pillanatban megállnak. Miért? A vezető kiugrik, felhajtja a motorház tetejét, és babrálgatni kezd benne. Odafordulok a mellém álló, s a nyári oroszországi harcokban

486 Nemeskéri Kiss Miklós II.: 74.

487 Ld. 212. l.

488 Bogdán 11. p.

489 Damó Elemér: 226.

490 Vécsey 2.: 17.

491 Vámosy: 57-58.

résztvett harckocsizó századoshoz. Százados úr kérem, mi történik ott? >>Dugulás.<< Szabad kérdezni mi ez a dugulás? Skoda betegség!” Azután tehergépkocsik érkeznek nyikorogva, rajtuk a teljes a század – az utánpótlás 15 régi emberrel, annyian maradtak: „A többiek tartósan konzerválta az orosz tél.” Végül nehézkesen még egy kocsik érkezik, hátul egy-két kitüntetés lóg róla. Ez hozza a meg nem érdemelt kitüntetések.⁴⁹²

Kadosa Árpád a „zöldellő remények idején született költeményt” másolt be emlékiratába, amely tökéletesen tükrözi azt a lelkiállapotot, amely 1942 őszén jellemezte a katonákat:

Váltás

(Változatok egy témára)

Budapesttől a Don partig

Közismert már ez a mondás:

Ne félj pajtás, ne félj semmit,

Hazamegyünk, itt a váltás!

Gyalogságunk körletében

Szilárdan áll minden állás:

„Nem engedjük be a muszkát,

Éppen mikor itt a váltás.”

Tüzér mondja komájának:

„Nem jó, fiú ez az állás!”

De, felel az, megnyugtatta:

„Újat épít majd a váltás!”

Légfűrést sem zavarja már

Orosz Rata és bombázás,

Mert ha lelő minden gépet,

Mit fog löni majd a váltás?

A híradó berkeiben

Szintén nagy a sürgés-forgás,

Hírül adják mindenkinek:

„Hazamegyünk! Jön a váltás!”

Fogolytábor, hadtápszázad,

Nem lesz őrség, hadtáp-hálás,

⁴⁹² Simon István: 1942. november 15.

Szegény ruszkik itt maradnak,
De mi megyünk, jön a váltás!
A választott népeknél is
Vígan megy a gödörösás:
„No! Adonáj megsegített,
Majd szed aknát a leváltás!”

De hiába minden óhaj,
Mennyekig ható kiáltás,
Csak a kurva hideg tél jön,
... „493

A vers utolsó sorát – ha volt – már nem írta le Kadosa, annyira nyilvánvaló a rím által sugallt befejezés: már nem reménykednek a váltásban.

A forrásokban humoros rajzok is szerepelnek. Soltész Pál naplójában kiváló karikatúrák vannak, Hamza Tibor készítette őket.⁴⁹⁴ Tóth Antal naplójában két lap hátoldalán ugyanaz a stencilezett, halvány karikatúra látható: tyúktolvaj baka mászik át a kerítésen, nadrágját kutya tépi.

A mellékletben közlöm az „Utasítás hátországba távozók számára” című dokumentumot,⁴⁹⁵ amely – bár nem napló vagy memoár részlete – nagyon jellemző. Szerzőjének aláírása – „Hátországgy” – nyilvánvalóan álnév, de valószínű, hogy Dénes Jenő fogalmazványáról van szó, mert néhány parancstól eltekintve az ő naplómellékleteit és jelentéseit tartalmazza az az iratcsomó, melyhez tartozik. A humoros, szarkasztikus írás logikája, fordulatai, megközelítései alapján is következtethetünk erre, mert Dénesnek a Hadiakadémia parancsnokságának küldött jelentéseiben találhatók hasonló megállapítások – természetesen nem ironikus formában. Tapasztalatairól tíznaponként összefoglaló jelentéseket kellett készítenie, dossziéja nagyrészt ezeket a dokumentumokat és térképeket tartalmazza. Az utolsó naplómelléklet az „Utasítás”. Ez valószínűleg „belső használatra”, tisztársainak készült, célja a hátországi életben való eligazodás megkönnyítése a szovjet harctérről hazaindulók számára. Kiinduló ötlete a szovjet és a magyar élet ironikus összehasonlítása. Természetesen nemcsak a két nép és ország, valamint a háború és a békés hátországi élet között meglévő különbségek érzékeltetéséről van itt szó, hanem

493 Kadosa: 73-74.

494 Soltész: 41., 42., 44., 45.

495 Ld. 32. l.j.

elsősorban a szovjet rendszer sajátosságainak karikírozásáról, a szerző elkötelezett antibolsevizmusa és antiszemitizmusa többi írása alapján is egyértelmű.

XXII. Befejezés

A források is megerősítik, hogy a 2. magyar hadsereg kivonuló katonái abban a meggyőződésben indultak el, hogy fontos történelmi szerep vár rájuk, részesei lehetnek a bolsevizmus legyőzésének. Egyéb motivációik is voltak: átérezték a területvisszacsatolások örömet, úgy gondolták, annak megőrzése is a hadbalépés révén lehetséges. A háború valóságával szembesülve értelmezték át feladatukat, lehetőségeiket: rádöbrentek arra, hogy saját sorsukat sem tudják befolyásolni, nemhogy egy nagyhatalom megdöntésének részesei lehetnének. Amit a szovjet rendszerről tapasztaltak, az többnyire megfelelt a bennük élő negatív képnek, de volt, amire nem készítették fel őket: az ellenállás, a partizánmozgalom, a szovjet fegyverek, a hadsereg ereje. Tavasszal abban a reményben vonultak be, hogy rövid idő múlva győztesként érkeznek haza – és ősszel ott találták magukat a bunkerélet nyomorúságában, ellátatlanul, kiszolgáltatottan. A katonai vezetés számított arra, a háború nem dől el 1942-ben,⁴⁹⁶ de a katonák nem. Ekkortól erősödött bennük az az érzés, hogy a bolsevizmus legyőzésében való részvétel nem elegendő indok ahhoz, hogy otthonuktól 2000 kilométerre részt vegyenek egy olyan háborúban, melyet Magyarországnál sokkal erősebb nagyhatalmak vívnak egymással.

Ezek a körülmények természetesen befolyásolták a katonák felfogását, viselkedését. Míg otthon eltérő családi és egzisztenciális körülmények, helyi közösségek hatottak rájuk, és számtalan benyomás érte őket, a harctéren bizonyos mértékig felfogásuk is uniformizálódott. A naplók alapján bemutatható az a gondolkodásmód, mentalitás, ami a katonákat jellemezte, és ami részben a kor közgondolkodásáról is képet ad. Mégis vannak eltérések, hiszen a szerzők különleges helyzetben voltak. Kiszakadva otthonukból, távol hazájuktól, háborús körülmények között élték életüket, és közben látták meghalni társaikat. Sokuk életében korábban is nagy szerepe lehetett a hitnek, másoknak a körülmények

496 1942 őszén a következőképpen ítélték meg a helyzetet: „A szovjet csapatok harcértéke általában még mindig jó és Stalin (sic!) felhívása óta a fokozódó terror következményeképpen egyelőre még emelkedett is. – Támadásban makacsul és szívósan harcolnak és a védelemben jobbak, mint tavaly voltak. A bomlás jelei csak helyileg és csak egyes helyeken mutatkoznak.” A katonai helyzet részletezése után megállapítják: „Mindent egybevetve a vörös hds. ellenálló ereje még nincsen megtörve.” Az augusztusi veszteségek után 9 millióra becsült szovjet hadseregből a feltételezés szerint az európai hadszíntéren 4,5 millió főt vetnek be, az itt rendelkezésre álló tartalék 2,5 millió fő, tehát a Szovjetunió számára az emberanyag pótlása sem jelent nehézséget. Az alakulatok harcértéke a megállapítás szerint változó. Az összefoglaló helyzetjelentés szerint azonban 1943-ra változást várnak: „Szövetségesei részéről a Szovjetunó hathatós segítségre nem számíthat.” Ez és a belső nehézségek miatt a következő évre a vörös hadsereg meggyengülést jósolják. A Szovjetunió politikai és katonai helyzete 1942. szeptember 1-én. HL VKF eln. 1942. 1. osztály. 5581.

hatására erősödtek meg vallásos kötődései. Legtöbb szerző a Szovjetunióban tapasztaltak kapcsán – a templomok közcélokra való alkalmazása, a hitélet gyakorlásának hiánya – tett említést a témáról. De vannak, akiknek naplói hitelesen bemutatják, hogy a mélyen hívő katonák számára milyen jelentősége volt a vallásnak. Elsősorban Kecskés Péter Pál és Simon István feljegyzései tükrözik ezt.

A rendkívüli körülmények között felerősödtek a katonák indulatai, érzései. A jót és a rosszat egyaránt kihozta belőlük a háború: a bajtársiasságot, a patriotizmust és a felelősségérzetet, de tapasztalható a szolidaritás, az irgalom hiánya, az irigység és a rosszindulat is. A források, különösen a naplók megőrizték annak a változásnak a fázisait, amikor az egyénnek megrendült az erkölcsi érzéke, és olyan cselekedetekre vált képessé, amelyeket normális esetben elítél az ember. A naplók, memoárok azt bizonyítják milyen következményei vannak, ha a hatalom ad engedélyt egyébként elítélendő tettek végrehajtására. Ha jóváhagyja mások javainak az elvételt, akkor átértékelődik a lopás, rablás fogalma is. A források bizonyítják, mekkora a veszélye a szélsőséges gondolatok, indulatok elszabadításának, annak, hogy milyen cselekedeteket legalizál a hatalom, mert veszélyes a bűnbakkeresés, melynek hatása, utóélete is kiszámíthatatlan és hosszantartó.

Bár a naplók állításaiban vannak közös jellemzők és feltételezhetjük, hogy sok esetben általánosítható véleményeket tartalmaznak, sokszínű és összetett kép állt össze tanulmányozásuk alapján. A források vizsgálatának egyik szembetűnő tanulsága az volt, hogy az állam által gyakorlattá tett politikai antiszemitizmus a propaganda segítségével mennyire erős hatást gyakorolt a teljesen eltérő felfogású, végzettségű, társadalmi állású és beosztású katonákra. Különösen megdöbbentő, hogy az értelmiség tagjai közül sokan – például a református pap Soltész Pál, az egyetemista Nemeskéri Kiss Miklós, a hadiakadémista Dénes Jenő – milyen természetes módon azonosultak az antiszemita érvekkel, és naplóik tanúsága szerint hittek is azokban.

A 2. magyar hadsereg katonái áldozatok voltak, akik nem saját akaratukból mentek a harctérre és nem voltak felelősségre vonhatók a háborús szereplésért. De kettős szerepbe kerültek: ők is életveszélyben voltak, ugyanakkor mások élete, szabadsága felett rendelkezhettek. Adott esetben tőlük függött, hogyan élnek vissza – más tekintetben nem létező – hatalmukkal. A politikai – és katonai – vezetés által szabadjára engedett indulatoknak nem minden esetben volt korlátozása, az embertelenség sokak számára mintává vált. Számomra egyértelműnek tűnik, hogy 1942-ben a szélsőséges propagandának nagyobb hatása volt, mint korábban feltételeztem. Ennek nyilván számtalan oka van – a trianoni döntés, a területvisszacsatolások eufóriája, a háborús

helyzet – mégis megdöbbentő, hogy a források szerint az iskolázatlan ember éppúgy befolyásolta, mint az értelmiségit – az orvost, a tanítót, a papot, a hivatásos tisztet. Kérdés, hogy a valósággal való találkozás során mennyien smerték fel a propaganda csúsztatásait, aránytalanságait, értelmetlenségét. A szerzők némelyike teljes természetességgel hivatkozik minden megoldandó kérdés kapcsán a zsidókra, és ugyancsak természetesnek veszi a Szovjetunió népével, földjével, javaival való rendelkezés jogát. Mint láttuk, minden logikát nélkülöző asszociációk kapcsán bukkan fel újra és újra a zsidókérdés, a bolsevikokra vonatkozó propagandában igazságelemek keverednek egészen fantasztikus elképzelésekkel. Az előítéletesség a lakosságról alkotott véleményében is befolyásolt egyes szerzőket. Ők a másság semmilyen formáját nem tolerálták, sem a szokásokat, sem az életmódot, a különbözőség megvetést váltott ki belőlük. Más szerzőkben viszont élt a természetes nyitottság, kíváncsiság a másik nép megismerése iránt, nem azonosították a lakosságot a rendszerrel. A bolsevizmusról ők is elrettentő képet adnak, de az oroszokról nem. Velük való viselkedésük is más volt: számtalan forrásrészlet bizonyítja, hogy voltak, akik élelemmel, gyógyszerekkel igyekeztek segíteni rajtuk, próbálták megérteni életüket, felfogásukat.

A szerzők egy része nem gondolt – talán nem is gondolhatott – arra, hogy volt-e joga Németországnak és szövetségeseinek beavatkozni a másik állam belső ügyeibe. Hazafiasságuk sokszor frázisokban fogalmazódott meg, más népek lenézésével, gyűlöletével párosult. Minden Magyarországot, a magyarokat ért sérelmet számon tartottak, de teljesen érzéketlenek voltak mások sérelmei, szenvedése iránt. Az oroszok, a zsidók, a ruszinok vagy az „oláhok” több forrásban csak gonosztevőként, vagy minden baj okozójaként szerepelnek, közülük a zsidók megérdemelt büntetésüket kell hogy elszenvedjék. Az is feltűnő, hogy azok a szerzők, akik a szovjet világuralmi tervekről hosszasan írnak, Németország hódító törekvéseiről nem ejtenek szót.

Munkám egyik fontos célja volt hozzájárulni ahhoz, hogy a 2. magyar hadseregről realisabb kép alakuljon. Ehhez hozzátartozott mindazon negatív cselekedetek számbavétele, melyeket a források tanúsága szerint a magyar katonák a harctéren elkövettek, de annak az áldozatvállalásnak és kitartásnak a bemutatása is, mely a katonák többségét jellemezte. A szovjet hadseregről Magyarországon egy állandósult, negatív kép él, történetek és sztereotípiák sokasága kering, a magyar katonák kinti tevékenységének egyes tényeivel azonban sokszor akkor is nehéz szembesülni, ha tisztában vagyunk azzal, milyen körülmények deformálták felfogásukat, viselkedésüket. Természetesen nem arra

gondolok, hogy minden negatív példa általánosítható és általánosítandó, de nem lehet figyelmen kívül hagyni őket.

A tanulmányozott források sokféle interpretációjából sokszínű kép bontakozik ki. Becskeházi Attila azt írta: „Körülvesz bennünket a memoárirodalom, az elmesélt élettörténetek honi panoptikumában egymás mellett állnak volt vezérkari tisztek és fél Oroszországot átgyalogolt bakák, az ötvenes évek hűbérurai és az inkvizíciós perek áldozatai, kommunárok az ötvenhatos barikádok mindkét oldaláról, próféták és dogmatikusok, sikeres és sikertelen gazdasági és politikai vállalkozók”⁴⁹⁷ Senki nem ugyanazt éli át ugyanabban a korban, ugyanazon események megtörténteikor, mindenki másképpen örökíti meg élményeit, tapasztalatait. A személyes érintettség – Gyáni Gábor szavait idézve – döntő módon hat arra is, amit észlelünk, és arra is, ahogyan emlékezünk.⁴⁹⁸ A szubjektív megnyilatkozások esetében az interpretáció jellege a lényeges, az, hogy mire és hogyan emlékeznek, hogyan szelektálnak az események között a szerzők. Mint korábban is utaltam rá, e források feldolgozása nem a harci cselekmények leírását teszik elsősorban lehetővé, bár sok esetben azt is pontosíthatják a naplók adatai.⁴⁹⁹ A legfontosabb, hogy kialakul-e egyénektől – egyéni elbeszélésektől – független, közmegegyezésen alapuló változata a történetnek. Ha ez létrejön, talán már senki nem akarja saját történetét az egyetlen „igaz” történetként elfogadtatni.

A katonák kialakult elképzelésekkel érkeztek a harctérre, ezeket az elképzeléseket befolyásolták az első világháború orosz frontján küzdő vagy hadifogságot elszenvedő előző generáció elbeszélései is. A kép a propaganda hatására és a kiképzés során tovább formálódott, majd jöttek a személyes tapasztalatok. A naplók ezt a folyamatot őrizték meg máig, és ez válhatott volna az alapjává egy új közösségi élménynek. Magyarország második világháborús szereplése azonban kibeszéletlen maradt, a háború után kialakult új politikai helyzetben nem kristályosodhatott ki ez az élményanyag. Az első világháborús veteránok környezetük és a társadalom szemében megbecsült hősök voltak, a második világháborúban részt vett katonák viszont 1945 után a Horthy-korszak bűnbakjaivá váltak. Vissza kellett fojtaniuk emlékeiket, azokra a cselekedetekre sem lehettek büszkék – és a társadalom nem is szerezhette ezekről tudomást – amelyek arra méltóak voltak, helytállásukért nem kaptak megbecsülést. Így a személyes tapasztalatok sokasága nem vált

497 Becskeházi: 65.

498 Gyáni 2000b: 131.

499 A visszavonulás során sok alakulat dokumentációja megsemmisült, ezért a pontos naplófeljegyzések segíthetnek az események rekonstruálásában is.

ismertté, a közösségi élmény elismert részévé. Nemcsak a sztálini rendszerre vonatkozó élményekről van természetesen szó, hanem a háborúval kapcsolatos véleményekről is. Más propaganda, más sztereotípiák fedték el újra a valóságot, ezért lehet fontos mindaz, amit a katonák feljegyeztek. Írásaik mentalitás- és társadalomtörténeti szempontból értékesek, mert kiegészítik a Don-kanyarban lezajlott tragédia történetét.

Nem tudhatjuk, hány napló és emlékirat lappang még, de úgy gondolom, ahhoz megfelelő számú forrás állt rendelkezésemre, hogy feltételezhessem: a továbbiak a legtöbb témában nem módosítanak jelentősen az eddig kialakult képet. Egy szerzőtípus azonban nagyon hiányzik a sorból. Legénységi állományú katonáktól származó források vannak, de egyik sem származik nincstelen szerzőtől. Ez az a réteg, melyből a források tanúsága szerint a legtöbb gyalogos katona kikerült, de ez ideig nem sikerült tőlük származó kéziratot találnom. Tehát azok nem szólaltak meg eddig „saját védelmükben”, akik a legtöbben voltak, és akikről a legrosszabb vélemények születtek. Nem tudhatjuk azt sem, mi volt a véleményük a Szovjetunióról, az ott tapasztalt nyomorúságról azoknak, akik itthoni kilátástalan helyzetben éltek. Úgy vélem, nem véletlenül merült fel velük kapcsolatban több forrásban – hivatalos iratokban is – az a javaslat, hogy meg kell oldani anyagi helyzetüket, mert így nincs kellő motivációja áldozatvállalásuknak. Véleményem szerint azonban ez nem jelenti azt, hogy szovjetunióbeli tapasztalataik a bolsevik rendszer iránti szimpátia kialakuláshoz vezettek volna.

Meggyőződésem, hogy az említett hiányosság ellenére sikerült kellő számú naplót és memoárt megismernem és megismertetnem ahhoz, hogy munkámmal kiegészíthethessem Magyarország második világháborús történetét. Kutatásaimat nem tekintem lezártnak: az források más szempontú elemzésére és válogatásuk publikálására is törekszem, és a témára vonatkozó egyéb iratanyagba való betekintést is tervezek.

A dolgozat elkészítésekor igyekeztem a Pritz Pál által megfogalmazott elv megvalósítására törekedni: „...tapasztalat szerint a megszólaltatott tanúk számtalanszor emlékeznek másként a megélt eseményre, ám az ellentmondások ütköztetésével, a logika alkalmazásával van majdnem biztos eszköz a kezünkben arra, hogy a tanúvallomások összevisszaságából ne torz, hanem helyes következtetésre jussunk.”⁵⁰⁰ Remélem, munkámmal sikerült hozzájárulnom ahhoz, hogy a 2. magyar hadsereg katonáiról, tevékenységükről realisabb, árnyalt kép alakuljon ki.

500 Pritz Pál: 247.

A szerzők adatai

Árokszállási Zoltán:	karp. őrm. VII. hdt. gk. vonatcsoport. VII/2. tgk. o.
Bacsó Károly:	IV. hdt. 12. k. ho. 24. gy. e. val. tart. ti.
Bak András:	vk. szds. szmstr. VII. hdt. 20. k. ho.
Bárány Dénes:	tü. szds., 101. gv. n. tü. o.
Bartók Lajos dr.:	101/31. tábori munkaszolgálatos szd. pk. tart. ti.
Békeffy László:	hu. főhadnagy III. hdt. 2. ö. hu. szd.
Bereczky Sándor dr.:	orvos tart. zls. VII. gk. és fog. vonatoszlop
Bogdán József dr.:	orvos, tart. főhdgy. 117. utásszázad
Bognár József:	leg. VII. hdt. 20. kö. ho. 23. gye.
Bujdosó József:	hdgy., főhdgy.
Csapó Gábor:	tizedes, VII. hdt. 43. gye. 16. gy. e. III. zlj.
Csatári József:	őrvezető 1. pc. ho. 5. gv. k. tarackos tü o. leg.
Csegezi József:	III. hdt. ht. ti.
Eisenbarth Tamás:	tart. zls. IV. 10. fog. k. tü. e.
Eszenyi László:	vk. szds. VII. hdt. 19. k. ho.
Gerencséry Mihály:	101. vasútépítő szd.
Gergely József:	tart. hdgy. III. hdt. 3. gy. e.
H. K. dr.:	hadapród őrmester III. hdt. 4. gy. e.
Hamza Tibor:	tart. hdgy. VII. hdt. 14. gy. e.
Háros Győző:	főhadnagy III. hdt. 6. kö. ho. 52. gye.
Horváth Ferenc:	vk. ezds. 1. pc. ho.
Horváth Gyula:	főhdgy. VII. hdt. 21. gy. e. I. zlj.
Kadosa Árpád:	tart. zls., hdgy. IV. hdt. 12. k. ho. 12. híradó szd.
Kecskés Péter Pál:	tizedes IV. hdt. 13. k. ho. 7. gy. e.
Kismarjay-Kiss Tibor:	tart. ti. IV. hdt. 10. kö. ho. 10. hu. szd.
Kiss József:	karp. őrvezető, c. tizedes IV. hdt. 10. kö. ho. 6. gy. e. III. zlj..
Kiss Ottokár:	ht. ti. IV. hdt. IV. tü. oszt. IV. tü. e.
Koppányi Sebestyén:	főhdgy. III. hdt. 7. k. ho. 4. gy. e.
Korchma Miklós:	főhdgy. IV. hdt. 12. k. ho. 24. gy. e. I. zlj.
Kovács Károly:	val. leg., VII. hdt. 20. kö. ho. 14. gye. III. zlj.
Körmendy István dr.:	tart. ti. IV. hdt. 10. k. ho. 10. tábori tü. e.
Kristóf János:	zls. bemérőtiszt III. hdt. 9. k. ho. 17. gy. e.

Lajtos Árpád:	vk. szds. 2. hds. 1. a. hadműveleti o.
Lászlai János:	ezredes VII. hdt. 23. gy. e. pk.
Magyar László:	szds. VII. hdt. 19. k. ho. 13 gy. e.
Martin Ferenc:	tart. főhdgy. VII. hdt. 13. gy. e. majd 2. hds. mü.
parancsnokság	
Mautner József:	klgs. mu. szd.
Móga Győző:	vk. szds. III. hdt. szállásmester
Móker József:	szkv. 1. pc. ho. 30. hk. e. II. hk. zlj.
Nemeskéri Kiss Miklós:	tart. zls. segédtiszt 2. hds. 1. a. hadműveleti o.
Pecze Mihály:	tart. zls. VII. hdt. 13. kö. ho. 37. gy. e.
Perjés Antal:	vk. szds. III. hdt. 6. k. ho. majd III. hdt. pk.-ság.
Polgár János.	örvezető III. hdt. 7. kö. ho. 4. gy. e. majd 35. gye. III. zlj.
Radnóczy Antal:	vk. szds., III. hdt. szállásmester
Rumy Lajos:	ezredes IV. hdt. 13. k. ho. 31. gy. e. ht.
Sárdos István:	kis. mu. szd.
Salamon Alajos:	val. tart. ti. VII. hdt. 22. hu. szd. III.
Simon István:	tart. zls. majd hdgy. 1. pc. ho. 30/II. hk. zlj.
Sipos Sándor:	val. leg., utász III. hdt. VII. utászzlj.
Soltész Pál:	főhdgy. református tábori lelkész, tart. ti., 116. sz. tábori
kórház.	
Somorjai Lajos dr.:	tart. ti. leg. állományban III. hdt. 7. k. ho. eü. oszlop
Sövényi Ernő:	tart. ti. III. hdt. 22. gy. e.
Szucsák Elemér:	tart. ti. VII. hdt. 23. k. ho. 51. gy. e. árkászszd. pk.
Tormácssy-Szávits Sándor:	ezds. IV. hdt. 13. k. ho. 7. gy. e. pk.
Tóth József:	tizedes 1. rep. csop. 5/2. vadászvezred 5/1. vadásszázad
Tóth Lajos:	műszaki tizedes ?
Vajda Alajos:	alezredes 1. pc. ho.
Vámossy József dr.:	tart. ti. orvos III. hdt. 7. k. ho. majd 34/III. zlj. tart. ti.
Vécsey Béla:	alezredes III. hdt. 35/I. zlj. és 35. gy. e. pk.

A szerzők – a 2. magyar hadsereg alakulataihoz való beosztásuk szerint⁵⁰¹

Hadsereg-parancsnokság

Parancsnok

Vezérkari főnök

I. a. (hadműveleti) o.

Lajtos Árpád vk. szds.

Nemeskéri Kiss Miklós segédtiszt

I. b. (felderítő) o.

Egyéb parancsnokok

Műszaki parancsnokság

Martin Ferenc (előtte: 13. gye.)

Hds. közvetlenek

52., 53. híradó-zlj.

101. légv. tü.o.

106., 107. önálló légv. gépágyús üteg

101. gépvont. nehéztü. oszt. (1942. dec. 6. és 1943. jan. 5. között visszairányítva!)

Bárány Dénes tü. szds.

150. gépvont. nehézüzéroszt.

151. gk.-zó utászlj.

104. utászszo.

117. utászszo.

Dr. Bogdán József

153., 154. kp.-os utászszo.

102., 103. rohacsónakszo.

101. vegyiharcso.

101. lángszórós szo.

101. rádiófeld. szo.

501 Szabó Péter: 306-332.

haditud. szd.

hds. hadtápp.

101., 106. 108. hadtápzlj.

101. vasútépítő szd. **Gerencséry Mihály**

90 századnyi vonat és 69 század MUSZ

101/31. tábori munkaszolgálatos szd. pk.: **dr. Bartkó Lajos**

Ismeretlen alakulatnál: **Mautner József, Sárdos István**

116. táb. kórház: **Soltész Pál** főhadnagy ref. táb. lelkész

1942 dec pótlás: 110., 112. utászszd.

151-154. nehéz mozsárütegek

1. páncélos hadosztály

Horváth Ferenc vk. ezds., majd 43. febr.-tól vezérőrnagy

Vajda Alajos

Ho. közvetlenek

1. gyors híradó zlj.

II. légvédelmi tü. oszt.

1. gépvont. közepes tartackos tü. o.

5. gépvont. közepes tartackos tü. o.

Csatári József őrvezető

51. pc.vadász-zlj.

1. felder. zlj.

1. gk.zó utászszd.

1. gk.-zó forg.szab.-zó szd.

1. gk.-zó vonatoszt.

1. gk.zó lövészdd.

1., 2., 3. gépkocsizó lövészlj.

30. hk. ezred

30/I. hk. zlj.

30/II. hk. zlj.

Móker József szkv.

Simon István zászlós, majd hadnagy

1. repülőcsoport (1942. okt. 15-től r. dd.)

1. távolfelderítő o.

I. vadászrep.o.

4. bombázórep.o.

5/I. vadászrep.o.

Tóth József tizedes

III. hadtest

Pság.:

Perjés Antal hadiak. hallg. vk. szds. (előtte 6. kö. ho.)

Szállásmester:

Móga Viktor vk. szds. 1942. december 5-ig.

Radnóczy Antal vk. szds. december 5-től.

Nincs pontosabb adat:

Csegezi József

Kovács Károly

Hdt. közvetlenek

III. híradó zlj.

III. légv. tü. oszt.

III. gépvont. közepes tarackos tűz. o.

5/II. fog. köz. tar. zü. o.

VII. utászlj.

Sipos Sándor

III. tűzmérő szd.

III. vegyiharcsgd.

VI. kp. zlj.

2. önálló hu. szd.

Békeffy László hu. főhadnagy

1. hu. üteg

102. hadtáplj.

III. gk.-zó és III. fogatolt vonatcsop.

III. sízlj. 1942. nov.-tól

III. gázment. szd.

6. könnyűhadosztály

Perjés Antal vk. szds. hadiak. hg. (utána: ho. pság)

6. híradószd.

6. huszárszázad

6. légv. gépágyús üt.

6. fog. von. oszl.

6. fog. kö. tüzérezred

22. gyalogezred: 52/III., 22/II., 22/III. zlj.

Sövényi Ernő

52. gyalogezred: 46/I., 46/II., 3/III. zlj.

7. könnyűhadosztály

orvos: **dr. Vámosy József** (utána a 34/III. zlj. orvosa)

eü. oszlop: **dr. Somorjai Lajos**

7. híradószd.

7. hu. szd.

7. légv. gépágyús üteg

7. fog. von. oszl.

7. fog. kö. tü. ezs.

4. gyalogezred

Koppányi Sebestyén

Polgár János (utána: 35. gye.)

H. K. dr.

35. gyalogezred: 35/I., II. 34/III. zlj.

Vécsey Béla alezredes (35/I. zlj és 35. gye. pk.)

Polgár János (előtte: 4. gye.)

Vámossy József orvos 34/III. zlj. (előtte a 7. kö. ho.)

9. könnyűhadosztály

9. híradószd.

9. hu. szd.

9. légv. gépágyús üteg

9. fogatolt vonatoszlop

9. fogatolt kö. tü. ezr.

17. gyalogezred = 17/I., II., III. zlj.

Kristóf János

47. gye. = 47/I., II. 34/I. zlj.

3. gye. (felváltó) = 3/I., II. 21/I.

Gergely József

IV. hadtest

Hdt. közvetlenek:

IV. híradó-zlj.

IV. légv. tü.o.

IV. gépv. kö. tarackos tü. o.

24/II. fogatolt kö. tar. tü.o.

IV. tűzmérő szd.

2/1. hu. üteg

17. önálló hu. szd.

IV. utászzlj.

VIII. kp. zlj.

IV. sízlj.

IV. gázment.

IV. vegyiharcszd.

IV. gk. vonatcs.

IV. fogatolt vonatcs.

10. könnyűhadosztály

10. hu.szd.

Kismarjay-Kiss Tibor

10. táb. tü. ezr.

Körmendy István

10. fogatolt könnyű tüzérezred

Eisenbarth Tamás

6. gye.

36. gye. = 36/I., II. 38/II.

12. gye. (felváltó) = 12/II., III.

12. könnyűhadosztály

12. híradószd.

Kadosa Árpád

12. híradószd.

12. huszárszd.

12. légv. gágyúú.

12. fog. von. oszl.

12. fog. kö. tüzérezred

18. gye.

48. gye. = 48/I., III. 38/I.

24. gye. (felváltó) = 24/II., 21/II. 8/III.

Bacsó Károly tart. tiszt (valószínű)

13. könnyűhadosztály

13. híradószd.

13. hu. szd.

13. légv. gépágyús üteg

13. fogatolt vonatoszlop

13. fogatolt könnyű tü. ezr. (táb. tü. ezred)

7. gye.: 7/I., II., III. zlj.

Tormássy-Szávits Sándor

Kecskés Péter Pál

31. gye.: 37/I., III., 31/II. zlj.

Rumy Lajos ezredes

Pecze Mihály zászlós 37/I. v. III. zlj.

1/I. és 24/I. felváltók

Korchma Miklós 24/I. zlj.

VII. hadtest

hadtestközvetlenek:

II. híradó zlj

VII. légv. tü. oszt.

VII. gépvont. közepes tarackos tü.o.

21/II. fogatol köz. tarackos tü. oszt.

152. gk.zó utászlj. = 107. és 102. u. szd.

VII. tűzmérő szd.

VII. vegyiharc és gázment. szd.

IX. kp. zlj.

22. önálló hu. szd.

Salamon Alajos

4/1. hu. üteg

IX. kerékpáros zlj.

109. hadtáplj.

VII. gépkocsizó és fogatolt vonatcsoport

Árokszállási Zoltán VII/2. tgk. o.

Dr. Bereczky Sándor

VII. sízlj. 1942. novembertől

VII. gázmentesítő szd.

VII. vegyiharcszd.

19. könnyűhadosztály

Eszenyi László

19. hu.szd.

19. táb. tü. ezred

13. gye.

Magyar László

Martin Ferenc (majd a műszaki ps.ág)

43. gye. 43/I. 53/I. 16/III. Felváltó: 12/I.

Csapó Gábor

20. könnyűhadosztály

Bak András vk. szds. szállásmester

20. híradpszd.

20. huszárszd.

20. légv. gépágyús üteg

20. fof. von.oszl.

20. fog. kö. tü.ezr.

14. gye.

Hamza Tibor

23. gye. = 23/I., II. 53/III.

Bognár József

Lászay János

Felv.: 12/I.

23. könnyűhadosztály

23. híradószd.

23. hu.szd.

23. légvéd. gépágyús üteg

23.fog. von. oszl.

23. fog. kö. tü.ezr.

21. gye. = 32/I., 32/III., 21/III.

Horváth Gyula

51. gye. = 31/III., 54/II., 54/III. zlj.

Szucsák Elemér

Adat nélküli: **Tóth Lajos**

A szövegben alkalmazott rövidítések

alez. = alezredes

c. = címzetes

csf. = csoportfőnökség

dd. = dandár

e. = ezred

ello. = ellátóoszlop

epk. = ezredparancsnok

epság. = ezredparancsnokság

eü. = egészségügyi

ezds. = ezredes

fasc. = fasciculus (doboz)

fhdgy. = főhadnagy

fog. = fogatolt

gá. = gépágyú

gk. = gépkocsi

gko. gépkocsioszlop

gp. = géppuska

gpi. = géppisztoly

gv. = gépvontatású

gy. = gyalogos

gy. e. = gyalogezred

hdgy. = hadnagy

hds. = hadsereg

hk. = harckocsi

HL = Hadtörténelmi Levéltár

ho. = hadosztály

ht. = hivatásos

htp. = hadtáp

hu. = huszár

k. = könnyű

karp. = karpaszományos

kat. = katonai

kis. mu. szd. = kisértő munkásszárad
kmsz. = közérdekű munkaszolgálat
közv. = közvetlen
leg. = legénység, -i
lov. = lovas
lov. dd. = lovasdandár
m. = melléklet
mu. szd. = munkásszárad
musz. = munkaszolgálat, -os
n. = nehéz
o. = osztály
ö. = önálló
örgy. = őrnagy
orm. = őrmester
pc. = páncélos
pcgk. = páncélgépkocsi
pk. = parancsnok, -i
pság. = parancsnokság
Pz. = Panzer
rep. = repülő
süto. = sütőoszlop
sz. = számú
száll. = szállító
szd. = század
szds. = százados
szgk. = személygépkocsi
szkv. = szakaszvezető
szmstr. = szállásmester
táb. = tábori
táb. mu. szd. = tábori munkásszárad
tart. = tartalék, -os
TGY = tanulmánygyűjtemény
tgk. = tehergépkocsi
ti. = tiszt

tiz. = tizedes

tü. = tüzér, -ség

u. = utász

ü. = üteg

üpk. = ütegparancsnok

val. = valószínűleg

vezds. = vezérezredes

vk. = vezérkar, -i

VKF = Vezérkar Főnöke

vkf. = vezérkari főnök

zlj. = zászlóalj

zls. = zászlós

Hivatkozások feloldása

Levéltári források. Naplók, memoárok:

Árokszállási = Úttalan utakon. Egy gépkocsizó vonatcsoport élete Oroszországban a szovjet elleni hadjáratban. 1942. V. 26./1943. IV. 25-ig. A csoportparancsnokság megbízásából írta és összeállította dr. Árokszállási Zoltán karpaszományos őrmester.

HL TGY 3034

Bacsó = Bacsó Károly: Visszaemlékezések a második világháború borzalmaira. HL TGY 2729.

Bak András = Bak András: A 20. k. ho. a Don menti hadjáratban. HL TGY 3311

Bárány Dénes = Bárány Dénes tüzérszázados háborús naplója. 1942. Doni hadjárat. HL TGY 3430

Békeffy = Békeffy László: A Dunától a Donig. Récsei Békeffy László huszárfőhadnagy eredeti naplójának másolata. 1942. HL TGY 3232.

Bognár 1. = Don parti emlékezés... Bognár József háborús élményei. HL TGY 3366.

Bognár 2. = Bognár József háborús élménye. Visszaemlékezés. HL TGY 2696.

Burgyán = Burgyán Miklós: A kezdet és a vég. Háborús emlékek – és naplótöredékek. Visszaemlékezés. 1941-1945. HL TGY 3534.

Csapó = Csapó Gábor: Egy tizedes visszaemlékezése. 16. gyalogezred 1942. 05. – 1943. 05. HL TGY 3445

Csegezi = Csegezi József: Tükörkép (A III. magyar hadtest) HL TGY 2804

Eszenyi = Eszenyi László magyar királyi vezérkari százados emlékirata. HL TGY 3092.

Gerencséry = Gerencséry Mihály: A 101. vasútépítő szd. tevékenysége a Szovjetunióban 1942. július – 1943. február. HL TGY 3239

H. K. = Dr. H. K. hadapród őrmester 1942. május-júniusban vezetett harctéri naplója. In: Hadácsy Rezső: Zsindelyezik a kaszárnya tetejét. Naplófeljegyzések és háborús intermezzo. Hadácsy Rezső összegyűjtött írásai I-II. HL HL TGY. 2975.

Hadácsy = Hadácsy Rezső: Hajrá Hungária I-IV. Magyarország belépése a második világháborúba. In.: Hadácsy Rezső összegyűjtött írásai. I-II. HL TGY 2975.

Hamza = Hamza Tibor tartalékos hadnagy naplójának másolata. 14/I. zlj. 2. szd. II. szakasz. In: Tabay József ny. ezredes visszaemlékezése. HL TGY 2806/e.

Hidi = Hidi Antal: Naplójegyzetek a II. világháborúról 1941. Hadifogoly-emlékek 1945-1947. HL TGY 3370.

Horváth Gyula = Horváth Gyula: A kassai 21/I. zászlóalj harca a Donnál. 1942. 10. 04. – 1943. 06. 10. HL TGY 3030.

Kadosa = Kadosa Árpád: A Don-kanyarig és vissza. HL TGY 2889.

Kismarjay-Kiss = Kismarjay-Kiss Tibor: Csendes Don, avagy a 2. magyar hadsereg Berezinája 1942-1943. HL TGY 3259.

Kiss József = Kiss József: Katonaságom története. Eredeti visszaemlékezések 1939-1945 közötti időről. HL TGY 2786.

Koppányi = Koppányi Sebestyén: Visszaemlékezéseim... A 4. honvéd gyalogezred harctérre vonulása és tragédiája. HL TGY 3115.

Korchma = Korchma Miklós főhadnagy: A 24/I. zlj. harctevékenysége 1942. nov. 2. – 1943. jan. 27. HL TGY 3071.

Kovács Károly = Kovács Károly: Visszaemlékezésem az 1942/43-as Don menti harctéri eseményekre. HL TGY 2842.

Körmendy = Dr. Körmendy István: Beszámoló a kaposvári 10. tábori tüzérezred 10/II. osztályának doni tragédiájáról. HL TGY 3219.

Kristóf János = Kristóf János: Harcok a Donnál 1942-43. HL TGY 3330.

Lajtos Árpád = Lajtos Árpád: Emlékezés a második magyar hadseregére. HL TGY 3031

Lászay = Lászay János ezredes 23. gyalogezred pk. napló. 1942. VII. 18. – 1943. I. 6. HL TGY 3286

Magyar = Magyar László: Tanmese a m. kir. honvédség életéről csapattiszti szemmel 1920-1945. Visszaemlékezés. HL TGY 3171.

Martin = Martin Ferenc volt tartalékos főhadnagy naplója HL TGY 2992.

Nemeskéri Kiss I-II. = Nemeskéri Kiss Miklós zászlós: Napló az orosz harcterről I-II. 1942. HL 2. hadsereg iratai 30. fasc.

Pecze Mihály = Pecze Mihály naplója. A kéziratot Szabó Péter bocsájtotta rendelkezésemre.

Perjés = Perjés Antal százados, hadiakadémiai hallgató frontnaplója. HL TGY 3383.

Radnóczy = Radnóczy Antal: A magyar királyi 2. hadsereg III. hadtestéről HL TGY 3476

Rumy = Rumy Lajos: A magyar királyi 31. honvéd gyalogezred harci tevékenysége a Don mellett (Az ezred felállításától az 1943 januári visszavonulásig) HL TGY 3160.

Sárdos = Sárdos István: Amíg élünk, nem szabad feladni (emlékirat). HL TGY 3711

Salamon Alajos = Salamon Alajos: Katona-naplóm. Orosz-föld 1941. IX. 22-től és 1942. VII. 2. HL TGY 3213.

Simon = Simon István: Katonai szolgálatom története. HL TGY 3208.

Soltész = Soltész Pál református tábori lelkész 2. világháborús naplója 1942-től. HL TGY 3555.

Szucsák = Szucsák Elemér: Az 51. gyalogezred árkászszázadának tevékenysége a Donnál. 1942. május – 1943. február. HL TGY 3211.

Tabay = Tabay József ny. ezredes visszaemlékezése. HL TGY 2806.

Tormássy-Szávits = Tormássy-Szávits Sándor: A m. kir. 7. honvéd gyalogezred parancsnokának visszaemlékezése. 1914-1945. I-II. HL TGY 2668/1-43.

Tóth Antal = Tóth Antal római katolikus tábori lelkész jelentései és hadinaplója. 1942. aug. 2. – 1944. aug. 31. HL TGY 2951.

Vajda Alajos 1. = Vajda Alajos: Az I. pc. ho. szerepe az 1943. évi doni visszavonulásnál és az anyagi ellátás a hadosztálynál. HL TGY 2715.

Vámossy = Vámossy József: Emlékeim a 2. magyar hadseregről. HL TGY 2809.

Vécsey 1. = Vécsey Béla alezredes második világháborús naplói. 1941-1944. HL TGY 2622.

Vécsey 2. = Vécsey Béla: Visszaemlékezéseim 1940 nyaratól 1942 végéig. HL TGY 2658.

Egyéb levéltári források:

Kálmán = Kálmán Dániel: A magyar királyi honvédség a 2. világháborúban. HL TGY 2721.

Móga = Vitéz Móga Győző vk. százados: Tapasztalatok az 1942. évi magyar-orosz hadműveletek anyagi szolgálatáról. HL TGY 3709.

Vajda Alajos 2. = Az anyagi szervek tagozódása, feladatköre, a háborús ellátás rendszere a Horthy-hadseregben. HL TGY 2935.

Kiadott források:

A bolsevizmus = A bolsevizmus a parasztság ellen. Kép a szovjet igazi arcáról. Bp., 1943.

Bereczky = Bereczky Sándor dr. orvos zászlós: Naplórészletek a Don kanyarból... A doni 2. hadseregben derűs percek is voltak... H. n., 2000.

Bognár József = Bognár József dr.: Utunk, harcaink a keleti vörös pokolban. Bogdán József 1942-es beszámolója harctéri szolgálatáról. Makói Újság 1942. október 6., 8., 9.,

10., 11. szám és különlenyomat az 1943. évi Fájdalmas Szűzanya naptárból. Az oldalszámok a különlenyomat szövegére utalnak.

Bojadzsiev = Momcsil Bojadzsiev: Mit láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban? Bp., 1942. Európa és a bolsevizmus III.

Eisenbarth Tamás = Az egyáltalán nem „Csendes Don”. Tüzérként a fronton 1942. szeptember 30. - 1943. május 10. Magyar Sors (1944-1957) II. Ötven éve történt. A doni áttörés... Tüzértisztek vallomásai... Kaposvár, 1993. HL TGY 3550

Galánffy = Galánffy György ezredes: Pillanatfelvétel a szovjetről. In: Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942. 143-144.

Faragho = Faragho Gábor: Szovjetország. h. n., é. n..

Hat haditudósító = Lovik Károly, Jagits József, dr. Kapy Dezső, Hunt Béla, dr. Gábor Áron, Koroda Miklós: Hat haditudósító a vörös fronton. Bp., 1942.

Honvédeink Vörösországról = Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942.

Kállay = Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944. I-II. Szerk. Antal László. Bp., 1991.

Kecskés = Kecskés Péter Pál: Honvédnapló a keleti frontról. 1942. június 26. – október 19. Sajtó alá rend., bev. tan., jegyz. Pihurik Judit.

Keitel = Keitel vezértábornagy visszaemlékezései. Szerk., előszó, tanulmány, jegyzetek: Sipos Péter. Bp., 1997.

Kiss Ottokár = Kiss Ottokár: Ötven éve történt. A kaposvári IV. tüzérezred a Donnál 1942. június 5. – 1943. február 10. Magyar Sors (1944-1957) II. Ötven éve történt. A doni áttörés... Tüzértisztek vallomásai... Kaposvár, 1993. HL TGY 3550.

Reviczky = Reviczky Sándor: A vörös hadi készültség és a tömegek élete. In: Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942. 172-173.

Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945.

Somorjai = Somorjai Lajos dr.: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942-1943. Közreadja Varga J. János. Bp., 2002.

Szász János = Szász János tartalékos őrzetű: Rabszolgának jobb a sorsa! In: Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942. 132.

Verebély = Verebély Gábor: Sztálin bácsi segít. In: Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942. 169.

Wilhelmstrasse = A Wilhelmstrasse és Magyarország. Szerk.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránd, Juhász Gyula. Bp., 1968.

Feldolgozások:

Bálint Sándor = Bálint Sándor: Szegedi szótár. I.-II. Bp., 1957.

Becskeházi 1991 = Becskeházi Attila: Valóságfelépítés az élettörténetekben. Valóság 1991/7. 65-73.

Béke poraikra = Bús János – Szabó Péter: Béke poraikra... Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Bp., 1999.

Bokor László = Bokor László: A háborús propaganda szerepe a második világháború alatt (különös tekintettel a filmpropagandára) Bp., 1970. Kandidátusi disszertáció. Kézirat.

Borsányi = Borsányi Julián: A magyar tragédia kassai nyitánya. Az 1941. június 26-i bombatámadás dokumentációja. München, 1986.

Dombrády 2003 = Dombrády Lóránd: A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Bp., 2003.

Gyáni 1997a = Gyáni Gábor: A hétköznapi historikuma. In: Dusnoki-Draskovich József

Gyáni 2000a = Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 145-160.

Gyáni 2000b = Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 128-144.

Környeiné = Környeiné Gaál Edit: Az első világháború emlékei a népi kéziratos forrásokban és a szájhagyományban. Debrecen, 1985.

Ormos Mária = Ormos Mária: Van-e történelem?

<http://www.origo.hu/mindentudasegyeteme/ormos/20030307ormos1.html> 2003.03.28.

Pritz Pál = Pritz Pál: Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre. Múltunk 2003/4.

Ránki György = Ránki György: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Horthysta politika a második világháborúban. (Bp.), 1964.

- Romsics Ignác: Magyarország helye a német Dél-Kelet-Európa-politikában. (1919-1944) Valóság 1992/10.

Romsics 2002 = Romsics Ignác: Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának tarthatatlanságáról. In: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2002. 7-27.

Sipos 1997 = Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs. Főszerk.: Sipos Péter. Bp., 1997.

Szabó Péter = Szabó Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943). (Bp., 2001.)

Szabó Péter 2001 = Szabó Péter: Németország szövetségesei az 1941. évi szovjetunióbeli hadműveletekben. Hadtörténelmi Közlemények 2001/4. 533-569.

Wette = Wette, Wolfram: Német propaganda és a csatlósországek: Magyarország, Románia és Bulgária (1941-1943). Történelmi Szemle 1979/3-4. 454-483.

Felhasznált források és feldolgozások

Levéltári források. Naplók, memoárok:

Árokszállási Zoltán: Úttalan utakon. Egy gépkocsizó vonatcsoporthoz élete Oroszországban a szovjet elleni hadjáratban. 1942. V. 26./1943. IV. 25-ig. HL TGY 3034

Bacsó Károly: Visszaemlékezések a második világháború borzalmaira. HL TGY 2729.

Bak András: A 20. k. hoz. a Don menti hadjáratban. HL TGY 3311

Bárany Dénes tüzérszázados háborús naplója. 1942. Doni hadjárat. HL TGY 3430

Bartók Lajos dr. a 101/31. tábori munkaszolgálatos szd. pk. Naplószerű feljegyzések 1943. január 16-tól. HL TGY 2977

Békeffy László: A Dunától a Donig. Récsei Békeffy László huszárfőhadnagy eredeti naplójának másolata. 1942. HL TGY 3232.

Béres Lajos: Katonai szolgálatom idejéről szóló jegyzeteim. 1941. évről. HL TGY 3521

Bognár József: Don parti emlékezés... HL TGY 3366.

Bognár József háborús élménye. Visszaemlékezés. HL TGY 2696.

Bujdosó József: Emlékeim – Don. 1942-43. HL TGY 3361.

Burgyán Miklós: A kezdet és a vég. Háborús emlékek – és naplótöredékek. Visszaemlékezés. 1941-1945. HL TGY 3534.

Csapó Gábor: Egy tizedes visszaemlékezése. 16. gyalogezred 1942. 05. – 1943. 05. HL TGY 3445

Csatári József: Visszaemlékezések az urivi hídfőcsatákra és a második magyar hadsereg visszavonulására. 1942. július – 1943 február. HL TGY 3371.

Csegezi József: Tükörcsép (A III. magyar hadtest) HL TGY 2804

Eszenyi László magyar királyi vezérkari százados emlékirata. HL TGY 3092.

Gerencséry Mihály: A 101. vasútépítő szd. tevékenysége a Szovjetunióban 1942. július – 1943. február. HL TGY 3239

Gergely József = Gergely József: A 3/I. gyalogzászlóalj harcai a doni fronton 1942. október – 1943. február. HL TGY 3288

Dr. H. K. hadapród őrmester 1942. május-júniusban vezetett harctéri naplója. In: Hadácsy Rezső: Zsindelyezik a kaszárnya tetejét. Naplófeljegyzések és háborús intermezzo. Hadácsy Rezső összegyűjtött írásai I-II. HL HL TGY. 2975.

Hadácsy Rezső: Hajrá Hungária I-IV. Magyarország belépése a második világháborúba. In.: Hadácsy Rezső összegyűjtött írásai. I-II. HL TGY 2975.

Hamza Tibor tartalékos hadnagy naplójának másolata. 14/I. zlj. 2. szd. II. szakasz. In: Tabay József ny. ezredes visszaemlékezése. HL TGY 2806/e.

Háros Győző főhadnagy naplója HL TGY 3194.

Hidi Antal: Naplójegyzetek a II. világháborúról 1941. Hadifogoly-émlékek 1945-1947. HL TGY 3370.

Horváth Ferenc = Horváth Ferenc: A magyar királyi 1. páncélos hadosztály téli harcai 1943-ban, a Dontól a Donyecig. HL TGY 2985.

Horváth Gyula: A kassai 21/I. zászlóalj harca a Donnál. 1942. 10. 04. – 1943. 06. 10. HL TGY 3030.

Kadosa Árpád: A Don-kanyarig és vissza. HL TGY 2889.

Kismarjay-Kiss Tibor: Csendes Don, avagy a 2. magyar hadsereg Berezínája 1942-1943. HL TGY 3259.

Kiss József: Katonáságom története. Eredeti visszaemlékezések 1939-1945 közötti időről. HL TGY 2786.

Koppányi Sebestyén: Visszaemlékezéseim... A 4. honvéd gyalogezred harctérre vonulása és tragédiája. HL TGY 3115.

Korchma Miklós főhadnagy: A 24/I. zlj. harctevékenysége 1942. nov. 2. – 1943. jan. 27. HL TGY 3071.

Kovács Károly: Visszaemlékezésem az 1942/43-as Don menti harctéri eseményekre. HL TGY 2842.

Dr. Körmendy István: Beszámoló a kaposvári 10. tábori tüzérezred 10/II. osztályának doni tragédiájáról. HL TGY 3219.

Kristóf János: Harcok a Donnál 1942-43. HL TGY 3330.

Lajtos Árpád: Emlékezés a második magyar hadseregre. HL TGY 3031

Lászlai János ezredes 23. gyalogezred pk. napló. 1942. VII. 18. – 1943. I. 6. HL TGY 3286

Magyar László: Tanmese a m. kir. honvédség életéről csapattiszti szemmel 1920-1945. Visszaemlékezés. HL TGY 3171.

Maller Lajos alezredes a 46. gye. II. zászlóaljparancsnok II. világháborús naplója. 1943. IX. 23. – 1944. V. 26. HL TGY 3012.

Martin Ferenc volt tartalékos főhadnagy naplója HL TGY 2992.

Mautner József: Egy voltam az ötvenezerből HL TGY 2728.

Móker József pc. szkv. visszaemlékezése a 30/II. hk. zlj. Don-menti harcaira. 1942. május – szeptember. HL TGY 3118.

Nemeskéri Kiss Miklós zászlós: Napló az orosz harcterről I-II. 1942. HL 2. hadsereg iratai 30. fasc.

Pecze Mihály naplója. A kéziratot Szabó Péter bocsájtotta rendelkezésemre.

Perjés Antal százados, hadiakadémiai hallgató frontnaplója. HL TGY 3383.

Polgár János: Katonai szolgálatom 1940-1943. Részvétel a 2. magyar hadsereggel a szovjet elleni háborúban, mozgósítástól a hazaérkezésig és leszerelésig. 1941-1943. HL TGY 3233.

Radnóczy Antal: A magyar királyi 2. hadsereg III. hadtestéről HL TGY 3476

Rumy Lajos: A magyar királyi 31. honvéd gyalogezred harci tevékenysége a Don mellett (Az ezred felállításától az 1943 januári visszavonulásig) HL TGY 3160.

Sárdos István: Amíg élünk, nem szabad feladni (emlékirat). HL TGY 3711

Salamon Alajos: Katona-naplóm. Orosz-föld 1941. IX. 22-től és 1942. VII. 2. HL TGY 3213.

Simon István: Katonai szolgálatom története. HL TGY 3208.

Sipos Sándor: Visszaemlékezés 1942 nyarától 1947 júliusáig. HL TGY 3646.

Soltész Pál református tábori lelkész 2. világháborús naplója 1942-től. HL TGY 3555.

Sövényi Ernő: Egy tartalékos tiszt emlékei. HL TGY 2672.

Szucsák Elemér: Az 51. gyalogezred árkászszázadának tevékenysége a Donnál. 1942. május – 1943. február. HL TGY 3211.

Tabay József ny. ezredes visszaemlékezése. HL TGY 2806.

Tormássy-Szávits Sándor: A m. kir. 7. honvéd gyalogezred parancsnokának visszaemlékezése. 1914-1945. I-II. HL TGY 2668/1-43.

Tóth Antal római katolikus tábori lelkész jelentései és hadinaplója. 1942. aug. 2. – 1944. aug. 31. HL TGY 2951.

Tóth József = Tóth József tizedes: Az 5/2. vadászrezred és az 5/2. üzemi részleg harcai Oroszországban 1942. december 26.-1943. december 5. Fejezetek a magyar katonai repülés történetéből. 1986. HL TGY 3181.

Tóth Lajos: Visszaemlékezéseim. HL TGY 3045.

Vajda Alajos: Az I. pc. ho. szerepe az 1943. évi doni visszavonulásnál és az anyagi ellátás a hadosztálynál. HL TGY 2715.

Vámossy József: Emlékeim a 2. magyar hadseregről. HL TGY 2809.

Vécsey Béla alezredes második világháborús naplói. 1941-1944. HL TGY 2622.

Vécsey Béla: Visszaemlékezéseim 1940 nyarától 1942 végéig. HL TGY 2658.

Egyéb levéltári források:

Kálmán Dániel: A magyar királyi honvédség a 2. világháborúban. HL TGY 2721.

Vitéz Móga Győző vk. százados: Tapasztalatok az 1942. évi magyar-orosz hadműveletek anyagi szolgálatáról. HL TGY 3709.

Vajda Alajos: Az anyagi szervek tagozódása, feladatköre, a háborús ellátás rendszere a Horthy-hadseregben. HL TGY 2935.

HL 2. hadsereg iratai 4., 15., 16., 18., 24., 26., 27., 28., 29., 30. fasc.

HL VKF iratok.

Kiadott források:

A bolsevizmus a parasztság ellen. Kép a szovjet igazi arcáról. Bp., 1943.

Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig. Szerk. Lőrincz Zuzsa. Bp. 1978.

Bereczky Sándor dr. orvos zászlós: Naplórészletek a Don kanyarból... A doni 2. hadseregben derűs percek is voltak... H. n., 2000.

Bethlen István emlékirata 1944. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1988.

Bognár József dr.: Utunk, harcaink a keleti vörös pokolban. Bogdán József 1942-es beszámolója harctéri szolgálatáról. Makói Újság 1942. október 6., 8., 9., 10., 11. szám és különlenyomat az 1943. évi Fájdalmas Szűzanya naptárból. Az oldalszámok a különlenyomat szövegére utalnak.

Bojadzsiev Momcsil: Mít láttak a haditudósítók Vörös-Oroszországban? Bp., 1942. Európa és a bolsevizmus III.

Eisenbarth Tamás: Az egyáltalán nem „Csendes Don”. Tüzérként a fronton 1942. szeptember 30. - 1943. május 10. Magyar Sors (1944-1957) II. Ötven éve történt. A doni áttörés... Tüzértisztek vallomásai... Kaposvár, 1993. HL TGY 3550

Eszenyi László: Trianoni nemzedék. Bp., 1989.

Galánffy György ezredes: Pillanatfelvétel a szovjetről. In: Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942. 143-144.

Goebbels, Joseph Paul: Napló. Előstó, jegyz.: Ormos Mária. Vál., szerk.: Rátkai Ferenc. Bp., 1994.

Faragho Gábor: Szovjetország. h. n., é. n..

Lovik Károly, Jagits József, dr. Kapy Dezső, Hunt Béla, dr. Gábor Áron, Koroda Miklós: Hat haditudósító a vörös fronton. Bp., 1942.

Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942.

Jungerth-Arnóthy Mihály: Moszkvai napló. Sajtó alá rend., bev. tan., jegyzetek: Sipos Péter és Szűcs László. Bp., 1989.

Kádár Gyula: A Ludovikától Sopronkőhidáig. I-II. Bp., 1978.

Kállay Miklós: Magyarország miniszterelnöke voltam 1942-1944. I-II. Szerk. Antal László. Bp., 1991.

Kecskés Péter Pál: Honvédnapló a keleti frontról. 1942. június 26. – október 19. Sajtó alá rend., bev. tan., jegyz. Pihurik Judit.

Keitel vezértábornagy visszaemlékezései. Szerk., előszó, tanulmány, jegyzetek: Sipos Péter. Bp., 1997.

Kiss Ottokár: Ötven éve történt. A kaposvári IV. tüzérezred a Donnál 1942. június 5. – 1943. február 10. Magyar Sors (1944-1957) II. Ötven éve történt. A doni áttörés... Tüzértisztek vallomásai... Kaposvár, 1993. HL TGY 3550.

Koltai Jenő: Egy honvédtiszt visszaemlékezései - korkép a XX. századról - Washington, 1971.

Lajtós Árpád: Emlékezés a 2. magyar hadseregére 1942-1943. Szerk. Szabó Péter és Szakály Sándor. Bp., 1989.

Lakatos Géza: Ahogyan én láttam. Szerk. Antal László. Bp., 1992.

Makra Zoltán dr.: Honvédelmi miniszterek szolgálatában. Végzetes döntések korszaka 1940-1944. München, 1986.

Nagybaczoni Nagy Vilmos: Végzetes esztendő 1938-1945. Bp., 1986.

Náray Antal visszaemlékezése 1945. Szerk. Szakály Sándor. Bp., 1988.

Reviczky Sándor: A vörös hadi készültség és a tömegek élete. In: Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942. 172-173.

Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918-1945.

Somorjai Lajos dr.: Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942-1943. Közreadja Varga J. János. Bp., 2002.

Stomm Marcell altábornagy: Emlékiratok. Szerk. Gallyas Ferenc. Bp., 1990.

Szász János tartalékos őrzető: Rabszolgának jobb a sorsa! In: Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942. 132.

Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945. Szerk. Gosztonyi Péter. Bp., 1990.

Verebély Gábor: Sztálin bácsi segít. In: Honvédeink Vörösországról... Összeáll., szerk.: dr. Marjai Frigyes. Bp., 1942. 169.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Szerk.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránd, Juhász Gyula. Bp., 1968.

Witzleben, Hermann von: Ismereteim és tapasztalataim a 2. magyar hadseregnél 1942/43 őszén és telén. Közzéteszi Gosztonyi Péter. Német tanúvallomás a 2. magyar hadsereg doni történetéhez. München, Új Látóhatár 1974/5.

Feldolgozások:

A német hadvezetés magyarországi politikájához 1941. március-július. Századok 1965/6. A német hadsereg-főparancsnokság által megbízott magyarországi összekötő törzs naplóját dr. Percy Ernst Schramm százados vezette, közzéteszi Kun József.

Adonyi Ferenc: A magyar katona a második világháborúban 1941-1945. Klagenfurt, 1954.

Bálint Sándor: Szegedi szótár. I.-II. Bp., 1957.

Becskeházi Attila: Valóságfelépítés az élettörténetekben. Valóság 1991/7. 65-73.

Bokor László: A háborús propaganda szerepe a második világháború alatt (különös tekintettel a filmpropagandára) Bp., 1970. Kandidátusi disszertáció. Kézirat.

Borus József: 1941. június 22. – megelőző támadás? Hadtörténelmi Közlemények 1991/4. 527-544.

Borsányi Julián: A magyar tragédia kassai nyitánya. Az 1941. június 26-i bombatámadás dokumentációja. München, 1986.

Bús János – Szabó Péter: Béke poraikra... Dokumentum-émlékkönyv a II. világháborúban, a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Bp., 1999.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1938-1945. V. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1982.

Dombrándy Lóránd: A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1938-1944. Bp., 1981.

- Dombrándy Lóránd: Hadsereg és politika Magyarországon 1938-1944. (Bp.,) 1986.
- Dombrándy Lóránd: Katonapolitika és hadsereg 1920-1944. Bp., 2000.
- Dombrándy Lóránd: A magyar hadigazdaság a második világháború idején. Bp., 2003.
- Fülöp Mihály – Sipos Péter: Magyarország külpolitikája a XX. században. (Bp.), 1998.
- Gosztonyi Péter: A magyar honvédség a második világháborúban. Bp., 1992.
- Gyáni Gábor: A hétköznapi historikuma. In: Dusnoki-Draskovich József – Erdész Ádám szerk.: A hétköznapi historikuma. Gyula, 1997. 11-27.
- Gyáni Gábor: A mindennapi élet, mint kutatási probléma. Aetas, 1997/1. 151-161.
- Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 145-160.
- Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 128-144.
- Gyáni Gábor: Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 11-30.
- Katona Lajos – Lusztig Imre: A második világháborúból hazatért hódmezővásárhelyiek 1945-1995. Hmvh., 1995.
- Környeiné Gaál Edit: Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a szójhagyományban. Debrecen, 1985.
- Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs. Főszerk.: Sipos Péter. Bp., 1997.
- Moszkalkenko, K. Sz.: A délnyugati irányban. I-II. Bp., 1882.
- Ormos Mária: Van-e történelem?
- <http://www.origo.hu/mindentudasegyeteme/ormos/20030307ormos1.html> 2003.03.28.
- Papp Árpád-Szili Ferenc: Kapostól a Donig. Bp., 1990.
- Pritz Pál: Történetírásunk egynémely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre. Múltunk 2003/4.
- Ránki György: Emlékiratok és valóság Magyarország második világháborús szerepéről. Horthysta politika a második világháborúban. (Bp.), 1964.
- Romsics Ignác: Magyarország helye a német Dél-Kelet-Európa-politikában. (1919-1944) Valóság 1992/10.

Romsics Ignác: Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának tarthatatlanságáról. In: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2002. 7-27.

Romsics Ignác: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Bp., 2004.

Sipos Balázs: Szovjetbarát és szovjetellenes nyilas propaganda 1939-1941. Múltunk 1996/2. 107-132.

Szabó Péter: Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943). (Bp., 2001.)

Szabó Péter: Németország szövetségesei az 1941. évi szovjetunióbeli hadműveletekben. Hadtörténelmi Közlemények 2001/4. 533-569.

Szabó Péter – Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország. 1941-1943. (Hn., én.)

Szabó Péter – Számvéber Norbert: A keleti hadszíntér és Magyarország. 1943-1945. (Hn., én.)

Szakály Sándor: A magyar katonai elit 1938-1945. Bp., 1987.

Szenti Tibor: Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek és családi levelek az első világháborúból. Bp., 1988.

Ungváry Krisztián: A magyar honvédség a második világháborúban. Bp., 2004.

Wette, Wolfram: Német propaganda és a csatlósországek: Magyarország, Románia és Bulgária (1941-1943). Történelmi Szemle 1979/3-4. 454-483.

White, Hayden: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In: White, Hayden: A történelem terhe. Bp., 1977.

Zeidler Miklós: Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között. In.: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2002. 7-27.

Zseliczky Béla: Adalékok Magyarország és politikusai jellemzéséhez a második világháborús szovjet dokumentumokban. Múltunk 2002/2. 190-210.

Bizalmas! Hátországiak (főként katonák) kezébe nem kerülhet.

UTASÍTÁS A HÁTORSZÁGBA TÁVOZÓK SZÁMÁRA

Bajtárs! Amikor hazatérőben átléped a határt, emlékezz arra, hogy civilizációtól és technikától megfertőzött földre lépsz, így a környezet és a szokások merőben eltérnek attól, amihez a Szovjetparadicsom földjén szokva vagy. Elvárjuk tőled, hogy ott az arcvonalban megszokott életmódodat a szabadság rövid idejére feladod és az otthoniak sajátos életébe ügyesen és tapintatosan belehelyezkedsz. A szabadság nem tart sokáig, önfegyelemmel viseld el az otthoni kellemetlenségeket.

Nagyobb nehézségek elkerülése végett vésd jól az emlékezetedbe az alábbiakat:

1./ Közlekedés: Az utazásnál ne szállj fel az első tehervonatra, nyitott kocsiba vagy fékezőülésbe, mert a MÁV általában külön személyszállító vonatokat járat az e célra ülésekkel berendezett kocsikból. Az oda- és visszautazástól eltekintve a személyvonatok igénybevétele jegyváltáshoz van kötve.

Kiszállás után nem lehet az állomás előtt álló járművek bármelyikére felkapaszkodni. Egyénenként utazó alkalmi személyek számára vannak ott üresen álló gépkocsik és fogatolt járművek (hasonlatosak a panje kocsikhoz), de ezeket csak azonnali készpénztérítés ellenében veheted igénybe. Valamilyen pecsétetes papír lobogtatása, vagy a fegyverhasználat kilátásba helyezése nem vezet általában célhoz. Közúti közlekedés esős időben is lehetséges, a menetteljesítmény általában nem csökken.

2./ Elszállásolás: Ne menj be az első, megfelelőnek látszó házba azzal a céllal, hogy ott a földön vagy szalmán kipihenjed magad, mert ez a háziak csudálkozását váltaná ki. Szálláscsinálásnál először gondold vissza, hogy az érintett helységben nincs-e már a békeidőből lakásod és abban az esetben csak azt vedd igénybe. Sátor használata általában nem szükséges, megfelelő táborhelyet nehéz találni.

A szobákban ne zavarjon, hogy tele van mindenféle bútorokkal és a szabad mozgásod korlátozva van. A ruházat és felszerelés felfüggesztésére ne verj szögeket a falba; ezen célra fogasok és szekrények szolgálnak, csak azt kell megszoknod, hogy az ott elhelyezett holmik megtalálása nem könnyű. Az ajtók kinyitása nem fog sikerülni a megszokott jól

irányzott rúgással, vagy a vállal történő nekifeszítéssel. A csípő magasságában elhelyezett rézfoggantyú lenyomása után nyílik csak az ajtó.

Este a villanykapcsolót nyugodtan csavard meg, mert a villanyvilágítás működik és robbanás általában nem követi a műveletet.

A szalma, stb. hiánya következtében a hátsószobában négyszögletes, lábon álló, fehér vászon behuzatú lakberendezési tárgyak (ú. n. ágyak) vannak a lakásokban. Ezeket alvásra gondolkodás nélkül felhasználhatod. Ha rugózva lenne, ne zavarjon, ki lehet bírni. Ha az ágy már részben foglalt lenne, csak a személyazonosság megállapítása után vedd igénybe a fennmaradó helyet.

Éjjelezésnél aludhatsz levetkőzve, mert meglepő támadás veszélye kizárt.

A bútorzatra a háziak, mint a mennyiségből is láthatod, túlzott gondot fordítanak és túlzott kultuszt csinálnak, ezért azok összetörése, feltűzése és összefaragása nem ajánlatos.

Ha ezért lakásodban nagytakarítást akarsz csinálni, ne tereld össze az utcán az első 5-6 járókelőt (nemre, korra és foglalkozásra való tekintet nélkül) és ne állítsd őket súrolni, ablakot mosni, stb. Ha este későn mész haza, ne csodálkozz, hogy 22 óra után a kapu be van zárva. Ha nincs kapukulcsod, ne nyújtott töltettel nyissad ki a kaput, ott van a csengő, azt nyomjad meg.

3./ Biztosítás: Eddigi bemetszett hírek szerint a határon belül partizánveszély nincs, nyugodtan járkálhatsz ismeretlen helyen is. Célszerű azonban itt is párosával járni, csak a járőrtársat kell jól kiválasztani. Ilyen célra legmegfelelőbb hölgyeket kell beszervezni.

Női ruhába öltözött személyek Magyarországon nem tagjai amazonkötelékeknek, még ha „kardos” menyecskék is. Mindazonáltal a szabadságos honvéd számára bizonyos veszélyt jelentenek, tehát az óvatosság nem felesleges. A veszély a rádióházasságok⁵⁰² bevezetése óta jelentősen növekedett. Nők részéről történő közeledési, megszólítási kísérleteket erélyes „Nye ponyemáj!”⁵⁰³ kiáltással hárítsd el.

Esetleges partizángyanú esetén a rendőrség segítségét vedd igénybe. Azonnali letartóztatási jog nincs, gyanús magatartás esetén sem lehet azonnal és öntevékenyen a tüzet megnyitni.

Jelszó-jelhang általában nincs kiadva. Éjjelezésnél figyelőt nem szükséges az ajtóba kiállítani.

502 Személyes találkozás nélkül megkötött ú. n. frontházasság.

503 A. m. „Nem értem!”, hibás oroszszággal.

A polgári lakosság nagyobb csoportosulási helyein (vendéglő, mozi, stb.) sincs szükség egymás biztosítására (sündisznó-alakzat, körvédő-képesség), mert legfeljebb agyontaposnak, gyomorszájon vágnak, tyúkszemedre lépnek, de fegyveres beavatkozás nincs.

Egyhangú megállapítások szerint a magyarországi szárnyasok nem tanúsítanak ellenséges magatartást honvéd egyénnel szemben (ellentétben az orosz szárnyasokkal), ezért velük szemben rögtönintézkedésre és halálbüntetésre nincs szükség.

A robbanó kutyák intézménye csak a Szovjetunió sajátossága, a magyar kutya legfeljebb csak harap, de nem robban. Ezért az utcán szaladgáló kutyákat nem szükséges azonnal lelőni, mert ez kellemetlen feltűnést okoz.

A sötétség beállta után ne lőjj be minden világos ablakba, mert az elsötétítésre nem kell olyan aggodalmasan ügyelni. Az utca felett látszó fényforrások a közvilágításhoz taroznak, nem az orosz akasztotta ki a lámpát, így nyomjelző tölténnyel való lövését mellőzd.

4./ Anyagiak:

a./ Élelmezés: Felvételezésre és nem helyszíni beszerzésre alapozva. Felvételező helyek (ú. n. üzletek) sűrűn telepítve. Itt csak a közkézen forgó utalványok (ú. n. pénz), valamint különböző jegyek felmutatása mellett lehet élelmezési cikkeknek kapni. Elkészítés gazdaságtalanul családonként állandó tűzhelyeken. A háziasszony rendszerint a felfőzésre kerülő étel fajtájának és elkészítésének részlettervezésébe is be akar vonni és kívánságaid felől érdeklődik. Mivel a megszokott ételeid sajátos elkészítéséhez úgysem ért és szükséges eszközzel (mozgókonyha) sem rendelkezik, ne foglalkozz a részletekkel, a te feladatod csak az elfogyasztás. A kiszolgáltatót adagokkal elégedj meg, mert a csöppnyi országban a sok ottmaradottnak be kell osztani a javakat. Az étkezés elfogyasztásánál ülj nyugodtan az asztal mellé, bár kényelmesebb a földön ülni. Fehér terítőre vigyázz! Nem tartják díszítésnek a pecsétet. Az evőeszközök használatában igyekezz a háziakat utánózni. Ne csodálkozz azon, hogy az evés otthon külön szertartás és társadalmi esemény. Ez csak az elpuhultság és a kényelem jele. Nem szabad a hátszágban az utcán hazafelé tartó teheneket megállítani és a tejet a helyszínen az ivópohárba és evőcsészébe kifejni. Ha egy udvarban tyúkokat látsz, ne menj a tyúkólba tojásért, mert ezeket a hátszágiak maguk szokták összeszedni.

b./ Kereskedelem: Cleba (kenyér), honvéd cigaretta, gyufa, varrótű, stb. hazavitele felesleges és haszontalan. Otthon a tiszta értéket néző cserekereskedelem helyett pénzgazdálkodás van s így színes papírdaraboknak tulajdonítanak nagy értéket.

Olvashatatlan aláírással és nemlétező hadrendi alakulat felírásával ellátott igénybevételi jegyet még körbélyegzővel sem fogadnak el a kereskedők általában az áruikért.

c./ Egészségügyi rendszabályok: Ne lepődj meg a határon, ha fürdővonattal várnak. Súlyos sértés, ha nem veszed igénybe. A vízpazarolás és tisztálkodás otthon megrögzött szokás, ehhez igyekezz tartani magad. Kutakat, vályúkat, patakokat ne keress, ha véletlenül tisztálkodni akarsz. E célra majd minden lakásban szobaforrás (vízcsap) van. Helyenként még külön helyiségben nagy tartály áll, melyben egyszerre az egész testét lemoshatja az ember. Ezen berendezések naponta történő igénybevételén ne ütközz meg és ha a háziaknak különösen a kedvébe akarsz járni, magad is utánozzad őket.

A víz ivásával otthon se menj túlzásba, bár közvetlen hatása nincs. Inkább fogyassz alkoholt, de a keleti arcvonalon folytatott elvonókúra után vigyázz az adagolásra. Feltétlenül használd a határon átadott, beosztásokkal ellátott szoptatós üveget. Naponta beosztásról-beosztásra növelj a mennyiséget a régi cúgod eléréséig. A szabadság lejárta előtt fokozatosan kezd meg a leszokást.

A lakások alacsony, különös formájú, fakeretes porcellán csészével ellátott helyisége különleges egészségügyi célokat szolgál. Használat után az oldalt elhelyezett foggantyút húzd meg. (Ne ijedj meg, nem robban, a zaj egészen veszélytelen.) A fent leírt szerkezetet más célokra – hajmosás, borotválkozás – ne használjuk.

A városok terein lévő szökőkutakba vagy más nagyobb felületű vizekbe ne ugorj aronnal, miután ezek nem fürdőzési célt szolgálnak. Ha semmiképpen nem tudsz a kísértésnek ellenállni, akkor vedd fel feltétlenül fürdőnadrágodat, mert a hátországiak nagyon szégyenlősek, a rendőrök pedig kíméletlenek.

Ha ruhákat mosatsz, ne akaszd szárítás céljából az ablakodba, vagy az utcára, mert eltűnik.

d./ Fűtés: A fűtőfát nem szokás a szomszéd kerítéséből, az ajtókból, az utcai fasorból kitermelni. A környező házak összedöntése sem vezet célhoz, mert a magyarok rendszerint kőből és téglából építik házaikat és így a fűtőfa ilyen módon történő beszerzése nem gazdaságos. Bútorok, képkeretek felfűtését – még ha feleslegesnek is mutatkoznak a lakásban – a 2. pontban mondottak miatt kerüljük el.

5./ Öltözködési szabályok: Géppisztoly, kézigránát, fűtykös nem tartozik a kimenő öltözethez. Esős időben a sátorlap túlságosan nagy feltűnést kell, viselését kerüljük. Ha nagy forgalmú helyeken kiülsz az erkélyre, végy magadra legalább egy ruhadarabot.

6./ Titoktartás, lehallgatás: Gondolj mindig arra, hogy a beszédedet a hátszóiak megértik. Nem lehet tehát valakit a világ legbarátságosabb mosolyával így megszólítani: „Mit akarsz vén lóköti! Csak maradj távol, nehogy a kedves háziállataid hozzám átköltözzenek!” , mert az illető a dolog lényegét megérti. Biztonsági okokból tehát célszerű, ha a szabadságos honvéd egyének egymás közt oroszul beszélnek, akkor a lehallgatás veszélye nagyban csökken.

7./ Általános tudnivalók: A hátszóba érve igyekezz beleélni magad a tulajdonról alkotott sajátos felfogásba. A magántulajdon gondolata a hátszóban teljesen el van terjedve. Ott a javait mindenki maga igyekszik önzően felhasználni s erre az emberek egymással szemben szinte szertartásosan ügyelnek. Ha e téren nem igyekszel a bevett szokásokat és formaságokat betartani, könnyen nagy sértődéseknek s kellemetlenségeknek teszed ki magad.

a./ A magántulajdon túlzott kultuszára külön testületek (rendőrség, bíróság) vigyáznak. Ezekről óvakodj, mert ők a gondolat bigott megszállottjai és a magántulajdon eszméjének fanatikus terjesztésében elsősorban a Szovjetunióban kialakult tiszta felfogás ellen küzdenek.

b./ A hátszó önző felfogása szerint a polgári lakosság érdekei legelső rendűek, tehát ne kívánd magadnak és a honvédségnek ama előjogokat és kiváltságokat, melyeket a hadműveleti területen jogosan élvezel. Ne csodálkozz általában a hátszó kicsinyességén, nem lehetnek olyan széles látókörűek, mint te, aki mögött és előtt 1000 kilométerek vannak. Örülj, hogy a te tekinteted a távlatokhoz van szokva és nézzed el a hátszó kicsinyes, önző gondolkodásmódját.

c./ A zsidó otthon nem egyenrangú munkaszolgálatos tagja a közösségnek, hanem kiváltságos munkaadó. Így értékét ne becsüld túl és ezek szerint bánjál vele.

Bajtársaim! Ha ezeket elmédbe vésed, akkor a szabadságot elviselhetőnek fogod találni. De a hadműveleti terület valódi életét, a Szovjetunió paradicsomi állapotát ne ecseteld túlságosan, mert akkor otthonról mindenki idetódul és vége lesz a mi nyugodt, szép életünknek.

Kapják: a kiválasztottak.

Tábori posta, 42. VIII. 27-én 00 h 05 perc.

Hátszóghy s. k.

Bajtársi szolgálat kirendelt vezetője

Térképábrázlat (mai államhatárokkal): Kecskés Péter Pál úja a harcterre. A szaggatott vonal a gyalogmenetet jelzi.

